A NÉZŐPONT A NYELVI MEGISMERÉSBEN

A kontextusfüggő kiindulópontok kognitív nyelvészeti megközelítése

Tátrai Szilárd

A NÉZŐPONT A NYELVI MEGISMERÉSBEN

A kontextusfüggő kiindulópontok kognitív nyelvészeti megközelítése

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

A kötet megjelenését támogatta a Magyar Tudományos Akadémia

MTA MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

A kutatást az NKFIH K 137659 sz. pályázata támogatta.

Lektorálta
Andor József
Németh T. Enikő
Szikszainé Nagy Irma

ISBN 978 963 664 119 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Budafoki út 187–189. A. ép. III. em.
www.akademiai.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2025

© Tátrai Szilárd, 2025
© Akadémiai Kiadó, 2025

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Olvasószerkesztő: Szamák Ágnes
Felelős szerkesztő: Tárnok Irén
Termékmenedzser: Egri Róbert
Nyomdai előkészítés: Debre Ferenc
Kiadványszám: PTUDX00570
Megjelent 22,88 (A/5) ív terjedelemben

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
www.gyomaikner.hu

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS 7

2. A NYELVI TEVÉKENYSÉG PERSPEKTIVÁLTSÁGA
A konstruálás pragmatikája 15
2.1. A társas megismerés adaptabilitása 16
2.1.1. Az alternatív konceptualizáció mint választás és egyezkedés 17
2.1.2. Testesültség és diszkurzivitás – az adaptáció biokulturális folyamata 19
2.2. A figyelemirányítás interszubjektivitása 22
2.2.1. A diskurzusok mint közös figyelmi jelenetek 23
2.2.2. A megnyilatkozások mint figyelemirányítási események 25
2.3. A konstruálás kontextusfüggősége 29
2.3.1. A kontextus és a kontextualizáció 30
2.3.2. A konstruálás kontextusfüggő kiindulópontjai 32
2.4. Összefoglalás 37

3. A KONTEXTUS PERSPEKTIVÁLTSÁGA
Deiktikus és reflexív kontextualizálás 39
3.1. A kontextualizáció deiktikussága 40
3.1.1. A térjelölés és az időjelölés 42
3.1.2. A személyjelölés és a társas attitűdjelölés deiktikussága 56
3.2. A kontextualizáció metapragmatikai tudatossága 68
3.2.1. Reflexivitás és tudatosság 70
3.2.2. A metapragmatikai jelzések mint kontextualizálók 72
3.3. Kontextualizáló konstrukciók a mondaton innen és túl 75
3.3.1. A deiktikus kontextualizálók 78
3.3.2. A reflexív kontextualizálók 83
3.4. Összefoglalás 91

4. A DISKURZUS PERSPEKTIVÁLTSÁGA
Figyelemirányítás narratív és lírai szövegekben 95
4.1. A történetek referenciális értelmezése 97

4.1.1. És az jó is lesz 99
4.1.2. Iskola a határon 111
4.2. Műfaj és nézőpont a narratívákban 125
4.2.1. Esti 127
4.2.2. Beégésem története 139
4.3. A nézőpont a dalszövegekben 149
4.3.1. Az aposztrofé líraisága 150
4.3.2. A személyjelölés líraisága 160
4.4. Összegzés 174

5. A STÍLUS PERSPEKTIVÁLTSÁGA
Stílustulajdonítás hétköznapi és irodalmi diskurzusokban 176
5.1. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága –
elméleti belátások 177
5.1.1. A stílustulajdonítás mint deiktikus művelet 178
5.1.2. A stílustulajdonítás mint stílusminták aktiválása 181
5.2. A stílustulajdonítás szociokulturális tényezői –
az empirikus vizsgálat lehetőségei 185
5.2.1. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések 192
5.2.2. A stilisztikai jelöltség 199
5.2.3. A szociokulturális tényezők 202
5.2.4. Következtetések 210
5.3. A stílus homogenitása és heterogenitása
Szerb Antal novelláiban 213
5.3.1. A stílus – homogenizálás, polarizálás és relativizálás
a megformálásban 215
5.3.2. Az irónia – megformálás, reflexivitás és
a tudatlanság megértése 220
5.4. Összefoglalás 226

6. ÖSSZEGZÉS 229
6.1. A kontextusfüggő kiindulópontok modellje 229
6.2. A konstruálás pragmatikai megközelítése 230
6.3. A kontextualizáció (újra)értelmezése 231
6.4. A narratív és a lírai diskurzusok perspektivikussága 233
6.5. A stílustulajdonítás pragmatikai megközelítése 236

IRODALOM 239

1. BEVEZETÉS

A funkcionális kognitív nyelvészeti magyarázatokban a nézőpont (perspektíva) kulcsfogalomként szerepel. A perspektíva kapcsán két – egymást kölcsönösen feltételező – összetevővel kell számolni: egyfelől azzal a kiindulóponttal, ahonnan valami megkonstruálódik, másfelől a dolgok specifikus elrendeződésével is, amely az adott kiindulópontból történő szemlélet eredménye (l. Langacker 1987: 122–126). Ez a kötet a nézőpont problémáját a kiindulópontok nyelvi működése felől közelíti meg. A megnyilatkozások feldolgozása során – azaz létrehozásuk és befogadásuk folyamatában – meghatározó szerepet játszanak ugyanis azok a pozíciók, vagyis kiindulópontok (vantage points), ahonnan az éppen aktuális megnyilatkozó a tapasztalatait mások számára hozzáférhetővé teszi (l. Langacker 1987, 1991; Sanders–Spooren 1997; Tomasello 2002; Verhagen 2005, 2007). Másképpen szólva: a világbeli tapasztalatok megkonstruálása többféle olyan kiindulópont alkalmazásával jön létre, amelyek együttes jelenléte, érvényesülése rajzolja ki a megnyilatkozások nézőpontszerkezetét.

Sanders és Spooren (1997) a kiindulópontok három fajtáját különbözteti meg: a referenciális központot, a semleges kiindulópontot és a tudatosság szubjektumát (l. még erről Tolcsvai Nagy 2001a: 125–127; valamint Tátrai 2005, 2015a). Modelljükben a semleges kiindulópont fogalma azt az entitást jelöli, akihez vagy amihez képest az adott elemi jelenet konceptuálisan feldolgozhatóvá válik. Ez a kiindulópont abban az értelemben semleges, hogy nincs feltétlenül közvetlen köze a beszédeseményhez (l. még ehhez Tolcsvai Nagy 2006). A másik két kiindulópontot viszont nem semlegesnek nevezik, mivel működésük a megnyilatkozó diskurzusbeli pozíciójának a feldolgozását feltételezi. A modell szerint a referenciális központ fogalma azt a deiktikus tájékozódási (orientációs) kiindulópontot jelöli, amelyből a megnyilatkozás térbeli, időbeli és személyközi viszonyai reprezentálódnak. A referenciális központot alapesetben a megnyilatkozó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki, a megnyilatkozónak azonban lehetősége van arra, hogy e tájékozódási centrumot – részlegesen vagy akár teljesen – áthelyezze egy másik entitásra, főképpen egy más személyre. A tudatosság szubjektuma ugyanakkor kiindulópontként azt a szubjektumot jelöli ki, aki felelősnek tartható a közölt információkért. A tudatosság szubjektumaként, akihez tehát az aktív tudatosság (az

érzékelés, az akarat, a kogníció vagy a mondás) kötődik, alapesetben szintén maga a megnyilatkozó jelenik meg, ám – hasonlóan azonban a referenciális központ működéséhez – a megnyilatkozó ezt a fajta kiindulópontot is áthelyezheti, mégpedig ez esetben más szubjektumokra.

A kötetben a nem semleges, azaz kontextusfüggő kiindulópontok Sanders–Spooren-féle koncepcióját kívánom újraértelmezni, egyfelől a kognitív nyelvtan két kulcsfogalmára, a konstruálásra és az episztemikus lehorgonyzásra támaszkodva (l. Langacker 2008, 2015), másfelől határozott pragmatikai szempontok érvényesítésével (vö. Verschueren 1999; Croft 2009; Verhagen 2015, 2019). A kontextusfüggő kiindulópontok olyan modelljét kísérlem meg felvázolni és működtetni, amely szerint a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában a résztvevők (i) tér- és időbeli pozíciója, (ii) szociokulturális szituáltsága és (iii) tudati beállítódása játszik lényegi szerepet a referenciális jelenetek konstruálásában (l. Tátrai 2018a: 313–315, 2019a: 14–20). A tér- és időbeli pozíció, illetve a szociokulturális szituáltság fogalmi megkülönböztetésével a referenciális központ deiktikus természetére, illetve annak következményeire irányítom a figyelmet. Kiemelem, hogy a referenciális központ többféle olyan kiindulópontot fog össze, amelyek a résztvevők fizikai és társas világából kínálnak fel kontextusfüggő viszonyítási pontokat (referenciapontokat) a diskurzus résztvevői által együttesen megfigyelt referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megértéséhez. Ezzel összefüggésben arra is rámutatok, hogy a szociokulturális szituáltságnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működését vizsgálva a megformálás, a stílus a konstruálás integráns részeként írható le. A tudati beállítódásnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a fogalomértelmezésével pedig a megismerés szubjektumokhoz kötöttségét szoros összefüggésbe hozom a diskurzusok résztvevőinek metapragmatikai tudatosságával, vagyis a nyelvi tevékenységhez való reflexív viszonyulásukkal (l. Tátrai 2019a, 2020, 2022a, vö. Verschueren 2000).

A kontextusfüggő kiindulópontokról szólva kiemelten számolok annak következményeivel, hogy ezeknek a kiindulópontoknak az érvényességi köre, mivel a diskurzusban megnyilatkozóként fellépő résztvevőhöz kötődnek, átfogja a figyelemirányítási aktusként értett megnyilatkozás egészét. Egyúttal azt is hangsúlyozom, hogy ezeknek a kiindulópontoknak az esetleges áthelyezései is a megnyilatkozói pozíció ismeretében válnak sikeresen feldolgozhatóvá. A megnyilatkozást tehát olyan nyelvhasználati eseményként (még pontosabban: figyelemirányítási aktusként) értelmezem, amellyel a diskurzus egyik résztvevője, a megnyilatkozóként fellépő beszélő vagy író – a maga kontextusfüggő kiindulópont(ok)ból megkonstruálódó, folyamatosnak tekinthető közlésével – a másik résztvevő(k) mentális irányultságát kívánja befolyásolni, és amelyhez képest a befogadó válaszolói pozícióba tud helyezkedni (l. Tátrai 2017a: 981–1006; vö. még Bahtyin 1988; Verschueren 1999: 113–146).

A kontextusfüggő kiindulópontok vizsgálatával tehát a nézőpont jelenségének funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontú megközelítésére teszek javaslatot. A rendszert és a használatot egymás kölcsönös feltételezettségében szemlélő funkcionális kognitív nyelvészet a pragmatika egyik alapvető feladataként azt jelöli ki, hogy részletező leírását adja annak a társas megismerő tevékenységnek, amelyben az emberek nyelvi szimbólumokat alkalmaznak (l. részletesen Tátrai 2011a, 2017a). A pragmatikának ez a felfogása ennélfogva a nyelvhasználatot a kognitív és a szociokulturális feltételek kölcsönviszonya felől közelíti meg, azt a nyelvi szimbólumokat alkalmazó ember társas megismerő tevékenységeként értelmezi. Ilyen módon a nyelvi megismerés társas, diszkurzív alapjainak lényegi szerepére hívja fel a figyelmet. Ebből következően többek között nemcsak azt emeli ki, hogy a jelentés fogalmi konstruálással jár együtt, hanem egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy a konstruálással a diskurzusokat folytató emberek a mindenkori kommunikációs igények adaptív kielégítését célozzák meg (l. Croft 2009: 413–414; Verschueren 1999).

A funkcionális kognitív pragmatika – a fentiektől közel sem függetlenül – alapvető feladatának tartja továbbá azt is, hogy a nyelvi szimbólumoknak a jelentésképzésben betöltött szerepét diszkurzív, kontextuális megvalósulásuk felől mutassa be. A konstruálás ugyanis a típusok és a megvalósulások dinamikus viszonyrendszerét feltételezi (l. részletesen Langacker 2008: 55–89; Tolcsvai Nagy 2013: 160–165). Típus és megvalósulás kölcsönviszonyának fontosságára a pragmatika jellemzően az utóbbiból kiindulva mutat rá. Kérdésfeltevésének középpontjában a kontextusfüggő, dinamikus jelentésképzés összetett problémája áll, annak leírására vállalkozik. Mivel a nyelvi szimbólumok alkalmazásán alapuló jelentésképzés diskurzusok (szövegek és társalgások) közegében zajlik, lényegi fogalomként jelenik meg maga a diskurzus is. Ebből a kiindulópontból a diskurzus egyszerre értelmezhető olyan (i) adaptív emberi tevékenységként, olyan (ii) közös figyelmi jelenetként és olyan (iii) kontextusfüggő jelentésképzésként, amely nyelvi szimbólumok alkalmazásával valósul meg, legyenek azok akár mindennapi társalgások, akár irodalmi (nemcsak szépirodalmi, hanem tudományos, hivatalos, publicisztikai) szövegek.

A funkcionális kognitív pragmatika további jellemzője, hogy az emberek nyelvi tevékenysége általában, a maga egészében érdekli, és ebből következően átfogó kiindulópontot kíván kínálni a nyelv működésének leírásához. Ez az átfogó pragmatikai szemléletmód az „ernyő” szerepét töltheti be a különböző, specifikus kiindulópontot érvényesítő nyelvészeti diszciplínák, így a különféle nyelvi konstrukciótípusokra összpontosító grammatikai részdiszciplínák, a hangtan, az alaktan, a mondattan vagy a különféle nyelvi konstrukciók jelentésének kérdéseit profiláló jelentéstan számára is (Verschueren 1999, 2009; Östman 1988; Tátrai 2011a: 9–21, 2013a; Németh T.–Tátrai 2013).

A pragmatika ernyője alatt lehetőség nyílik arra, hogy a nyelvi konstrukciókra összpontosító grammatikai vizsgálatok termékeny kapcsolatba kerüljenek az olyan más, specifikus nyelvészeti kiindulópontot érvényesítő vizsgálatokkal, mint amilyenek például a szövegtani és a stilisztikai kutatások. Ilyen módon az is lehetővé válik, hogy az egészet a rész felől, a részt pedig az egész felől szemléljük, és mind az egészről, mind a részről többet tudjunk meg. Ennélfogva a nézőpont pragmatikai alapozású vizsgálata is multidiszciplináris kidolgozást kap, hiszen a pragmatikaival együtt mondattani és szemantikai, illetve a pragmatikai mellett szövegnyelvészeti és stilisztikai szempontokat is érvényesít. Ugyanakkor a téma kutatása interdiszciplináris kontextusba is helyezhető. A kontextusfüggő kiindulópontok narratív és lírai diskurzusokban történő nyelvészeti megközelítése diskurzusba hozható ugyanis az irodalomtudományi narratológia és poétika vonatkozó kutatásaival.

A kontextusfüggő kiindulópontok működésére fókuszáló kutatásom irányait az alábbi kérdések jelölik ki.

– A társas megismerésnek közeget adó diskurzusokban a megnyilatkozó hogyan juttatja érvényre a maga kontextusfüggő nézőpontját (perspektíváját)? A megnyilatkozó milyen kiindulópontokból irányítja a másik figyelmét, és ennek keretében hogyan aknázza ki a – tapasztalatokat konceptuálisan mindig valamilyen módon megkonstruáló – nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket?
– A konstruálás pragmatikai vonatkozásainak vizsgálata hogyan teheti megalapozottá a nézőpont szisztematikus funkcionális kognitív értelmezését? Hogyan jellemezhető a konstruálás a társas megismerés adaptabilitásának, a figyelemirányítás interszubjekivitásának, valamint a kontextualizáció perspektivikusságának összefüggésrendszerében?
– Milyen jellemzői vannak kontextualizációnak, amelyet a kutatás a releváns-nak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításaként értelmez? A kontextualizációban betöltött szerepét tekintve miben különbözik a tudati beállítódás mint kontextusfüggő kiindulópont a tér- és időbeli pozíciótól, valamint a szociokulturális szituáltságtól? Mi jellemzi a kontextualizálásban szerepet kapó nyelvi konstrukciókat, milyen alapvető típusaik vannak?
– Mi jellemzi a kontextusfüggő kiindulópontok diszkurzív működését? A narratív diskurzusokban hogyan és honnan konstruálódnak meg a történetek szereplőinek tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyai, továbbá honnan és hogyan válnak hozzáférhetővé a mentális állapotaik? Milyen relevanciája van a nézőpont szerveződésének a narratív diskurzusok műfajisága tekintetében? Mi jellemzi ehhez képest a lírai beszédhelyzetet megteremtő kontextusfüggő figyelemirányítást?

– Hogyan írható le a stílus a konstruálás integráns részeként? Hogyan értelmezhető a stílustulajdonítás a közös figyelem kontextusában, a résztvevők szociokulturális szituáltságából kiindulva? A megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága mint kontextusfüggő kiindulópont hogyan, milyen tényezőket, azok mely aspektusait, tartományait aktiválva jut érvényre a stílustulajdonítás folyamatában? Mivel magyarázható a stílus homogenitása és heterogenitása?

Ahogy azt a kutatás kérdéseinek nyalábokba rendeződése jelzi, a nézőpont problémáját a konstruálással és a kontextualizációval, valamint a diskurzusok és a stílus feldolgozásával (létrehozásával és megértésével) összefüggésben tematizálom. A fentebb jelzett kérdéseket a vonatkozó használatalapú vizsgálatok (vö. Kemmer–Barlow 2000) a magyar nyelv leírásának kontextusába helyezik (l. ehhez Tolcsvai Nagy 2017a). A kontextusfüggő kiindulópontok működésével kapcsolatos vizsgálataim ennélfogva a magyar nyelvre fókuszálnak, a kvalitatív elemzések elsődlegesen a magyar nyelvre jellemző konstruálási megoldásokra kívánják ráirányítani a figyelmet.

A kötet négy nagyobb egységből áll. A bevezetést (1.) követő 2. rész a kognitív nyelvészet nyelvelméleti háttérfeltevéseit érvényesítve a nézőpont pragmatikai értelmezését a kognitív nyelvészet egyik kulcsfogalmával, a konstruálással összefüggésben kívánja megalapozni. Azt a kérdést teszi fel, hogy a társas kognitív tevékenységként értett nyelvhasználat keretében hogyan írható le a perspektivikus természetű konstruálás folyamata. A konstruálást a megértett világbeli dolgok, események valamilyen perspektívából történő konceptuális feldolgozásaként értelmezi, amelyet a diskurzusok megnyilatkozói szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén tesznek a másik számára hozzáférhetővé (l. Langacker 2008; Tolcsvai Nagy 2017a, b). Ám itt nem a konstruálás szemantikai műveleteire fókuszálunk, amelyeknek klasszikus modelljeit Langacker (1987) és Talmy (1988) dolgozták ki. Verhagen (2007) elméleti belátásaira támaszkodva hangsúlyozottan pragmatikai kiindulópontot érvényesítünk akkor, amikor a konstruálást a társas megismerés adaptabilitásának (l. Verschueren–Brisard 2009; Sinha 2014), a figyelemirányítás interszubjektivitásának (l. Tomasello 1999; Croft 2009), valamint a kontextualizáció perspektivikusságának az összefüggésrendszerében értelmezzük.

A 3. rész a kontextus létrejöttének dinamikus folyamatát jelölő kontextualizáció perspektivikusságának részletező bemutatására vállalkozik. A kontextualizációt a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz, azaz a résztvevők tér- és időbeli pozíciójához, szociokulturális szituáltságához és tudati beállítódásához kötött mozgósításaként mutatja be. Ennek keretében amellett érvelünk, hogy a tudati beállítódást kiindulópontként érvényesítő kontextualizálás lényeges ponton különbözik a tér- és időbeli pozíciót, illet-

ve a szociokulturális szituáltságot érvényre juttató kontextualizálástól: amíg az utóbb említett kiindulópontok működése a kontextualizáció deiktikus természetére, addig a tudati beállítódás működése a kontextualizáció metapragmatikai reflexivitására hívja fel a figyelmet. A kontextualizáció mondattani érdekeltségű értelmezésével (vö. Imrényi 2017, 2019; Kugler 2019) diszkurzív viszonyt fenntartva teszünk javaslatot a kontextualizálásában szerephez jutó konstrukciók két alaptípusának, a deiktikus és a reflexív kontextualizálóknak a megkülönböztetésére. A deiktikus kontextualizálókat olyan implicit metanyelvi jelzésekként értelmezzük, amelyek a mondatnak a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához történő episztemikus lehorgonyzásában játszanak lényegi szerepet (l. Langacker 2015; Brisard 2021). A reflexív kontextualizálókat viszont olyan explicit metapragmatikai jelzésekként mutatjuk be, amelyek a mondatban lehorgonyzódó folyamathoz való viszonyulást teszik hozzáférhetővé különböző módokon (vö. Verschueren 2000).

A 4. rész a kontextusfüggő kiindulópontok működését narratív és lírai diskurzusokkal összefüggésben teszi különböző, kvalitatív vizsgálatokat bemutató esettanulmányok tárgyává. Ezek a vizsgálatok egyfelől a kontextusfüggő kiindulópontok pragmatikai modelljének szövegnyelvészeti, azon belül is elsősorban szövegtipológiai alkalmazhatóságára kívánnak rámutatni. Másfelől a vizsgálatok többsége – mivel nyelvi anyagukként kanonizált szépirodalmi narratívák, illetve a kanonizált lírai alkotásokkal szoros összefüggést mutató dalszövegek jelennek meg – a nézőpont irodalomtudományi érdekeltségű kutatásaival is diskurzusba kerülhet. A narratív és lírai diskurzusokra jellemző kontextusfüggő figyelemirányítás jellegzetességeit vizsgáló rész három nagyobb fejezetre oszlik. A történetek referenciális értelmezéséről szóló fejezet a köré az alapvető kérdés köré szerveződik, hogy hogyan és honnan konstruálódnak meg a történetek szereplőinek tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyai, továbbá honnan és hogyan válnak hozzáférhetővé a mentális állapotaik. Itt a két kapcsolódó esettanulmány William Faulkner *That will be fine (És az jó is lesz)* című novellájára, illetve Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényére, elsősorban azok fikcionális jellegére fókuszálva keres adekvát válaszokat a fenti kérdésre. A második fejezet a jelzett kérdést abból a szempontból specifikálja, hogy annak milyen relevanciája van a narratív diskurzusok műfajisága szempontjából, legyen szó akár olyan szépirodalmi szövegről, mint Esterházy Péter *Esti* című kötete, akár olyan számítógép közvetítette diskurzusról, mint a *Beégésem története* című topik. A harmadik fejezet pedig a fenti kérdéseket úgy fogalmazza újra, hogy a kontextusfüggő figyelemirányítás lényeginek tartható kérdéseit nem narratív, hanem lírai diskurzusokra, azon belül is könnyűzenei dalszövegekre vonatkoztatja.

A 5. rész a stílustulajdonítás perspektivikus természetét teszi reflexió tárgyává. Itt amellett érvelünk, hogy a megnyilatkozónak a figyelemirányítás

interszubjektív kontextusában érvényre jutó szociokulturális szituáltsága lényegi szerepet játszik a stílustulajdonítás folyamatában, legyen szó akár hétköznapi társalgásokról, akár szépirodalmi szövegekről. Ennek érdekében az elméleti modellálás és az empirikus kutatás harmonizálására törekszünk, így az elméleti belátások ismertetését egyfelől egy többszintű empirikus vizsgálat, másfelől egy összetett kvalitatív elemzés eredményeinek bemutatása követi. Az elméleti fejezetben a stílustulajdonítást egyfelől a különböző szociokulturális tényezőket a megformálásban érvényre juttató, azokat a konstruálás integráns részévé tevő, deiktikus természetű folyamatként értelmezzük. Másfelől a stílustulajdonítást a stilisztikai sémák (stílusminták) aktiválásaként is leírhatóvá tesszük, amelyekhez képest a stíluselemekként funkcionáló különböző nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének, illetve jelöletlenségének a feldolgozása megtörténik. A két egymásra épülő, kérdőíves adatgyűjtésre támaszkodó empirikus kutatás központi kérdésfeltevése pedig az, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága hogyan, milyen tényezőket, azok mely aspektusait, tartományait aktiválva jut érvényre a stílustulajdonítás folyamatában. E kutatás tehát nem törekszik arra, hogy a stílustulajdonítás folyamatát a maga komplexitásában empirikus vizsgálat tárgyává tegye: a stílustulajdonítással kapcsolatos reflexiók vizsgálatával a széles körű kutatásokat csupán kezdeményezni kívánja. A stílus homogenitásának és heterogenitásának a problematikáját középpontba helyező harmadik fejezet a stílusimitáció, a stíluskeveredés és az iróniaértés közötti összefüggések feltérképezéséhez kínál fogódzókat. Az elméleti belátások relevanciáját, valamint az azokból következő vizsgálati szempontok alkalmazhatóságát három szépirodalmi szöveg, Szerb Antal *A választott lovag,* a *Szerelem a palackban,* valamint a *Cynthia* című novellájának kvalitatív elemzésével szemlélteti. A kötetet az eredmények összegzése zárja (6.).

Ahogy az a fentiekből is láthatóvá vált, a magyar nyelv használatalapú leírásába illeszkedő vizsgálatok célja a magyar nyelvre vonatkozó empirikus vizsgálatok elméleti megalapozása, illetve az elméleti belátások alapján további empirikus vizsgálatok kezdeményezése. A kötet első két nagyobb, a konstruálás és a kontextualizáció perspektivikusságát bemutató egységében az elméleti belátásokat jellemzően valós, különböző kommunikációs színterekről származó, adatolt nyelvi példák szemléltetik, a kis számú konstruált példa alkalmazását pedig a könnyű összevethetőség magyarázza. Ahogy már szó esett róla, a kötet harmadik és negyedik, a diskurzusok, illetve a stílus perspektivikusságára fókuszáló egysége – az elmélet és empíria kölcsönviszonyára építve – a kontextusfüggő kiindulópontok működésének elméleti megközelítését mindennapi és szépirodalmi diskurzusok kvalitatív vizsgálatával kívánja összekapcsolni. Az esettanulmányok között egyfelől szerepelnek teljes szépirodalmi narratívák (novellák és regények), illetve könnyűzenei dalszövegrészletek adott szempontok mentén történő kvantitatív elemzései. Másfelől

az elemzéseken túl megtalálhatók kisebb nyelvi mintákon (egy internetes topik 200 hozzászólásán, illetve két albumnyi, összesen 40 dalszövegen) végzett, kézi annotálást alkalmazó, korpuszalapú vizsgálatok is. Ezek a vizsgálatok természetüknél fogva kvalitatív jellegűek, nem használnak statisztikai módszereket az elemzésben. A kvalitatív elemzések ugyanakkor lehetőséget nyújtanak a vizsgálati módszertan részletes kidolgozására, és ezzel mind a vonatkozó kvantitatív elemzéseket, mind pedig az összehasonlító vizsgálatokat megalapozhatják. Hasonlók mondhatók a stílustulajdonítás elméleti modellálásával harmonizáló empirikus kutatásról. Ez a kutatás két egymást követő kérdőíves vizsgálatból épül fel, amelyek közül az első az adatközlőknek a saját stílustulajdonításukkal kapcsolatos reflexióira támaszkodó nyitott kérdőív, míg a második felmérés az első adataira és eredményeire épülő, ebből adódóan használatalapú, ám zárt kérdőív.

*

Ez a kötet a 2024-ben megvédett akadémiai doktori értekezésem javított változata. Az átdolgozás során nagy hasznomra voltak bírálóim, Andor József, Németh T. Enikő és Szikszainé Nagy Irma inspiráló kritikai megjegyzései, és hálás vagyok azokért a javaslatokért is, amelyeket a bizottság tagjai, Kertész András, Horváth Kornélia, Károly Krisztina, Rákosi Csilla és Siptár Péter tettek. Köszönettel tartozom az ELTE DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központ műhelytagjainak és stíluskutatóinak, hogy a kötet hátterét adó többéves kutatáshoz támogató szakmai és emberi közeget biztosítottak a számomra. Külön is köszönöm Tolcsvai Nagy Gábornak, Kugler Nórának, Ladányi Máriának, Imrényi Andrásnak és Simon Gábornak a termékeny, gondolkodásom formálódását lényegileg befolyásoló vitákat, beszélgetéseket. Ballagó Júliának és Laczkó Krisztinának pedig hálás vagyok, hogy közös kutatásaink részeredményei ebbe a kötetbe is beépülhettek. Köszönetet illeti továbbá az Akadémiai Kiadót, azon belül is Tárnok Irént a gondos szerkesztői munkáért. Végül, de nem utolsósorban külön köszönöm feleségemnek, Péterfy Saroltnak a sok minden mellett a szöveg alapos átolvasását is. A kötetet neki és gyerekeinknek, Flórának, Reginának, Zsigmondnak és Kornélnak ajánlom.

2. A NYELVI TEVÉKENYSÉG PERSPEKTIVÁLTSÁGA

A konstruálás pragmatikája

A kognitív nyelvészet lényegi belátása, hogy a nyelvi szimbólumok alkalmazásával az emberek a világ dolgait és az azok közötti viszonyokat mindig valamilyen kiindulópontból, perspektívából teszik hozzáférhetővé a másik számára. Ez a nyelvelméleti kiindulópont nagy hangsúlyt helyez annak következményeire, hogy a különböző nyelvi szimbólumok nem tükrözik a dolgokat és a viszonyokat, azokat a maguk objektív totalitásában megjelenítve, hanem értelmezik, strukturálják, azaz a kommunikációs igények függvényében fogalmilag megkonstruálják őket (Langacker 1987, 2008; Tomasello 2002; Sinha 2005; Croft 2009; Verhagen 2005, 2007, 2019). Így az emberek nyelvi tevékenységének konstitutív ismérveként jelenik meg az, ahogyan a tapasztalataik fogalmi megkonstruálása során kiaknázzák a nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket (Tátrai 2017a: 901–926, 2019a, 2020).

A fejezet a kognitív nyelvészet nyelvelméleti háttérfeltevéseit érvényesítve a nézőpont mint pragmatikai jelenség szisztematikus funkcionális kognitív értelmezését kívánja megalapozni, mégpedig azáltal, hogy a konstruálás pragmatikai vonatkozásaira, illetve jelentőségére irányítja a figyelmet (l. ehhez Tátrai 2021). Azt a kérdést teszi fel, hogy a társas megismerő tevékenységként értett nyelvhasználat keretében hogyan írható le a perspektivikus természetű konstruálás folyamata. A konstruálást a megértett világbeli dolgok, események valamilyen perspektívából történő konceptuális feldolgozásaként értelmezi, amelyet a diskurzusok megnyilatkozói szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén tesznek a másik számára hozzáférhetővé (Langacker 2008; Verhagen 2007; Tolcsvai Nagy 2017b; Hamawand 2021). Itt azonban nem a konstruálás szemantikai műveleteire fókuszálunk, amelyek klasszikus modelljeit Langacker (1987) és Talmy (1988) dolgozták ki (ezek kritikai áttekintésére l. Verhagen 2007). Verhagen (2007) elméleti belátásaira támaszkodva hangsúlyozottan pragmatikai kiindulópontot érvényesítünk akkor, amikor a konstruálást (i) a társas megismerés adaptabilitásának, (ii) a figyelemirányítás interszubjektivitásának, valamint (iii) a kontextualizáció perspektivikusságának összefüggésrendszerében értelmezzük.

A fejezet a jelzett felépítést követi. A konstruálást elsőként a társas megismerés adaptabilitása felől közelítjük meg (2.1.). Itt a nyelvhasználat mint társas

megismerő tevékenység az emberek olyan külső és belső változásokat megcélzó alkalmazkodásaként nyer értelmezést, amely nyelvi szimbólumok alkalmazásával a résztvevők kommunikációs igényeinek a kielégítését célozza meg (Verschueren 1999; Verschueren–Brisard 2009). Ennek keretében a konstruálás szempontjából meghatározó jelentőségű alternatív konceptualizáció a választás és az egyezkedés lehetőségével, illetőleg képességével összefüggésben tematizálódik (2.1.1.), majd a konstruálás az adaptáció biokulturális folyamatának kontextusában (Sinha 1999, 2009, 2014), a nyelvi megismerés testesült és diszkurzív alapjai felől is a reflexió tárgyává válik (2.1.2.). Ezt követően a közös, együttes figyelem társas kognitív képességét a nyelvi szimbólumok alkalmazásának lényegi feltételeként bemutatva (Tomasello 2002; Croft 2009) a konstruálás interszubjektivitásának néhány fontos következményeivel vetünk számot (2.2.). Ennek keretében kap hangsúlyt az, hogy a dinamikus jelentésképzés folyamata a közös figyelmi jelenetként funkcionáló diskurzusokban zajlik (2.2.1.), amelyekben a megnyilatkozó a másik figyelmének nyelvi szimbólumokkal történő irányításával a referenciális jelenet(ek) adott módon történő megértését kezdeményezi (2.2.2.). Végül a konstruálás kontextusfüggő perspektivikusságára összpontosul a figyelem (2.3.). Itt a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának létrejöttét a relevánsnak tűnő háttérismeretek perspektivikus természetű mozgósításaként mutatjuk be (2.3.1.), és a referenciális jelenetek megkonstruálása során érvényesülő kontextusfüggő kiindulópontok lehetséges modelljét is felvázoljuk (2.3.2.). A kérdéskör áttekintését összegzés zárja (2.4.).

2.1. A TÁRSAS MEGISMERÉS ADAPTABILITÁSA

A funkcionális kiindulópontú, ugyanakkor kognitív szempontokat is határozottan érvényesítő pragmatikai szemlélet (l. Verschueren 1995, 1999) a nyelvhasználatot olyan adaptív emberi tevékenységként írja le, amelynek során a diskurzusok résztvevői nyelvi szimbólumok alkalmazásával a saját maguk és a másik különféle – a társas megismeréssel összefüggő – kommunikációs igényeiknek a kielégítését célozzák meg (Verschueren 1999: 61–65; Östman 1988; Verschueren–Brisard 2009; vö. még Tomasello 2002: 211–226). A kommunikációs igények kielégítését megcélzó nyelvi tevékenység lényegi jellemzője egyfelől az, hogy támaszkodhat a nyelvnek arra a variabilitására, amely a világ dolgainak és helyzeteinek különböző módokon történő megértését, azaz alternatív konceptualizációját teszi lehetővé (l. Kövecses–Benczes 2010: 145–158; vö. Langacker 1987; Croft–Cruse 2004). Másfelől a nyelvhasználatnak, mint adaptív emberi tevékenységnek az is lényegi jellemzője, hogy beágyazódik az adaptáció generációkon átívelő, biokulturális folyamatába (l. Givón 2002;

Dor–Jablonka 2014; Sinha 2014; Simon 2016). Az alábbiakban a nyelvi tevékenységnek erről a két jellemzőjéről esik elsőként szó.

2.1.1. Az alternatív konceptualizáció mint választás és egyezkedés

Az alternatív konceptualizációt kiaknázó adaptív nyelvi tevékenység jól leírható a választás és az egyezkedés fogalmainak a segítségével (Verschueren 1999: 55–71). Az egymással diskurzusokat folytató emberek ugyanis rendelkeznek azzal a képességgel, illetve lehetőséggel is, hogy kiválasszák a kommunikációs igényeik szempontjából megfelelőnek tűnő nyelvi megoldásokat. Továbbá rendelkeznek azzal a képességgel, illetve lehetőséggel is, hogy a választott nyelvi megoldásokat egyezkedések tárgyává tegyék azáltal, ahogyan azoknak érvényt kívánnak szerezni, vagy ahogyan azok érvényességét meg kívánják kérdőjelezni. Az (1–3) példák segítségével az alternatív konceptualizáció jellegzetes eseteit a választásnak és az egyezkedésnek mint kommunikációs stratégiáknak a kontextusában tudjuk értelmezni.

(1) A: Apa, Anya, betörött az ablak.
B: Igen, kisfiam, valaki betörte az ablakot.
C: Még szerencse, hogy csak az ablak törött be!

(2) A: De a legnagyobb szám a winnica volt. Hogy van az magyarul?
B: Hegy, vagyis szőlő, borospincével, mármint szőlőbirtok.

(3) A: Jaj, a ruhácskád!
B: Jaj, az abrosz!
C: Ahonnét ez volt, van ott még bőven!

Az (1) példa kapcsán képzeljünk el egy kisfiút (A), aki csapzott hajjal, lehorzsolt térdekkel és egy focilabdával a hóna alatt odaáll a szülei elé, és szólásra nyitja a száját. Képzeljük el az apját is (B), aki a fenti módon reagál a fia szavaira. Továbbá képzeljük oda az anyát is (C), aki a hallottakhoz hozzáfűzi a saját megjegyzését. Az elképzelt beszélgetés résztvevői ugyanarról a világbeli jelenetről, az ablak betöréséről beszélnek, de ezt a jelenetet különböző perspektívákból konstruálják meg, azaz teszik a többiek számára hozzáférhetővé. A kisfiú olyan szintaktikai szerkezetet választ, amelyben nem kap helyet cselekvő ágens, szemben az apa által választott konstrukcióval, amelyben viszont előtérbe kerül a cselekvés végrehajtója. Az anya pedig az *ablak*ot helyezi fókuszba, hiszen számára az a fontos, hogy csak az, nem pedig a fia feje törött be (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 451–457; Imrényi 2017: 743–755; Tátrai 2017a:

920–926). Mivel mindhármuknak a szándékában áll a saját megfelelőnek vélt választásaikat a többiekkel elfogadtatni, ez azt is jelenti, hogy az adaptív nyelvi tevékenységet nemcsak a választás, hanem az egyezkedés is jellemzi. Továbbá ez a példa is szemlélteti az alternatív konceptualizáció és az adaptív nyelvi tevékenység szoros összefüggését, kölcsönös feltételezettségét. A nyelvi konstrukciók sokféleségét, variabilitását a kommunikációs igények kielégítése motiválja, és viszont: a kommunikációs igények kielégítését is motiválja a nyelvi variabilitásban rejlő potenciál.

A saját gyűjtésű (2) egy olyan párbeszéd részlete, amelyben egy magyarul jól beszélő lengyel férfi (A) számol be zalai kirándulásáról ottani magyar vendéglátója (B) jelenlétében egy harmadik, szintén magyar anyanyelvű személynek. Egy szó erejéig A átvált a lengyelre, mert nem jut eszébe a *winnica* szó magyar megfelelője. Érdeklődésére B a fogalom magyar jelölésére először a göcseji nyelvjárásra, egyben a saját anyanyelvjárására jellemző alakot *(hegy)* mondja ki, majd – tekintettel arra, hogy a harmadik résztvevő nem zalai – a sztenderd nyelvváltozat normáihoz igyekszik igazodni, és megpróbálja megtalálni az ebben a nyelvváltozatban használatos alakot, több-kevesebb sikerrel. A (2) – azon túl, hogy nem egy esemény, hanem egy dologszerű entitás alternatív konceptualizációjára hoz példát – a nyelvi variabilitás szociolingvisztikai kiindulópontú értelmezését is játékba hozza, hiszen ebben az esetben a választás és az egyezkedés képessége és lehetősége a nyelvekkel, nyelvváltozatokkal mint rugalmas elvárásrendszerekkel összefüggésben is tematizálhatóvá válik (vö. Hudson 1996; Tolcsvai Nagy 2004).

A (3)-ban olvasható beszélgetésrészlet sztereotipikus háttérismereteket mozgósító kontextuális értelmezését egy anekdota teremtheti meg: a nagy családi ünnepi ebéden az egyik karon ülő kisgyerek felborít egy pohár vörösbort, erre reagál verbálisan a kisgyerek anyja (A), nagyanyja (B), illetve nagyapja (C). Ebben az esetben a diskurzus résztvevői a tapasztalataikat úgy konstruálják meg fogalmilag, hogy azokban – szemben az (1) és (2) példákkal – egészen eltérő jeleneteket tesznek mások számára hozzáférhetővé, egészen eltérő dolgokra irányítva a figyelmet (ruha, abrosz, vörösbor). A fenti példák azt mutatták meg, hogy a nyelvi tevékenységet folytató emberek rendelkeznek azzal a képességgel és lehetőséggel, hogy az általuk ismert (közösen birtokolható, és így egymással megosztható) különböző nyelvi lehetőségek (konvenciók) közül kiválasszák a leginkább megfelelőnek vélt megoldásokat. A nyelvet (az egyes nyelveket és nyelvváltozatokat külön-külön is) nagyfokú variabilitás jellemzi. Ahogy Verschueren (1999) rámutat, a nyelvi tevékenység voltaképpen folyamatos választások sorozataként is értelmezhető. Ám ezek a választások a nyelvi tevékenység esetén közel sem mindig tudatos döntések eredményei, lehetnek közösségileg annyira konvencionálisak, egyénileg annyira begyakorlottak, hogy a résztvevők rutinszerűen hajtják végre őket. A beszélők nem annyira

a nyelvi formák, hanem sokkal inkább a különböző megnyilatkozói stratégiák közül választanak. E választások következményei pedig általában egyidejűleg, párhuzamosan jelentkeznek a nyelvi rendszer különböző tartományaiban. A megnyilatkozásoknak így nemcsak a létrehozása, hanem a befogadása is választás, hiszen a mindenkori befogadói stratégia alkalmazása is választásnak tekinthető (l. részletesen Verschueren 1999: 55–58).

Ahogy láthattuk azonban, a nyelvhasználat mint adaptív emberi tevékenység nemcsak választásként, hanem egyezkedésként is megközelíthető. A kommunikáció résztvevői nemcsak egyszerűen választanak a nyelvi lehetőségek tárházából. A nyelvi tevékenységet az is jellemzi, hogy a résztvevők annak képességével és lehetőségével is rendelkeznek, hogy megfelelőnek vélt választásaiknak érvényt szerezzenek, illetve hogy elfogadják vagy éppen megkérdőjelezzék beszédpartnerük választásait. A választások ugyanis nem mechanikusan, szigorú szabályok szerint történnek, mert ez közvetlen megfelelést feltételezne a forma és a funkció között. A választások sokkal inkább rugalmas alapelveken és stratégiákon alapulnak (Verschueren 1999: 59–61).

Az egyezkedés természetesen nem jelenti azt, hogy a kommunikáló feleknek minden esetben konfrontálódnia kellene. Az egyezkedés során ugyanis az adott résztvevő nem kizárólag a saját kommunikációs igényeit kívánja érvényre juttatni, hanem igyekszik azokat összehangolni a másik kommunikációs igényeivel (Croft 2009). A nyelvi interakciókban jelentkező koordinációs problémák megoldását segítik elő a beszélőközösségek nyelvi viselkedésének normái (Tolcsvai Nagy 1998, vö. továbbá Bartsch 1985), amelyek kialakulása sorozatos egyezkedések eredményeként, fenntartása pedig az így létrejött megállapodások betartásaként is értelmezhető. A normák azonban – lényegükhöz tartozó viszonylagos állandóságuk ellenére – további egyezkedések alapjául szolgálhatnak, vagyis változhatnak. Ám mindez nem csak általában a nyelvi viselkedés normáit jellemzi. A nyelvi szimbólumok mint szociokulturális konvenciók ugyancsak egyezkedések eredményeként jönnek létre, maradnak fenn, illetve változnak meg. Ilyen módon a normákat, konvenciókat megszegő kreatív nyelvi megoldások alkalmazásával is létrejöhetnek sikeres, adekvát megnyilatkozások.

2.1.2. Testesültség és diszkurzivitás – az adaptáció biokulturális folyamata

A nyelvi tevékenység fontos jellemzője, hogy olyan külső (fizikai, társas) és belső (mentális) változásokat megcélzó alkalmazkodásként írható le, amely nyelvi szimbólumok alkalmazásával történik meg. Ennek a fajta adaptív tevékenységnek a sajátszerűsége abban rejlik, hogy az embert nemcsak a világgal

kapcsolatos tapasztalatainak az éppen aktuális továbbadására teszi képessé, hanem a tapasztalatok továbbörökítésére, a kumulatív kulturális evolúcióra is (Tomasello 2002). Mindez azt jelenti, hogy a nyelvhasználat mint adaptív emberi tevékenység az adaptáció generációkon átívelő, biokulturális folyamatába ágyazódik be (Givón 2002; Dor–Jablonka 2014; Sinha 2014; Simon 2016: 207–227).

Ha az emberek adaptív nyelvi tevékenységének átfogó jellemzésére teszünk kísérletet, figyelembe kell vennünk a nyelvi megismerésnek mind a biológiai (genetikai), mind a környezeti (fizikai és szociokulturális) alapjait, valamint reflexió tárgyává kell tennünk a köztük lévő összefüggést, kölcsönviszonyt is. Ehhez kulcsfogalomként jelenik meg az epigenezis, pontosabban az epigenetikus interakció fogalma, amely az innátista hipotézis alternatíváját kínálja (Karmiloff-Smith 1996; Sinha 2005). A nyelv kialakulása és működése ugyanis felfogható olyan epigenetikus interakcióként, amely az emberi agy/elme és a fizikai/társas környezet között jön létre. Mindez annak felismerését, illetve elismerését jelenti, hogy a nyelvi megismerés genetikai alapokon, velünk született kognitív képességeken (folyamatokon és struktúrákon) nyugszik, ám a nyelvi megismerés kibontakozásához konstruktívan járul hozzá a fizikai és a társas környezet is (Sinha 2005; vö. még Bauer 2011). A környezeti ingerek ennélfogva nem egyszerűen beindítanak egy készen kapott genetikai programot. A releváns környezeti tapasztalatok döntő szerepet kapnak a kezdeti, genetikailag meghatározott észlelési és viselkedési repertoárnak egyfelől a kidolgozásában, másfelől az emergens továbbfejlesztésében (Sinha 2005). A kidolgozás (elaboráció) itt azt jelenti, hogy a megismerés egyszerűbb konstrukcióiból összetettebbek, az általánosabbakból specifikusabbak jönnek létre, az emergencia pedig azt, hogy az egyszerűbb folyamatokból kiindulva a megismerési rendszer olyan új tulajdonságai és szintjei alakulnak ki, amelyek nem vezethetők le egyszerűen az alapul szolgáló folyamatokból.

A fentebb mondottakból egyfelől az következik, hogy a nyelvi megismerésben lényegi szerepe van annak, ahogy az emberek a saját testükből kiindulva megtapasztalják az őket körülvevő fizikai világot, az adott természeti környezetet. Másfelől a fentiekből annak lényegi szerepe is következik, ahogyan a világ testi megtapasztalása beágyazódik a társas, kulturális környezetbe, vagyis abba a szociokulturális gyakorlatba, amelyet az emberek közös, diszkurzív tevékenysége alakít ki. A nyelvi megismerés így kettős megalapozottságú: testesült és diszkurzív alapjai egyaránt vannak (Sinha 1999, 2014).

Az emberi megismerés lehetőségeit alapvetően meghatározza az az interakció, amely a sajátos biológiai jellemzőkkel rendelkező emberi test és a fizikai környezet között jön létre. Az ember ugyanis a saját testéből kiindulva tapasztalja meg az őt körülvevő természeti és kulturális világot. A nyelvi megismerés szempontjából a fiziológiai, testesült megalapozottságú, nem nyelvi természetű

tapasztalatszerzésnek azért van kiemelt jelentősége, mert lényegi befolyással van az emberi tapasztalatok fogalmi megkonstruálására és ezzel összefüggő nyelvi megjelenítésére is (Lakoff–Johnson 1980, 1999; Rohrer 2007; Evans 2007; Kövecses–Benczes 2010; Tolcsvai Nagy 2013). A nyelvi megismerés testesült alapjaihoz kapcsolódik két alapvető mentális művelet, a percepció és a reprezentáció. Előbbi a minket körülvevő világ észlelésének művelete, vagyis az, ahogyan a látás, a hallás, továbbá a tapintás, a szaglás és az ízlelés útján tapasztalatokat szerzünk a világról. Ám nem egyszerűen csak észleljük a környezetünket, a világ dolgai és eseményei nem csupán tükröződnek az elménkben. A világról szerzett, feldolgozott ismereteinket strukturált, értelmezett formában tároljuk, és így is aktiváljuk őket. Az olyan alapvető reprezentációs eljárások pedig, mint az absztrakció, a sematizáció vagy a kategorizáció, a nyelvi megismerés testesült alapjairól, az emberi test és a fizikai világ közötti interakció lényegi szerepéről tanúskodnak (l. Tolcsvai Nagy 2017a: 30–41, 2017b: 216–223).

A fizikai világ testi megtapasztalásában gyökerező, abból kibontakozó sematizáció és kategorizáció tehát általánosságban is kulcsszerepet játszik a nyelvi tevékenységgel együtt zajló dinamikus jelentésképzés interszubjektív folyamatában. A sémák és kategóriák ekkor a diskurzus résztvevőinek közös, megosztható tudásaként aktiválódnak. Így annak elismerése és hangsúlyozása, hogy a nyelvi megismerés lényegileg függ attól, ahogy az emberek a saját testükből kiindulva megtapasztalják az őket körülvevő fizikai világot, még nem jelenti azt, hogy a nyelvi megismerés azonos is lenne ezzel. A világ egyéni, testesült „birtokba vétele" önmagában még csak részlegesen magyarázza a nyelvi megismerés sajátszerűségét. Az átfogó magyarázathoz azt is figyelembe kell vennünk, hogy az emberek nemcsak birtokba veszik a világot, hanem – a társas interakciók keretében – „meg is osztoznak" rajta. A világ testi megtapasztalása úgy válik nyelvvé, hogy egyúttal beágyazódik abba a szociokulturális gyakorlatba, amelyet az emberek közös, társas tevékenysége alakít ki (Zlatev 1997; Kövecses 2005). Erre reflektálva hívja fel a figyelmet Chris Sinha (1999) a nyelvi megismerés kettős, testesült és diszkurzív alapjaira (l. még Sinha 2005, 2014; Zlatev 2014). A nyelvi megismerés szempontjából tehát annak is döntő jelentőség tulajdonítható, hogy az emberek – mivel képesek diskurzusokat folytatni egymással – a világgal kapcsolatos tapasztalataikat mások számára hozzáférhetővé tudják tenni. E kiindulópontból a nyelv arra teszi képessé az embert, hogy másokkal folytatott diskurzusokon keresztül jusson tapasztalatokhoz a világról és benne saját magáról. A nyelvi megismerés diszkurzivitását mutatja a nyelvi reprezentációk és a minket körülvevő világ érzékszervi megtapasztalásán alapuló (ún. perceptuális és szenzomotoros) reprezentációk közötti lényegi különbség. Amíg utóbbiakat a világ egyéni birokba vétele jellemzi, addig a nyelvi reprezentációknak mind a kialakulása, mind a működése feltételezi a társas

nyelvi interakciókat, amelyek a tapasztalatok másokkal történő megosztásának a képességét feltételezik, illetve annak lehetőségét teremtik meg.

A kommunikációs szimbólumként funkcionáló nyelvi reprezentációk ugyanakkor nemcsak a perceptuális és szenzomotoros reprezentációktól különböznek, hanem a kommunikációs jelzésektől (szignáloktól) is (l. Sinha 2005). Az állatok kommunikációjára jellemző szignálok ugyanis nem a tapasztalatok megosztására szolgálnak. A kommunikációs jelzések sokkal inkább olyan – veleszületett és/vagy tanult – folyamatok, amelyek valamilyen viselkedés bekövetkezésére irányulnak. Amikor például egy madár a fajtársa figyelmeztető jelzését hallja, nem szükséges a figyelmét a jelzés küldőjére, illetve a jelzést kiváltó környezeti ingerre irányítania; elegendő, ha elmenekül – a kommunikáció így is sikeres lesz. A nyelvi szimbólumok alkalmazásához viszont elválaszthatatlanul hozzátartozik a közös (együttes) figyelem működése, a másik ember figyelmének irányítása, illetőleg követése (Tomasello 2002).

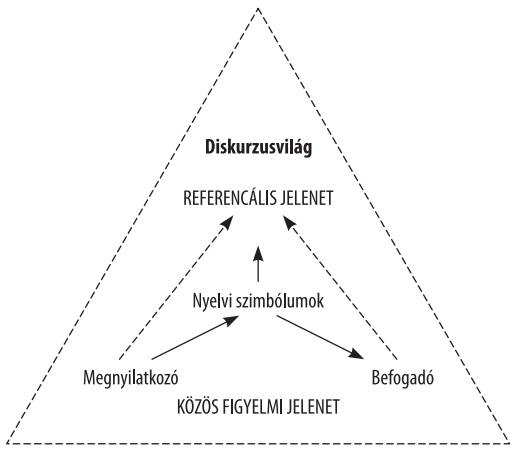
A fentiekből az is következik, hogy a nyelvhasználatot mint adaptív társas megismerést egyszerre jellemzi a tudás megosztása és a cselekvések összehangolása. A nyelv variabilitását kiaknázó, nyelvi szimbólumokat alkalmazó, egymással együttműködő (kooperáló, illetve kollaboráló) emberek számára a nyelv egyfelől olyan megosztott tudás, amely a világ dolgain és eseményein történő megosztozást teszi lehetővé, másfelől olyan összehangolt cselekvés, amely a világbeli cselekvések összehangolására biztosít hatékony lehetőségét a számukra (l. Croft 2009; Tomasello 2011).

2.2. A FIGYELEMIRÁNYÍTÁS INTERSZUBJEKTIVITÁSA

Az adaptív nyelvi tevékenység jellemzése során arra jutottunk, hogy a nyelvi szimbólumok alkalmazásának lényegi feltétele a közös figyelmi jelenetekben való részvétel társas kognitív képessége. A közös figyelemre a csecsemők már kilenc hónapos koruk körül képessé válnak: a másik figyelmének követése és irányítása ekkor még ún. „protoszimbolikus" deiktikus gesztusok (tekintet, mutatás) alkalmazásával történik (Tomasello 2002, 2003, 2011; Sinha 2005). E rámutatásos gesztusokkal ugyanúgy valaki irányítja valamire valakinek a figyelmét, mint a tapasztalatokat rugalmas módon fogalmilag megkonstruáló, a rámutatásos gesztusoknál lényegesen nagyobb fokú kidolgozottsággal és szisztematikus elrendeződéssel jellemezhető nyelvi szimbólumokkal. A nyelvi szerkezetek és műveletek így nem egyszerűen csak olyan általános kognitív képességek megvalósulásaiként írhatók le, mint amilyenek a sematizáció vagy a kategorizáció, hanem olyan általános társas kognitív képességek megvalósulásai is (Croft 2009: 413–414), mint amilyen a közös figyelem és a hozzá kötődő biokulturális adaptáció.

2.2.1. A diskurzusok mint közös figyelmi jelenetek

A közös figyelmi jelenetekként értelmezhető diskurzusok résztvevői a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy figyelmüket a világ meghatározott folyamataira és az azokban szereplő dolgokra, vagyis különböző referenciális jelenetekre irányítják. Ezeknek a referenciális jeleneteknek az együttes megfigyelését, megértését a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok kezdeményezik. A nyelvi szimbólumok alkalmazásával ugyanis a megnyilatkozó arra készteti a befogadót, hogy egy világbeli jelenetet – a benne szereplő dolgokkal egyetemben – egy adott módon, ne pedig másképpen figyeljen és értsen meg (Tomasello 2002: 127–132).

1. ábra: A nyelvi megismerés mint szimbolikus kommunikáció
(Tomasello 2002 és Sinha 2005 alapján)

Ahogy a nyelvi tevékenységet figyelemirányítási folyamatként, a diskurzust pedig közös figyelmi jelenetként megjelenítő *1. ábra* is mutatja, a referenciális jelenet a nyelvi szimbolizáció által mások számára is nyelvileg hozzáférhetővé tett, együttesen feldolgozott világbeli jelenet (esemény, történés, állapot, illetve azok sorozata). Erre irányul a közös figyelmi jelenet két résztvevőjének – a megnyilatkozónak és beszélőtársának – a figyelme, amelyet a szaggatott nyilak jelölnek. A közös figyelmi jelenet teremti meg azt az interszubjektív kontextust, amelyben maga a szimbolizációs folyamat lejátszódik. Az interszubjektív kontextus a közös figyelmi jelenet résztvevőit, illetve az ő fizikai, társas és mentális világukat öleli fel. A referenciális jelenet megfigyelése, illetőleg megértése ugyanis megköveteli, hogy a nyelvileg explicitté tett ismeretekkel párhuzamosan a kontextuális ismereteket is feldolgozzuk (lásd: 2.3.). Ez az egész

interszubjektív megismerési viszonyrendszer a diskurzusvilág, amelyben a nyelvi tevékenység lényegi ismérve, a dinamikus jelentésképzés lehetővé válik.[1] A dolgokat és eseményeket reprezentáló nyelvi szimbólumok ebben a diskurzusvilágban horgonyzódnak le episztemikusan, mégpedig azáltal, hogy szerepet kapnak az adott referenciális jelenet közös megfigyelésében, megértésében (Brisard 2002, 2021; Langacker 2002, 2008: 259–309, 2015; Tolcsvai Nagy 2017b: 301–305).

A diskurzusvilág így magában foglalja (i) a közös figyelmi jelenetet, annak résztvevőivel és azok fizikai, társas és mentális világával együtt, amelyet e közös tevékenység során dolgoznak fel; (ii) a közös figyelmi jelenet során alkalmazásba vett, és így a fentebb jelzett interszubjektív kontextusba helyezett nyelvi szimbólumokat; valamint (iii) a nyelvi szimbólumok segítségével megfigyelhetővé, illetve megérthetővé tett referenciális jelenetet, vagyis a nyelvileg megjelenített, és így mások számára hozzáférhetővé tett világbeli tapasztalatokat. Az ábrán a keret nem egybefüggő vonala azt jelzi, hogy a diskurzusvilág nem különül el élesen a külső világtól, az abban folyó egyéb emberi tevékenységektől, ám a résztvevők figyelme által körül van határolva.

A közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet viszonya többféle jellegzetes, alapvető kapcsolódási mintázatot mutat. Ezek a mintázatok tehetők reflexió tárgyává a (4) példa segítségével.

(4) Most olyan könnyű minden,
Szinte csak a semmi tart.
A kutyákat elengedtem,
és a forgószél elvitte a vihart.[2]

Az első alapvető lehetőség az, amikor a megnyilatkozó az alkalmazott nyelvi szimbólumokkal beszédpartnere figyelmét olyan referenciális jelenetre irányítja, amely perceptuálisan megfigyelhető a számukra, azaz ugyanabban a fizikai világban zajlik, mint maga a közös figyelmi jelenet. A (4)-ben idézett dalszöveg első két sora – a *most* határozószóból és a jelen idejű *tart* igealakból mint deiktikus kifejezésekből kiindulva – értelmezhető ilyen referenciális jelenetként. A nyelvi szimbólumok alkalmazásával azonban arra is lehetőség nyílik, hogy a megnyilatkozó olyan referenciális jelenetre irányítsa a másik figyelmét, amelyet az annak ellenére is megért, hogy azt perceptuálisan nem tudja megfigyelni. A nyelvi tevékenységet folytató emberek ugyanis olyan tapasztalatokat

[1] A diskurzusvilág itt követett értelmezése szoros összefüggésbe hozható Langacker (2008: 463–467) aktuális diskurzustér *(current discourse space),* valamint Tolcsvai Nagy (2001: 121–125) szövegvilág fogalmával.

[2] http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/18802/quimby/auto-egy-szerpentinen-zeneszoveg.html

is meg tudnak osztani egymással, amelyek nem kötődnek a beszédesemény konkrét fizikai világához, így csak a nyelvi szimbólumokon keresztül válnak a másik számára hozzáférhetővé. Ezt a második alapvető lehetőséget szemléltetheti a (4) harmadik és negyedik sora a múlt idejű igealakok *(elengedtem, elvitte)* alkalmazásával. A megnyilatkozó ugyanis itt olyan eseményekről számol be a beszédpartnerének, amelyek az ő valós világukban korábban történteket jelölik (azzal együtt is, hogy ezeknek az eseményeknek lényegi kihatásuk van a jelenre). A nyelvi megismerés mindamellett olyan referenciális jelenetek megértését is lehetővé teszi, amelyekről a résztvevők nem feltételezik, hogy azok ahhoz a valós világhoz kötődnének, amelyben a közös figyelmi jelenet zajlik. Amennyiben a (4)-ben az események megfigyelését egy dalszövegbe ágyazódó fiktív aposztrofikus diskurzus közegébe helyezzük, erre a harmadik alapvető lehetőségre találunk példát. Ebben az esetben ugyanis a referenciális jelenet ugyanúgy fikcióként nyer értelmezést, mint például a sokszor az *Egyszer volt, hol nem volt* formulával kezdődő mesék referenciális jelenetei (Tátrai 2017a: 907–909).

2.2.2. A megnyilatkozások mint figyelemirányítási események

A konstruálás pragmatikai kontextusának felvázolása során kiemelt jelentősége van annak, hogy a diskurzusok mint a társas megismerést lehetővé tevő közös figyelmi jelenetek egy vagy több figyelemirányítási eseményként értett megnyilatkozásból is állhatnak. A megnyilatkozásnak tehát olyan fogalomértelmezését követjük, amely szerint az nem más, mint az egyik résztvevőhöz kötődő figyelemirányítási aktus, amellyel szemben a beszédpartner válaszolói pozíciót tud kialakítani, vagyis amelyre a megértés válaszát tudja adni (l. Bahtyin 1988). Ugyanis a megnyilatkozóként fellépő résztvevő az, aki saját kontextusfüggő perspektíváját a diskurzuspartner perspektívájához képest érvényesíti, így kezdeményezve a világ dolgainak és eseményeinek, vagyis a referenciális jelenetnek az adott módon történő, együttes megfigyelését (Tátrai 2017a: 981–1007).[3] A megnyilatkozás fogalmának ez az értelmezése ahhoz segít hozzá bennünket, hogy a nyelv jelentésképző funkcionálását a mindenkori beszélők interszubjektív tevékenységéből kiindulva közelíthessük meg.

A társalgásokban a megnyilatkozások – ahogy az Zellig Harris (1952, 1970) klasszikus fogalomértelmezése alapján megállapítható – a diskurzus egymástól elkülönülő szakaszaiként azonosíthatók, amelyeknek a határait a beszédala-

[3] A megnyilatkozás e fogalomértelmezésének hátterében Verschueren (1999: 113–146), Tomasello (2000: 62–66), valamint Sinha (2005) és Langacker (2001) elméleti belátásai állnak. Utóbbi például a megnyilatkozást használati eseményként *(usage event)* értelmezi (vö. Evans 2007: 217–218).

nyok váltakozása jelöli ki. A megnyilatkozás akkor veszi kezdetét, amikor a diskurzus keretében valaki – megtörve hallgatásának addigi csendjét – magához ragadja a szót. A megnyilatkozás végét pedig az jelzi, hogy az addig beszélő, vagyis a szót folyamatosan magánál tartó személy elhallgat, azaz – átmenetileg vagy véglegesen – lemond arról, hogy az adott diskurzusban nála legyen a szó.

(5) A: Lia, holnap is itt lesztek?
B: Ühüm.
A: Estig?[4]

Az (5) társalgásrészlet következésképpen három megnyilatkozásból áll. Először A irányítja B figyelmét: ezzel azt kívánja elérni, hogy B megosszon vele egy információt. Ezt követően B irányítja A figyelmét: lakonikus igenlő válaszával megadja a kért információt. Ám ez A-t nem elégíti ki teljes mértékben: újfent átveszi a figyelem irányítását, és újabb információt kér.

Megnyilatkozásokként azonban nem csak a dialogikus, közvetlen interakcióban megjelenő, szóbeli társalgások egyes fordulói funkcionálnak. A monologikus, közvetett interakcióban megjelenő, írott szövegekre – amelyek közé jelen kötet is tartozik – az jellemző, hogy a diskurzus egyik résztvevője végig, a diskurzus egészét átívelően magánál tartja a szót. Ekkor a diskurzus egy figyelemirányítási eseményből, egy megnyilatkozásból áll, amely a másik résztvevőtől a megértés válaszára számít. Mihail Bahtyin (1988) – Harris (1952) értelmezésétől függetlenül, de ahhoz nagyon hasonló módon – értelmezi a megnyilatkozás (vyskazivanie) fogalmát, ám nyelvfilozófiai megfontolásokat követve a megnyilatkozás fogalmát kiterjeszti a közvetett interakcióban megjelenő szövegekre (textusokra) is (vö. Fehér 2001). Bahtyinnál (1988) így a befogadóra történő beállítódás a megnyilatkozás jellegadó ismérveként jelenik meg, legyen szó akár a mindennapi dialógusok fordulóiról, akár az ún. monologikus szövegekről. Funkcionális pragmatikai kiindulópontból mindez azt jelenti, hogy az egy beszélőhöz köthető monologikus szövegek éppúgy feltételezik a közös figyelem működését, mint a társalgások egyes fordulói, hiszen azok is egy közös figyelmi jelenet keretében jelennek meg figyelemirányítási aktusokként, illetve figyelemirányítási egységekként. Ilyen módon az egyes megnyilatkozások terjedelmüket, kidolgozottságukat és felépítésüket, valamint diszkurzív, kommunikatív jellemzőiket tekintve rendkívül nagy változatosságot mutatnak.

A figyelemirányítási eseményekként értett megnyilatkozások kezdeményezik tehát azt a dinamikus jelentésképzést, amelynek a közös figyelmi jelenet-

[4] Az itt közölt társalgásrészlet az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék Beszélt nyelvi gyűjteményének VI. kötetéből (115. oldal) származik.

ként értett diskurzusok biztosítanak keretet. A diskurzusra pedig az jellemző, hogy résztvevői, a megnyilatkozó(k), illetve a befogadó(k) a másik figyelmének irányításával, illetve követésével járulnak hozzá konstruktívan azon referenciális jelenet(ek) létrehozásához és megértéséhez, amellyel a kommunikációs igényeik adaptív kielégítését célozzák meg. Ez azt jelenti, hogy az adott diskurzusban megnyilatkozóként fellépő résztvevők a saját fizikai, társas és mentális helyzetük által kijelölt, kontextusfüggő kiindulópontokból alakítják „a nyelvet életté, az életet pedig nyelvvé" (Bahtyin 1988: 248). A megnyilatkozó ugyanis a befogadó mentális irányultságát (figyelmét, megértését) befolyásolja azzal, ahogyan a megnyilatkozásával a közös figyelmük számára a világ egy adott részének körülhatárolását kezdeményezi, az abban történő tájékozódás lehetőségét is megteremtve (l. részletesen Tátrai 2017a: 981–1007). A megnyilatkozás ennélfogva értelmezhető úgy, mint a beszélőként vagy íróként fellépő résztvevőnek a maga kontextusfüggő perspektívájából konstruálódó, folyamatosnak tekinthető közlése, amelyhez képest a befogadó válaszolói pozíciót tud kialakítani.

A fentiekből az következik, hogy a figyelemirányítási aktusként értett megnyilatkozásra általánosan az jellemző, hogy a diskurzus egyik résztvevője az általa alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokkal irányítja a másik figyelmét, megértését. Ezzel pedig arra készteti, hogy egy világbeli jelenetet egy adott módon, ne pedig másképpen értsen meg (l. Tomasello 2002: 103–143). A különböző nyelvi szimbólumok (morfológiai, lexikai, szintaktikai konstrukciók) közül a megnyilatkozások nyelvi szerveződésében kulcsszerepet játszanak az elemi mondatok, legyenek azok akár önálló egyszerű mondatok, akár összetett mondat tagmondatai. Az elemi jeleneteket megkonstruáló elemi mondatok, amelyek a séma és a megvalósulás dinamikus kölcsönviszonyát mutatják, a megnyilatkozások feldolgozási egységeiként funkcionálnak (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 394–396; Imrényi 2017: 664–677). A mondatok a megnyilatkozásokban egyénileg begyakorlottá és közösségileg konvencionálissá vált feldolgozási egységekként értelmezhetők. Ezekkel a feldolgozási egységekkel válik lehetővé (i) az elemi jelenetek episztemikus lehorgonyzódása a közös figyelem interszubjektív kontextusához, (ii) kommunikatív cselekvések (beszédaktusok) végrehajtása a nyelvi interakcióban, és (iii) az „emészthető" méretű csomagokba rendezett információk diskurzusba ágyazása (lásd: 3.3.; vö. Langacker 2015; Imrényi 2017). A lehorgonyzásnak ez az összetett művelete azt teszi lehetővé, hogy az adott diskurzusban megjelenő elemi mondatot a diskurzus résztvevői a referenciális jelenetre, annak egészére vagy egy határolt részére vonatkoztassák. Ennélfogva bizonyos esetekben egyetlen, a diskurzusvilágban lehorgonyzott elemi mondat is funkcionálhat önálló megnyilatkozásként, amelyhez képest válaszoló pozíció foglalható el (Bahtyin 1988). Más esetekben viszont több elemi mondatra van szüksége a megnyilatkozónak ahhoz, hogy a kom-

munikációs igények kielégítése céljából a referenciális jelenetre irányítsa a befogadó figyelmét. Ebben az esetben ehhez a több mondatból álló figyelemirányítási egységhez képest alakíthat ki olyan pozíciót a befogadó, ahonnan a megértés válaszát adhatja.

A fentebb mondottakkal összefüggésben azt is hangsúlyozni kell, hogy a közös figyelem működésén alapuló nyelvi megismerés olyan – egyszerre interszubjektív, referenciális és intencionális – emberi tevékenység, amelynek további lényegi vonásaként jelenik meg a tapasztalatok megosztásának rendkívül kidolgozott és rugalmas rendszerét megteremtő és működtető konstruálás (Sinha 2005; Verhagen 2007; Tátrai 2017a: 907–911). A nyelvi megismerés egyrészről interszubjektív tevékenység, mert a nyelvi szimbólumok alkalmazása során a diskurzus résztvevői magukat és a másikat kölcsönösen olyan mentális ágenseknek tekintik, akik az őket körülvevő és magában foglaló világgal kapcsolatosan ismeretekkel, szándékokkal, vágyakkal és érzelmekkel rendelkeznek (vö. Bauer 2010). Mindebből az következik, hogy világ nyelvi megismeréséhez önmagunknak a másikhoz és a másiknak önmagunkhoz viszonyított megértésén át vezet az út. Az interszubjektív nyelvi megismerésnek így feltétele egyfelől az elmeteória, vagyis a másik mentális állapotait illető hipotézisek megalkotásának képessége, másfelől a reflexivitás, vagyis a saját magunk és a másik mentális állapotaihoz való reflexív viszonyulás (Verschueren–Brisard 2009). A nyelvi megismerés mindemellett referenciális tevékenység is egyben. Az interszubjektív nyelvi megismerést ugyanis egy hármas (triadikus) viszonyrendszer jellemzi, amelyet referenciális háromszögnek is szokás nevezni: 1. valaki 2. valakinek 3. valamire irányítja a figyelmét. A nyelvi referencia (vonatkoztatás) ennélfogva interszubjektív aktus. A másikat a nyelvi szimbólumok alkalmazásával arra próbáljuk rávenni, hogy figyelmét egy együttesen megértett világbeli jelenetre és azon belül valamilyen, a többitől elkülönülő, azaz körülhatárolt entitásra irányítsa (Sinha 1999). A nyelvi megismerés továbbá intencionális tevékenység is ugyanakkor, mert a nyelvi szimbólumok alkalmazása valamilyen kommunikációs célra és ezzel együtt a másikkal megosztható világra, valamint a másik mentális állapotaira is irányul (Sinha 2005; Tomasello 2002: 109–113). Ez azt jelenti, hogy a diskurzus résztvevői nem egyszerűen azt értik meg, hogy a másik mit szándékozik megtenni, hanem azt, hogy a másik szándékai a világ dolgaira és eseményeire, és ezzel együtt az ő figyelmi állapotukra is irányulnak.[5] Mindezek mellett a nyelvi szimbólumok

[5] Az intencionalitás itt vázolt értelmezése a szimbolikus kommunikáció olyan tág értelmezését implikálja, amely szerint egyfelől a megnyilatkozó közlése nem korlátozódik arra, amit elmondani szándékozik (lásd: 4.1.1.), másfelől a közös figyelmi tevékenységben azok a befogadók is részt tudnak venni, akik nem a megszólított szerepét töltik be (lásd: 4.3.1.; l. még ehhez Verschueren 1999: 78–87; továbbá vö. Németh T. 2019b).

alkalmazásának lényegi sajátszerűségét azok perspektivikussága adja, vagyis az, hogy a nyelvi szimbólumok a világ dolgainak és folyamatainak különböző perspektívákból történő konceptuális feldolgozását, azaz konstruálását teszik lehetővé (Langacker 2008: 55–89; Tolcsvai Nagy 2017a: 42–50).

2.3. A KONSTRUÁLÁS KONTEXTUSFÜGGŐSÉGE

Az interszubjektivitás, a referencialitás és az intencionalitás nemcsak a nyelvi, hanem más kommunikációs szimbólumok (pl. füstjelek, közlekedési jelek, nemzeti jelképek stb.) alkalmazására is jellemző. A nyelvi szimbólumok alkalmazásának sajátszerűségét ezeknek a szimbólumoknak a korábban tárgyalt alternatív konceptualizációval összefüggő perspektivikussága adja (lásd: 2.1.). A nyelvi szimbólumok rendszere ugyanis a dolgok és/vagy események különböző perspektívákból történő megfigyelését, megértését teszi lehetővé (Tomasello 2002: 103–143). Ahogy Langacker (1987) rámutat, a nyelvi szimbólumokkal történő figyelemirányítás keretében a megnyilatkozó kiaknázhatja például, hogy a dolgok specifikusságuk különböző szintjein nevezhetők meg (ugyanaz a valami lehet például *íróasztal, asztal, bútor, tárgy* stb.). Továbbá azt is kiaknázhatja, hogy a dolgokra utalhatunk attól függően, milyen funkcióban szerepelnek (ugyanaz a valaki lehet például *apa, ügyvéd, férfi, szomszéd* stb.). Emellett a perspektivikusságot mutatják még az olyan igepárok, mint például a *jön-megy, hozvisz, vesz-elad, üldöz-menekül*, vagy az olyan szintaktikai szerkezetek, mint például a *betörött az ablak – betörték az ablakot – valaki betörte az ablakot – az ablak törött be*). Mindebből az következik, hogy a nyelvi szimbólumok érvényre juttatják azt az elemi jelenetek megkonstruálásával összefüggő perspektívát (kiindulópontot), ahonnét a megnyilatkozó az eseményeket a bennük szereplő dolgokkal a másik számára hozzáférhetővé teszi (Verhagen 2005, 2007). Ennek hátterében pedig az áll, hogy az emberek képesek a világot a saját fiziológiailag meghatározott kiindulópontjukon túl attól eltérő kiindulópontokból is szemlélni (Tomasello 2002). Képesek beleképzelni magukat a másik helyébe, továbbá arra is képesek, hogy magát a figyelmi jelenetet, benne saját magukkal és a másikkal, egy „külső" nézőpontból szemléljék. Ennélfogva képesek arra is, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet olyan kiindulópont(ok)ból figyeljenek, illetve értsenek meg, amely(ek)et a megnyilatkozóként fellépő beszédpartnerük az adott nyelvi szimbólumokkal felkínál a számukra. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy ők maguk is képesek a nyelvi szimbólumokkal másokat arra ösztönözni, hogy egy referenciális jelenetet egy bizonyos módon, ne pedig másképpen dolgozzanak fel.

2.3.1. A kontextus és a kontextualizáció

Ahogy az fentebb már reflexió tárgyává vált, az emberek diszkurzív tevékenysége során jelentések jönnek létre, jelentések válnak egymás számára hozzáférhetővé.[6] A funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából a jelentésképzés diszkurzív folyamata olyan interszubjektív aktusként írható le, amely feltételezi a közös figyelem társas kognitív képességének a működését (l. Tomasello 2002, Sinha 2005, Croft 2009). A közös figyelmi jelenetekként funkcionáló diskurzusokban az emberek a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy a figyelmük együttesen a világ meghatározott eseményeire és az azokban szereplő dolgokra, vagyis az ún. referenciális jelenetekre irányul (l. bővebben Tátrai 2017a: 906–916). Ezeknek a referenciális jeleneteknek az együttes megfigyelését, megértését a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok kezdeményezik. Sikeres megértésükhöz azonban szükség van arra is, hogy a diskurzus résztvevői – a nyelvi szimbólumok feldolgozásával párhuzamosan – mozgósítsák azokat a relevánsnak tűnő háttérismereteiket, amelyek a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának a feldolgozásához kötődnek.

A referenciális jelenetek megkonstruálása így voltaképpen a kifejtettség és a kifejtetlenség összjátékaként is értelmezhető (l. Verschueren 1999: 26). A diskurzusban megnyilatkozó résztvevő ugyanis mindig számíthat arra, hogy megnyilatkozásának értelmezésekor a befogadóként fellépő diskurzuspartnere képes és hajlandó a relevánsnak tűnő kontextuális ismeretek mozgósítására. Ennélfogva ezeket az ismereteket szükségtelen nyelvi formába öntenie. A diskurzus során aktivált kontextuális ismeretek így közös tudásként jellemezhetők, mégpedig abban az értelemben, hogy a diskurzus mindkét résztvevője feltételezi egymásról a közös, legalább részben azonosan aktiválható, kölcsönösen egymásba ágyazódó háttértudást (*tudom, hogy tudod, hogy tudom* stb.). A kontextus tehát ebben az értelmezésben nem a résztvevőktől függetlenül, objektív módon létező, hanem a közös figyelmi jelenetekben létrejövő, a résztvevők által együttesen feldolgozott, megértett realitás: olyan interszubjektív viszonyrendszer, amely hátteret ad a nyelvi szimbólumok alkalmazásához, vagyis a referenciális jelenetek közös megfigyeléséhez, együttes megértéséhez (l. részletesen Verschueren 1999: 75–114; Tátrai 2017a: 927–952).

Mindebből az is következik, hogy a jelentés sem olyan – a nyelvi tevékenységet megelőzően létező – mentális objektumként nyer értelmezést, amely nyelvi formába csomagolva a kommunikáció csatornáján keresztül jut el

[6] Diszkurzív tevékenység alatt nemcsak a különböző társalgásokban való részvételt értjük, hanem a szövegek létrehozásának és befogadásának egymást kölcsönösen feltételező folyamatát is (l. részletesebben Tátrai 2017a: 988–996).

az egyik ember fejéből a másik ember fejébe, ahol a jelentés kicsomagolása megtörténik.[7] A funkcionális kognitív nyelvfelfogás szerint az emberek fejében a nyelvi szimbólumokhoz kapcsolódóan a tapasztalatok fogalmi feldolgozása során absztrahálódó sematikus jelentések, azaz típusjelentések vannak. Ám a jelentésképzés nem azonos a maga fogalmi alapjaival. A jelentés létrejöttéhez szükség van az emberi elmék közötti interakciókra is. A nyelvi szimbólumok sematikus jelentése egyfelől ezeknek az interakcióknak az eredményeként alakul ki, másfelől ezekben az interakciókban válik megvalósult jelentéssé (l. Langacker 1987, valamint Tolcsvai Nagy 2017b: 215–234). A jelentésképzés így a diskurzus világában megvalósuló interszubjektív folyamatként írható le, amelyhez lényegileg tartozik hozzá a kontextuális ismeretek mozgósítása. A diskurzusok keretében zajló, ennélfogva kontextusfüggő jelentésképzés mutatja meg a nyelvet a maga funkcionálásában, mégpedig úgy, mint a tudás megosztásának és a cselekvések összehangolásának kidolgozott és rugalmas rendszerét.

A közös figyelmi jelenetekként funkcionáló diskurzusok ugyanis nem csupán a világ együttes megtapasztalását, az azon való megosztozást teszik lehetővé. A diskurzusok egyben közös cselekvésekként is funkcionálnak a világban: olyan összehangolt emberi cselekvésekként, amelyek az egyéb – nem feltétlenül nyelvi természetű – emberi cselekvések összehangolását célozzák meg (Croft 2009). Mindez azt jelenti, hogy a diskurzus mint a kommunikációs igények adaptív kielégítését megcélzó emberi tevékenység különféle megnyilatkozói és befogadói stratégiák összehangolt alkalmazását követeli meg. Ennek egyáltalán nem mond ellent, hogy a megnyilatkozások létrehozásához és befogadásához kapcsolódó stratégiák egy jelentős része rutinizálódott: közösségileg nagyfokú konvencionáltságot, egyénileg nagyfokú begyakorlottságot mutat. A konvencionalizálódott, illetőleg begyakorlottá vált stratégiák mellett ugyanis alkalmanként olyan stratégiákat is lehet, illetve kell alkalmazni, amelyek erőteljesebben támaszkodnak az ember problémamegoldó képességére (Verschueren 1999: 156).

A fentebb mondottakból levonható lényeges következetés, hogy a diskurzusok interszubjektív kontextusának a létrehozása olyan folyamat, amelynek keretében a résztvevők a relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósításával biztosítják a diskurzus során aktuálisan alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok sikeres referenciális értelmezését. Ezzel összefüggésben a kontextualizáció fogalmának olyan értelmezése adható, amely a kontextus létrejöttének dinamikus formálódását jelöli (l. Tátrai 2017a: 946–952; vö. még Auer 2009; Kecskés 2014; Németh T. 2019a).

[7] A kommunikáció csatorna-metaforájának kritikájára l. Reddy 1979.

(6) Egy hölgy betér egy divatszalonba. Odafordul az eladóhoz.
– Elnézést kérek, felpróbálhatom azt a piros ruhát a kirakatban?
– Igen, de van próbafülkénk is.

Az (6) példában található vicc esetében a kontextus dinamikus formálódását szemléletesen mutatja az újrakontextuálás (rekontextualizáció) jelensége. A megértés során elsőre megfelelőnek tűnik úgy értelmezni a hölgy kérésében szereplő mondatkonstrukciót *(felpróbálhatom azt a piros ruhát a kirakatban)*, hogy ahhoz a próbafülkében történő próbálás vásárlói szándéka kapcsolódik. A megértés során ugyanis relevánsnak tűnik a ruhavásárlás forgatókönyvének az aktiválása, hiszen annak olyan összetevői jelennek meg a szövegben, mint a divatszalon, az eladó, a felpróbálás és a ruha. Ennek a forgatókönyvnek pedig a részét képezi annak a tudása, hogy a ruhák felpróbálásának van egy kanonikus helye, a próbafülke. Ám – ahogy ez az eladó válaszából kiviláglik – az adott mondatkonstrukciónak létezik olyan alternatív kontextuális értelmezése is, amelyhez a kirakatban történő próbálás szándéka kapcsolható.

(7) A király meghalt. Aztán a királynő halt meg bánatában.

Az E. M. Forster (1999) klasszikus példáját idéző (7) viszont azt szemlélteti, hogy a kontextus dinamikus formálódása nemcsak akkor figyelhető meg, amikor az addig relevánsnak látszó kontextus jelentős módosítására kényszerülünk. A (7) második mondatának *(Aztán a királynő halt meg bánatában)* értelmezéséhez célszerűnek tűnik olyan kontextust létrehozni, amelyben a királynő, aki a király feleségeként (vö. királyné!) a férje halála miatt bánatos, nem sokkal (hetekkel, hónapokkal, de nem évekkel) később hal meg. A jelzett, nyelvileg nem kifejtett relációk érvényesítése a megértés során azzal együtt is a kontextus alakulását, folyamatos formálódását mutatja, hogy e relációk aktiválása nem kíván különösebb erőfeszítést tőlünk (l. Tátrai 2017a: 947–949).[8]

2.3.2. A konstruálás kontextusfüggő kiindulópontjai

A közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusa olyan alapként funkcionál, amelyből kiindulva a referenciális jelenet dolgai és folyamatai megfigyelhetővé,

[8] Relevanciaelméleti keretben l. még erről Sperber–Wilson 1986; Wilson–Sperber 2004; továbbá vö. még Roberts 2004; Németh T. 2008, 2013, 2015.

megérthetővé válnak.[9] Ez a releváns, de legalábbis annak tűnő háttérismeretek mozgósítását lehetővé tevő alap olyan interszubjektív viszonyrendszerként írható le, amely a diskurzus résztvevőit, illetve azok fizikai, társas és mentális világát foglalja magában (l. részletesen Verschueren 1999: 75–114, Tátrai 2017a: 927–952). A fizikai és a társas világ a diskurzus résztvevői által együttesen feldolgozott tér- és időviszonyokat, valamint szociokulturális viszonyokat öleli fel, a mentális világ pedig a résztvevők által maguknak és a másiknak tulajdonított mentális állapotokat (a témával kapcsolatban aktivált tudásukon túl az aktuális szándékaikat, vágyaikat és érzelmeiket) foglalja magában.

Ebből a kiindulópontból tehát a kontextualizáció a relevánsnak tűnő háttérismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítását, alkalmazását jelenti. A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó hogyan juttatja érvényre a maga kontextusfüggő nézőpontját (perspektíváját). Így lényegi kérdésként fogalmazódik meg, hogy a közös figyelemirányítás keretében a megnyilatkozó hogyan aknázza ki a tapasztalatokat fogalmilag (konceptuálisan) mindig valamilyen kiindulópontból megkonstruáló nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket. Ennek eredményeképpen válik ugyanis lehetővé a számunkra, hogy a világ dolgait és eseményeit egy adott módon, nem pedig másképpen figyeljük, illetve értsük meg (l. Tomasello 2002: 103–143; vö. Verhagen 2007, 2015, 2019; valamint Németh T. 2013, 2015, 2019b).

Az alábbiakban a megnyilatkozó perspektívájának működését három kontextusfüggő kiindulópont, a tér- és időbeli pozíció, a szociokulturális szituáltság és a tudati beállítódás együttes érvényesüléseként vázoljuk fel (Tátrai 2018a: 314–315, 2019a: 14–17).

i. A kontextus fizikai világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója funkcionál kontextusfüggő kiindulóponként a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.
ii. A kontextus társas világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.
iii. A kontextus mentális világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást mentális ágensekként értelmezik, a megnyilatkozó tudati beállítódása funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.

[9] Az alap *(ground)* kognitív nyelvészeti fogalomértelmezésére l. Brisard 2002, 2021; Langacker 2002, 2015.

A kontextusfüggő kiindulópontoknak ezt a modelljét Sanders és Spooren (1997) kognitív nyelvészeti nézőpont-értelmezése inspirálta, amely az úgynevezett nem semleges kiindulópontok két fajtáját különböztette meg, a referenciális központot és a tudatosság szubjektumát (l. még ehhez Tátrai 2005, 2017a: 940–942). Értelmezésükben a referenciális központot a megnyilatkozó személye, illetve helye és ideje jelöli ki. A tudatosság szubjektumaként pedig, akihez a tudat aktív működése (érzékelés, akarat, gondolkodás, beszélés) kötődik, alapesetben szintén az aktuális megnyilatkozó jelenik meg. A fentebb javasolt modell a referenciális központ által lefedett jelenségeket a tér- és időbeli pozíció és a szociokulturális szituáltság, a tudatosság szubjektuma által lefedett jelenségeket pedig a tudati beállítás fogalmainak a bevezetésével értelmezi újra, illetve teszi – a pragmatikai szempontok hangsúlyozott érvényesítésével – még kidolgozottabbá.

Az itt ajánlott értelmezés szerint a referenciális központ a deiktikus tájékozódás összetett kiindulópontjaként funkcionál (lásd: 3.1.). Ez a tájékozódási központ olyan kiindulópontokat fog össze, amelyek egyfelől a résztvevők fizikai világából, másfelől azok társas világából kínálnak fel kontextusfüggő viszonyítási pontokat a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez (Tátrai 2017a: 953–980, 2019a: 16–18). A kontextus fizikai világában, amelynek viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója már önmagában is összetett kiindulópontként funkcionál, hiszen az időjelölésben ugyanúgy lényegi szerepet kap, mint a térjelölésben. Ahogy a megnyilatkozó aktuális térbeli pozíciójából (vagy az ahhoz képest kijelölt egyéb térbeli pozícióból) kiindulva válik lehetővé a referenciális jelenet térbeli viszonyainak a megértése, úgy az ő aktuális időbeli pozíciója (vagy az ahhoz képest kijelölt egyéb időbeli pozíció) jelenik meg kiindulópontként az időbeli viszonyok feldolgozása során is (lásd: 3.1.1.).

A megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója mellett a szociokulturális szituáltsága úgyszintén kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a konstruálás során. A kontextus társas világában ugyanis, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva történik meg a referenciális jelenet társas viszonyainak a feldolgozása, illetve ezzel összefüggésben az adekvát megformálással kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárások mozgósítása (l. részletesen Tátrai 2017a: 968–974). A szociokulturális szituáltságról így szintén elmondható, hogy kontextusfüggő kiindulópontként történő funkcionálását sajátos kettősség jellemzi: egyfelől a személyjelöléshez, másfelől a társas (szociokulturális) attitűdjelöléshez kínál kontextusfüggő referenciapontokat. A személyjelölés deiktikus műveletei a referenciális jelenet szerep-

lőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához, azon belül társas világához lehorgonyozva végzik el (vö. Tolcsvai Nagy 2017b: 430–435). A társas attitűdjelölés viszont az alkalmazott nyelvi konstrukciókat a diskurzus megformálásával kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, mégpedig a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva. Ezzel a megnyilatkozónak nemcsak a beszédpartnerhez, hanem a diskurzus megalkotottságához, a szóba kerülő dolog értékéhez, az alkalmazott nyelvi konstrukciók időbeliségéhez, valamint az adott nyelvváltozat, nyelvi regiszter normáihoz való szociokulturális viszonyulása is érvényre jut, amelynek következtében a stílus a konstruálás integráns részévé válik (lásd: 3.1.2.).[10]

A két, egyaránt deiktikus természetű kiindulóponton, a tér- és időbeli pozíción és a szociokulturális szituáltságon túl a megnyilatkozó tudati beállítódása is kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenetek interszubjektív megkonstruálása során. A közös figyelem interszubjektív kontextusában ugyanis a résztvevők nemcsak fizikai entitásokként és társas létezőkként értelmezik egymást, hanem olyan mentális ágensekként is, akik képesek mentális állapotokat (vélelmeket, szándékokat, vágyakat és érzelmeket) tulajdonítani egymásnak (Tátrai 2017a: 938–942, valamint 2019: 18–20). Ám ennek a kontextusfüggő kiindulópontnak a működése nem a referenciális tájékozódás deiktikusságára, hanem egyfelől a referenciális tájékozódás szubjektumhoz kötöttségére, másfelől annak metapragmatikai tudatosságára, reflektáltságára irányítja a figyelmet (a szubjektumhoz kötöttség (subjectivizing reality) fogalmához l. Bruner 1986: 27; a metapragmatikai tudatossághoz l. Verschueren 2000). Ugyanis mind a megnyilatkozó, mind a befogadó tudatos (tudattal rendelkező, illetve tudatánál lévő) szubjektumként vesz részt a diskurzusban, amelynek lényegi jellemzőjeként emelhető ki az, hogy a megnyilatkozó a saját tudatán átszűrve teszi hozzáférhetővé a világgal kapcsolatos tapasztalatokat (lásd: 3.2.).

A (8) példa egyfelől azt szemlélteti, ahogyan a kontextualizáció deiktikus műveletei – a térjelölés és időjelölés ugyanúgy, mint a személyjelölés és a társas attitűdjelölés – érvényre jutnak a konstruálás interszubjektív folyamatában.

(8) – Most eljössz innen! – kiáltottam rá.[11]

---

[10] A társas attitűdjelölés stilisztika vonatkozásairól az 5.1-ben esik szó. E problémakört Sanders és Spooren (1997) nem érinti a referenciális központtal összefüggésben.

[11] A példa Mészöly Miklós Szárnyas lovak című novellájából származik.
[h]ttps://konyvtar.dia.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00263a/meszoly00269/meszoly00269.html

A példában található egyenes idézetben *(Most eljössz innen!)* olyan perceptuálisan megfigyelhető referenciális jelenetre irányul a figyelem, amely ugyanabban a fizikai világban zajlik, mint a közös figyelmi jelenet. A megnyilatkozó a figyelmet a diskurzuspartnerére irányítja, aki így a referenciális jelenet szereplőjeként (azaz a történet fizikai és társas világának cselekvő ágenseként) objektiválódik. Ennek a szereplőnek a mozgása az idézet megnyilatkozójának a térbeli pozíciójához mint referenciaponthoz képest válik feldolgozhatóvá (vö. *innen, eljössz*), ahogy a megfigyelhetővé tett esemény ideje is az idézet megnyilatkozójának időbeli pozíciójához mint referenciaponthoz képest érthető meg (vö. *most, eljössz*). Továbbá fontos kiemelni, hogy a referenciális jelenet szereplőinek azonosítása a közös figyelmi jelenet társas világához lehorgonyozva történik meg. Az *eljössz* egyes szám második személyű igealak az idézet címzettjét objektiválja a referenciális jelenet szereplőjeként. Ugyanakkor az egyenes idézetben a megnyilatkozót nem objektiválja szereplőként E/1. igealak, de részvételét (konkrétabban a másikkal való együttes mozgását) a jelenetben ennek ellenére feltételezzük (vö. *eljössz [velem] innen*). Mindamellett az *eljössz* tegező formája a megnyilatkozónak a beszédpartneréhez való szociokulturális viszonyulását (informális, bizalmas kapcsolatát) is érvényre juttatja. A példa ugyanakkor azt is szemlélteti, hogy az egyenes idézetben az idéző személy a deiktikus tájékozódás centrumát a maga teljességében áthelyezi az idézett személyre, azaz korábbi önmagára. Az idézet erejéig ugyanis ennek a korábbi énnek a tér- és időbeli pozíciója, illetve szociokulturális szituáltsága funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként.

A (8) példa másfelől a tudati beállítódásnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működését, érvényesülését is szemlélteti. Ha az idézetet *(Most eljössz innen!)* önmagában nézzük, elmondhatjuk, hogy – lévén ez az alapbeállítás – a megnyilatkozónak nem szükséges jelöltté, reflektálttá tennie, hogy a tudata aktív, amikor a nyelvi szimbólumok alkalmazásával a figyelmet irányítja. Mindenesetre ezt akár reflektálttá is tehetné, például episztemikus bizonytalanságának jelölésével (vö. pl. *Talán el kellene jönnöd innen*). A (8) azonban az idéző mondattal *(kiáltottam rá)* azt is megmutatja, hogy az aktuális megnyilatkozó más mentális ágensek tudati beállítódását is kijelölheti kontextusfüggő kiindulópontként – ezt nevezi Sanders és Spooren (1997: 88–91) perspektivizációnak. A megnyilatkozó ugyanis nemcsak magát, hanem másokat – köztük múltbeli vagy jövőbeli önmagát – is mentális ágensnek tekinti, azaz más szubjektumok helyébe is bele tudja képzelni magát. Így képes arra is, hogy másoknak a mentális állapotait is megjelenítse, illetve diszkurzív tevékenységét is felidézze, ahogy ez utóbbit a (8) is mutatja. A megnyilatkozó így – a tér- és időbeli pozícióhoz és a szociokulturális szituáltsághoz hasonlóan – ezt a fajta kontextusfüggő kiindulópontot, a tudati beállítódást is át tudja

helyezni más entitásokra, ez esetben más szubjektumokra, pontosabban: szubjektumként megkonstruált entitásokra.

2.4. ÖSSZEFOGLALÁS

A fejezet a kognitív nyelvészet nyelvelméleti háttérfeltevéseit érvényesítve a nézőpont jelenségének szisztematikus funkcionális kognitív értelmezését azzal kívánta megalapozni, hogy a konstruálás pragmatikai vonatkozásaira, illetve jelentőségére irányította a figyelmet. Azt a kérdést tette fel, hogy a társas kognitív tevékenységként értett nyelvhasználat keretében hogyan írható le a konstruálás folyamata. Ezzel összefüggésben a nyelvhasználat konstitutív ismérveként mutatta be azt, ahogyan a diskurzus résztvevői a tapasztalataik fogalmi megkonstruálása során kiaknázzák a nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket. A fejezet a konstruálást (i) a társas megismerés adaptabilitásának, (ii) az együttes figyelemirányítás interszubjektivitásának, valamint (iii) a kontextualizáció perspektivikusságának összefüggésrendszerében értelmezte.

A jelzett kérdéskörök funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból történő elméleti áttekintése után az alábbi összegző megállapítások tehetők.

– A nyelvhasználatnak mint a kommunikációs igények kielégítését megcélzó társas megismerő tevékenységnek lényegi jellemzője, hogy e tevékenység során az emberek támaszkodhatnak a nyelvnek arra a variabilitására, amely a világ dolgainak és helyzeteinek különböző módokon történő megértését, azaz alternatív konceptualizációját teszi lehetővé. Az alternatív konceptualizáció és az adaptív nyelvi tevékenység kölcsönösen feltételezi egymást. A nyelvi konstrukciók variabilitását a kommunikációs igények kielégítése motiválja, és viszont: a kommunikációs igények kielégítése is motivált a nyelvi variabilitásban rejlő potenciál által.
– Az adaptáció biokulturális folyamatába ágyazódó nyelvi tevékenység fontos jellemzője, hogy olyan külső (fizikai, társas) és belső (mentális) változásokat megcélzó alkalmazkodásként írható le, amely nyelvi szimbólumok alkalmazásával történik meg. Ezt az adaptív társas megismerést egyszerre jellemzi a tudás megosztása és a cselekvések összehangolása. A nyelv variabilitását kiaknázó, egymással együttműködő emberek számára a nyelv egyfelől olyan megosztott tudás, amely a világ dolgain és eseményein történő megosztozást teszi lehetővé, másfelől olyan összehangolt cselekvés, amely a világbeli cselekvések összehangolásához biztosít hatékony lehetőségét.
– A nyelvi szimbólumok alkalmazásának lényegi feltétele a közös figyelmi jelenetekben való részvétel általános társas kognitív képessége. A diskurzusok ugyanis értelmezhetők olyan közös figyelmi jelenetekként, amelyek

résztvevői a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy figyelmüket a világ meghatározott folyamataira és az azokban szereplő dolgokra, vagyis különböző referenciális jelenetekre irányítják. Ennek keretében a megnyilatkozás olyan figyelemirányítási eseményként nyer értelmezést, amely a megnyilatkozónak a maga kontextusfüggő perspektívájából konstruálódó, folyamatosnak tekinthető közlése. Ezzel a közléssel, amellyel szemben a beszédpartner válaszolói pozíciót tud kialakítani, a megnyilatkozó az ő mentális irányultságát befolyásolja a diskurzus világában azzal, ahogyan a közös figyelmük számára a világ egy adott részének körülhatárolását kezdeményezi, az abban történő tájékozódás lehetőségét is megteremve.

– A közös figyelem működésén alapuló nyelvi megismerés olyan interszubjektív tevékenységként jellemezhető, amelynek nem csupán két további jellemzője, a referencialitás és az intencionalitás jelenik meg interszubjektív aktusként, hanem a konstruálás is. A nyelvi szimbólumok alkalmazásának lényegi sajátszerűségét ugyanis azok perspektivikussága adja: a nyelvi szimbólumok a világ dolgainak és folyamatainak különböző perspektívákból történő, rendkívül szisztematikus és rugalmas konceptuális feldolgozását, azaz konstruálását teszik lehetővé.
– A referenciális jelenetek megkonstruálása leírható a kifejtettség és a kifejtetlenség összjátékaként, amely feltételezi a relevánsnak tűnő kontextuális ismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítását. A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó hogyan juttatja érvényre a maga kontextusfüggő nézőpontját, vagyis hogy a közös figyelemirányítás keretében hogyan, milyen kiindulópontokat érvényesítve aknázza ki a tapasztalatokat fogalmilag mindig valamilyen módon megkonstruáló nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket.
– A referenciális jelenet interszubjektív konstruálása során a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója, szociokulturális szituáltsága, valamint tudati beállítódása egyaránt kontextusfüggő kiindulópontokként funkcionálnak.

3. A KONTEXTUS PERSPEKTIVÁLTSÁGA

Deiktikus és reflexív kontextualizálás

Ebben a részben a kontextus létrejöttének dinamikus folyamatát jelölő kontextualizációnak olyan részletező értelmezését követjük, amely szerint a kontextualizáció (i) az interszubjektív figyelemirányítás integráns részeként, (ii) a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításával, (iii) a nyelvi konstrukciók alkalmazásának metapragmatikai tudatosságát kiaknázva, (iv) a referenciális jelenet egészének, illetve határolt részeinek (v) könnyebb feldolgozását és hatékonyabb megértését teszi lehetővé (Tátrai 2019a: 25). A korábban mondottakra alapozva (lásd: 2.3.) a kontextualizáció perspektivikus jellegére összpontosítunk, és a kontextualizációt a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításaként közelítjük meg. Ennek érdekében a kontextusfüggő kiindulópontoknak arra a modelljére támaszkodunk, amely szerint a diskurzusok interszubjektív kontextusában a résztvevők (i) tér- és időbeli pozíciója, (ii) szociokulturális szituáltsága és (iii) tudati beállítódása játszanak lényegi szerepet a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezésében és az ezzel összefüggő episztemikus lehorgonyzás műveleteiben.

Ez a rész amellett hoz érveket, hogy a tudati beállítódást kiindulópontként érvényesítő kontextualizálás lényeges ponton különbözik a tér- és időbeli pozíciót, illetve a szociokulturális szituáltságot érvényre juttató kontextualizálástól: amíg az utóbb említett kiindulópontok működése a kontextualizáció deiktikus természetére, addig a tudati beállítódás működése a kontextualizációnak metapragmatikai reflexivitására hívja fel elsősorban a figyelmet. A 3.1. fejezet a tér- és időbeli pozíció, illetve a szociokulturális szituáltság működésére fókuszálva a kontextualizáció deiktikusságára mutat rá, részletesen tárgyalva a tér- és időjelölés, illetve a személy- és a társas attitűdjelölés deiktikus műveleteit. A 3.2. fejezet a tudati beállítódás működésére reflektálva a kontextualizáció metapragmatikai tudatosságát helyezi a figyelem előterébe. Ezzel összefüggésben javaslatot tesz a kontextualizálásban szerepet kapó konstrukciók két alaptípusának, a deiktikus és a reflexív kontextualizálóknak a megkülönböztetésére. A 3.3. fejezet a kontextualizáció mondattani érdekeltségű értelmezésével diszkurzív viszonyt fenntartva a deiktikus és a reflexív kontextualizálók alkalmazása közötti különbségekre, illetve azok következményeire mutat rá.

Ennek keretében tárgyalja azt, hogy a deiktikus kontextualizálók a mondatban episztemikusan lehorgonyzódó folyamat integráns komponenseiként kapnak szerepet a konstruálásban. A reflexív kontextualizálók viszont jellemzően nem összetevői a mondatban lehorgonyzódó folyamatnak, hanem az ahhoz való viszonyulást teszik hozzáférhetővé explicit metapragmatikai jelzések formájában, hasonlóan az összetett mondatok kontextualizáló tagmondataihoz, illetve a szupraszentenciális kontextualizáló konstrukciókhoz.

3.1. A KONTEXTUALIZÁCIÓ DEIKTIKUSSÁGA

A diskurzus résztvevőinek tér- és időbeli pozicionáltsága és szociokulturális szituáltsága a referenciális tájékozódás összetett, deiktikus természetű kiindulópontjaiként funkcionálnak. Az itt érvényesített funkcionális kognitív nyelvészeti kiindulópontból a deixis olyan nyelvi műveletek átfogó megnevezésére szolgál, amelyek a diskurzus értelmezésébe bevonják a résztvevők fizikai, illetve társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a feldolgozásából származnak. A különböző deiktikus nyelvi elemek (lexikai és morfológiai megoldások) alkalmazásával ugyanis a megnyilatkozó kontextusfüggő viszonyítási pontokat (offstage reference points; Brisard 2021: 345) jelöl ki az interszubjektív kontextus fizikai és társas világából a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez (l. Tátrai 2022b, vö. még 2010a, 2011: 126–150, 2017a: 953–980).

A tér- és időbeli pozíciót, illetve a szociokulturális szituáltságot mint kontextusfüggő kiindulópontokat működésbe hozó deixis jelensége szorosan összefügg a nyelvi megismerésnek mind a testesült, mind a diszkurzív alapjaival (lásd: 2.1.2.), sőt ennek egyik legalapvetőbb bizonyítékát szolgáltatja (vö. Sinha 1999).

A deixis jelenségére ugyanis egyfelől különösképpen igaz, hogy működésében alapvető szerepet játszik az, ahogy az ember – a saját testéből kiindulva – megtapasztalja az őt körülvevő fizikai és társas környezetét, és feldolgozza annak tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyait. A deixis működése szempontjából így központi jelentősége van annak, hogy a diskurzusban megjelenő különböző deiktikus kifejezések nem önkényesen, hanem egocentrikus módon szerveződnek. Ez az egocentrizmus, amelyre már Karl Bühler (1934) is felhívta a figyelmet, úgy érvényesül, hogy a résztvevők fizikai és társas világával kapcsolatos ismereteket mozgósító deiktikus kifejezéseket ahhoz a deiktikus centrumhoz viszonyítva értelmezik, amelyet alapesetben a megnyilatkozó személye, helye és ideje jelöl ki, és amelyet nyelvileg explicitté az *én, itt, most*

deiktikus nyelvi kifejezések tesznek (vö. Levinson 1983, 2004). A deiktikus centrum így a referenciális tájékozódás szituációfüggő kiindulópontjául szolgál, ahonnét a résztvevők a tér- és időbeli, valamint a szociokulturális viszonyokat feldolgozzák, és ahonnét egyúttal önmagukat és a másikat is értelmezik.

Ezzel együtt annak is alapvető jelentősége van, hogy a deixis művelete a közös figyelmi jelenet résztvevői között létrejövő interszubjektív tájékozódási rendszer működését feltételezi. A deiktikus kifejezések szerveződése ennélfogva legalább annyira szociocentrikus, mint amennyire egocentrikus (vö. Sidnell 2009). Másképpen szólva: a deixis működésében a nyelvi megismerésnek nemcsak a testesült, hanem a diszkurzív megalapozottsága is fontos szerepet játszik. A megnyilatkozó ugyanis a társas interakciók keretében a deiktikus kifejezéseket annak érdekében alkalmazza, hogy a közös figyelmi jelenet keretében a címzett figyelmét a referenciális jelenetre, annak valamilyen összetevőjére, jellemzőjére (prototipikusan térbeli, időbeli és szociokulturális dimenziójára) irányítsa. Mindez pedig azért lehetséges, mert a befogadó képes arra, hogy a tér- és időbeli, valamint a társas viszonyokat a saját, fiziológiailag meghatározott kiindulópontjától eltérő kiindulópontból dolgozza fel.

(1a) Hé te, gyere már ide!

(1b) Mármint én? Hogy menjek oda, hozzád?

Az (1a) megszólítottjának például célszerű úgy értelmezni a neki mondottakat, hogy a megszólaló arra szeretné rávenni őt, menjen oda, ahol a másik éppen tartózkodik, ahogy ezt az (1b) beszélője például explicit módon reflexió tárgyává is teszi.

Ugyanakkor az is természetes, hogy a másikat saját magukhoz hasonlóan cselekvő és mentális ágensként egyaránt értelmező emberek a referenciális jelenetek sajátjukétól eltérő kiindulópontokból történő feldolgozásra nemcsak befogadóként, hanem megnyilatkozóként is képesek.

(2a) 1735-ben Bécsbe utazott Lobkowitz herceg pártfogása alatt. Itt figyelt fel rá Melzi herceg, aki Milánóba vitte, és magánzenekarához szerződtette.[12]

(2b) Annyira elmerült az olvasásban, hogy most nem mindjárt vette észre a cselédet.[13]

---

[12] https://www.opera.hu/hu/tarsulat/szemely/christoph-willibald-gluck/434/

[13] Kosztolányi: Édes Anna: https://epa.oszk.hu/00000/00022/00398/12317.htm

A (2a) második mondatában az *itt* közelre mutató névmás anaforaként funkcionál, a *Bécsbe* antecedenssel hozva létre koreferenciális viszonyt (l. Tolcsvai Nagy 2001a: 194–238). Ha azonban a második mondatban az *itt* helyett annak távolra mutató párja, az *ott* szerepelne, az ugyanúgy a *Bécsbe* antecedens anaforája lenne. A két eset közötti különbséget tehát nem a koreferencia, hanem a deixis művelete magyarázza. Az *ott* esetében a megnyilatkozó aktuális elhelyezkedése működne szituációfüggő viszonyítási pontként, hiszen egy tőle éppen távoli helyre utalna. Az *itt* alkalmazásával viszont a térbeli tájékozódás középpontjaként a megnyilatkozó nem saját pozícióját, hanem a nyelvileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenet szereplőjének az elhelyezkedését jelöli ki. A megnyilatkozónak ugyanis lehetősége van a deiktikus kivetítésre, vagyis arra, hogy a deiktikus centrumot – részben vagy egészben – áthelyezze valaki másra, vagy esetleg valami másra. Amíg a (2a) az *itt* alkalmazásával a térbeli, addig a (2b) a *most* alkalmazásával az időbeli tájékozódás deiktikus centrumának áthelyezését példázza. Ám a (2b) második tagmondatában az időbeli tájékozódás deiktikus áthelyezése csupán részleges, hiszen az ott szereplő múlt idejű igealak *(vette észre)* már a megnyilatkozói kiindulópontot juttatja érvényre, ahogy az első tagmondat ugyancsak múlt idejű igealakja is *(elmerült)*.

A deixis működését a megismerés kettős, fiziológiai és diszkurzív meghatározottságából következő egocentricizmus és szociocentrizmus tehát együttesen jellemzi. A megnyilatkozó ugyanis a deiktikus kifejezések alkalmazásával arra készteti a címzettjét, hogy az a figyelmét a beszédesemény hatókörébe vont dolgokra és eseményekre, prototipikusan azok tér- és időbeli, valamint szociokulturális dimenziójára irányítsa, és azokat abból a kontextusfüggő kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált. Ennek következtében a deiktikus kifejezések a deiktikus centrumhoz képest, az interszubjektív referenciális tájékozódás szituációfüggő viszonyítási pontjaiból válnak feldolgozhatóvá.

3.1.1. A térjelölés és az időjelölés

A kontextus fizikai világában a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója már önmagában is összetett kiindulópontként funkcionál, hiszen az időjelölésben ugyanúgy lényegi szerepet kap, mint a térjelölésben (l. részletesen Tátrai 2017a: 931–935).

(3) Alattunk a tenger, szemben a Nap zuhan.[14]

[14] http://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/18802/quimby/auto-egy-szerpentinen-zeneszoveg.html

A (3)-ban a nyelvileg hozzáférhetővé tett két elemi jelenet két szereplőjének, a *tenger*nek és a *Nap*nak a térbeli elhelyezkedése egyaránt a megnyilatkozó térbeli pozíciójához képest válik feldolgozhatóvá. Előbbi esetben ez a deiktikus viszonyítási pont a személybeli lehorgonyzottság által objektiválódik is *(alattunk),* utóbbi esetben viszont a megnyilatkozó térbeli pozíciója anélkül funkcionál referenciapontként, hogy maga a megnyilatkozó a jelenet szereplőjeként objektiválódna *(szemben,* vö. *velünk szemben)*. Általánosságban elmondható tehát, hogy a megnyilatkozó térbeli pozíciója szituációfüggő viszonyítási pontokat kínál fel a referenciális jelenet térviszonyainak a feldolgozásához. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy a dolgok elhelyezkedése és mozgása más dolgok elhelyezkedéséhez és mozgásához képest is kijelölhető (pl. *a lába alatt / szemben vele zúgott a tenger*), sőt a megnyilatkozó, illetve más térbeli entitás pozíciójától függetlenítve is megadható (pl. *nyugaton a Nap zuhan*) (vö. Heine 1997).

Mindez azt jelenti, hogy a referenciális jelenet térbeli viszonyait a résztvevők egy tágabb figyelmi keretben, a tér referenciakeretében dolgozzák fel (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 424–430; vö. Heine 1997). Ez a referenciakeret magában foglalja (i) a diskurzus résztvevőit mint konceptualizálókat, (ii) a figyelem középpontjában lévő, a referenciális jelenetben megnevezett, térben elhelyezett dolgot, (iii) egy másik, referenciapontként funkcionáló, ugyancsak térbeli dolgot, amihez a figyelem előterében lévő dolog viszonyítható, valamint (iv) a minden irányba kiterjedő teret, amelyben a közös figyelmi jelenet résztvevői és a referenciális jelenet szereplői elhelyezkednek. A tér deiktikus jelölése esetén tehát nem a referenciális jelenet szereplőjeként megnevezett másik térbeli entitás funkcionál referenciapontként, hanem a térbeli entitásként feldolgozott megnyilatkozó pozíciója. Ez a szituációfüggő viszonyítási pont – ahogy a (3)-ban a *szemben* alkalmazása mutatja – jellemzően nem kap nyelvi kidolgozást, de esetenként – ahogy a (3)-ban az *alattunk* példázza – a térjelölésnek ez a kiindulópontja objektiválódhat is. Annyit még hozzá kell tenni ehhez, hogy természetszerűleg a deiktikus centrum áthelyezése is a megnyilatkozó térbeli pozíciójához képest történik meg, illetve válik feldolgozhatóvá.

Az időjelölésről hasonlókat állapíthatunk meg. A megnyilatkozó időbeli pozíciója ugyancsak szituációfüggő referenciapontokat kínál fel a referenciális jelenet időviszonyainak a feldolgozásához. A (3)-ban például az első tagmondat elliptikussága, az igealak hiánya, illetve a második tagmondat igéjének jelenidejűsége *(zuhan)* azt jelzik, hogy a megfigyelt jelenetek ideje egybeesik a megfigyelés idejével. Ám az események ideje más, a beszédidőtől különböző, ugyanakkor deiktikusan ahhoz képest feldolgozható események idejéhez mint referenciapontokhoz képest ugyancsak kijelölhető (pl. *a megérkezés után a tengerparton sétáltak*). Továbbá a beszédidő, illetve más referenciaidő ismeretétől függetlenítve is megadható (pl. *2019. április 24-én 18 és 19 óra között a tengerparton sétáltak*) (l. még Tolcsvai Nagy 2017b: 436–446; vö. még Kiefer

1992; Heine 1997). Mindez azt jelenti, hogy mind a térjelölésben, mind az időjelölésben, ha nem is kizárólagos, de központi szerepet játszanak a deiktikus műveletek.

3.1.1.1. A térdeixis művelete

A térdeixis azokat a nyelvi műveleteket fogja egybe, amelyek a beszédesemény fizikai világának megfigyeléséből származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe. A térdeixis úgy járul hozzá a diskurzus sikeres referenciális értelmezéséhez, hogy a referenciális jelenet térbeli viszonyait – a tér referenciakeretében mint tágabb figyelmi rendszerben (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 424–430) – közvetlenül a résztvevők fizikai teréhez kapcsolja, onnan kínálva referenciapontokat annak feldolgozásához. A résztvevők fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixisről szólva az alábbiakban egyfelől azt emeljük ki, hogy nyitott, prototípuselvű kategóriaként értelmezhető. A kategória középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok elhelyezkedését, illetve mozgását jelenítik meg. Ugyanakkor a térdeixis fogalomkörébe vonhatók a dolgot, módot, állapotot, minőséget, mennyiséget és egyéb körülményt megjelenítő kifejezések is. Az ilyen – a megismerés szempontjából különböző tényezőkre vonatkozó – kifejezéseknek a megértése ugyanis szintén megköveteli a résztvevők fizikai terének ismeretét, feldolgozását. Másfelől a térdeixissel kapcsolatban azt is hangsúlyossá tesszük, hogy egyben alapvető alkategóriája is a deixis átfogó kategóriájának. Ezt legjobban az mutatja, hogy a térbeli viszonyokat megjelenítő egyes deiktikus kifejezések metaforikus alapul szolgálnak akár a személyközi, akár az időbeli, akár a diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezéséhez.

A térdeixis prototipikus nyelvi lehetőségeivel a beszédesemény terében fizikailag észlelt (esetleg odaképzelt) élő és élettelen dolgok relatív elhelyezkedését, illetve mozgásuk irányát jelölik a résztvevők, azon belül is elsősorban a megnyilatkozó elhelyezkedéséhez képest. E szűkebben helydeixisnek nevezett művelet legtipikusabb esetei a magyarban az *itt, ott, ide, oda, innen, onnan, innét, onnét* stb. határozószói névmások, ahogy ezt a (4)-ben az *ide* alkalmazása is mutatja.

(4) Kisnyugdíjasok vagyunk és ezzel meg vagyunk elégedve, hogy ide leülhetünk, most megyünk haza ebédelni, délután megint jövünk kicsit.[15]

[15] https://pannonrtv.com/rovatok/tarsadalom/es-megis-szeretjuk-nyarat

Helydeixisként funkcionálhatnak továbbá bizonyos helyhatározószók is (*közel, távol, jobbra, balra, elöl, hátul, alul, felül* stb.). E határozószók értelmezése ugyancsak megköveteli a beszédesemény fizikai terének ismeretét, ahogy ezt a (3)-ban például a *szemben* szemléltette is. Sőt ugyancsak helydeixisként funkcionál a *jön-megy* igepár (l. Fillmore 1975, Bibok 1998). Ahogy az a (4)-ben is megfigyelhető: előbbi alapesetben a megnyilatkozó aktuális elhelyezkedése felé közeledő *(jövünk),* utóbbi pedig alapesetben a tőle távolodó *(megyünk haza)* mozgást jeleníti meg (vö. még *hoz-visz, érkezik-távozik*).

A térdeixis ugyanakkor nemcsak konkrét helyet, hanem a beszédesemény fizikai világában, annak terében elhelyezkedő dolgot is megfigyelhetővé tehet, ahogy azt az (5)-ben az *ez* névmás mutatja.

(5) Jól áll ez nekem?[16]

Az *ez, az* mutató névmások és ragozott alakjaik (pl. *azt nem venném fel, erre rá-teheted, abba én nem tenném bele*) a térbeli viszonyítás szituációfüggő alapjául is szolgálnak. Sőt a térdeixis fogalomkörébe tartoznak azok a ragozott alakok is, amelyek egyéb körülményeket jelenítenek meg deiktikusan (pl. *na látod, ezért nem megyek veled sehová; mondtam, hogy ezzel nem megyünk semmi-re*). A palatális, illetve veláris hangrendű alakpárok ugyanis lehetőséget adnak a közel(ebb)i, illetve a távol(abb)i szembeállítására, illetve annak metaforikus kiaknázására (l. ehhez Laczkó–Tátrai 2012, Tóth–Csatár 2014, Tóth 2022).

(6) Ez a város egy távoli bolygó,
Itt élni nem rossz és itt élni nem jó.[17]

Mindazonáltal – ahogy a (6)-ban az *ez a város* szerkezet is mutatja – a dologra mutató névmás nemcsak önállóan, hanem egy determinált főnévvel együtt is funkcionálhat deiktikus nyelvi kifejezésként (l. erről részletesen Laczkó 2008: 337–344).

(7a) És ez mindig így marad?[18]

(7b) Miért néztél úgy arra a nőre?![19]

---

[16] https://diop.hu/2020/04/21/visszaternek-az-oversize-napszemuvegek/
[17] https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/9608/europa-kiado/ez-a-varos-zeneszoveg.html
[18] https://books.google.hu
[19] https://www.bien.hu/elaruljuk-milyen-nore-vagynak-ferfiak-legyel-akirol-minden-pasi-almodik/

Emellett térdeixisként funkcionálnak azok a mutató névmások is, amelyek nem dologra vonatkoznak, hanem állapotra, mint a (7a)-ban az *így*, vagy módra, mint a (7b)-ben az *úgy*, illetve minőségre (pl. *ilyen, olyan*) vagy mennyiségre (pl. *ennyi, annyi*). A (3–7) példákban felsorolt kifejezések deiktikus használatának közös jellemzője ugyanis, hogy sikeres referenciális értelmezésük megköveteli a beszédesemény fizikai terének a diskurzus résztvevői által történő együttes megfigyelését, perceptuális feldolgozását.[20] Mindamellett – ahogy az a (2a)-ban is megfigyelhető volt már – e nyelvi formáknak természetesen nem kizárt az anaforikus vagy a kataforikus használata sem.

A (3) kapcsán már szó esett arról, hogy közös figyelmi jelenet terében elhelyezkedő személyek mint fizikai entitások a térbeli tájékozódás kontextusfüggő viszonyítási pontjaként objektiválódhatnak is. Erről a személyes névmások bizonyos ragozott formái (*tőlem, nálad, hozzá* stb.), továbbá egyes névutók személyragos alakjai (*alattam, mögötted, előtte* stb.) tanúskodnak. A beszédesemény résztvevői és az azon kívül eső személyek azonban nem egyszerűen csak térben érzékelhető entitások, hanem elsősorban egy társas, diszkurzív viszonyrendszer tagjai. Az 'én' és a 'te' jelenítik meg az alapvető diszkurzív résztvevői szerepeket, mindig egymáshoz viszonyítva határozódnak meg, a pillanatnyi énből kiindulva (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 430–435). Az 'ő' szerepe ebben a viszonylatban negatívan határozható meg: olyan személyre osztható, aki – habár a beszédszituációban jelen lehet – nem részese magának a beszédeseménynek. Ám az 'ő' szerepe pozitívan is megközelíthető: szemben az 'ez'-zel és az 'az'-zal, olyan – alapesetben humán – entitást jelöl, akivel diszkurzív, társas viszonyba lehet kerülni. A résztvevői szerepeket megjelenítő személydeixis kategóriája ennélfogva nemcsak kapcsolódik, hanem el is különül a térdeixis kategóriájától (lásd: 3.1.2.1.).

Hasonló állapítható meg a tér- és az időbeli deixis viszonyáról is. A (8)-ban szereplő *most* értelmezése például, amely ez esetben a megnyilatkozás elhangzásának idejét is magában foglaló rövid időtartamot jelöl, ugyancsak megköveteli a résztvevők fizikai világának ismeretét. A résztvevők fizikai világának ugyanis nemcsak tér-, hanem idővonatkozásai is vannak.

(8) Korábban kellett volna elindulni, de most már mindegy.[21]

---

[20] A részvevők tényleges fizikai terében elhelyezkedő dologra történő rámutatás az ún. autodeixis. Az ún. heterodeixis esetében viszont a deiktikus nyelvi kifejezések nem a beszédesemény terében ott lévő, hanem csupán odaképzelt entitásokra vonatkoznak. Ez úgy lehetséges, hogy a megnyilatkozó rámutat egy, a résztvevők fizikai világában észlelhető dologra (fényképre, térképre, makettre, diagramra stb.), amely ikonikusan felidézi azt az entitást, amelyre a deiktikus kifejezés vonatkozik (pl. *ide megyünk nyáron nyaralni;* l. Bencze 1993: 44, valamint Tolcsvai Nagy 2001a: 178).

[21] https://books.google.hu

Habár tér és idő szorosan összekapcsolódik, azaz kölcsönösen feltételezi egymást, a deixis működése is azt erősíti, hogy a tér és az idő kategóriája el is válik egymástól. Szemben a térdeixis (3–7) példákban szemléltetett eseteivel, az olyan időre vonatkozó deiktikus kifejezések sikeres referenciális értelmezéséhez, mint a (8)-ban a *korábban* vagy például a *tegnap, holnap, a múlt héten, a jövő hónapban, tavaly, jövőre*, már nem elegendő a beszédesemény fizikai terének a megfigyelése, perceptuális feldolgozása. E deiktikus kifejezések ugyanis olyan események nyelvi megjelenítéséhez járulnak hozzá, amelyeknek nincs közvetlen köze a résztvevők fizikai világához, abban ugyanis nem figyelhetők meg perceptuálisan, azaz episztemikus közvetettség jellemzi őket (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 439). Mindamellett a 3.1.1.2. alpontban még részletesebb kifejtést kapó időideixis ezeket az eseményeket referenciálisan mégiscsak a beszédeseményhez köti, hiszen azok időviszonyainak a feldolgozását a beszédesemény idejéből kiindulva teszi lehetővé. Másképpen szólva: az időt sokkal inkább érzékelni lehet, mint észlelni (vö. Laczkó 2022).

Mindazonáltal nemcsak a személy- és az időideixis, hanem az ún. diskurzusdeixis is elválasztható a térdeixis nyitott, prototípuselvű kategóriájától.

(9) Ennyi példa is eléggé szemlélteti a magyar joculator-epika stílusának gazdagságát, naiv szépségét[22]

A (9)-ben található *ennyi* névmás nem a beszédesemény fizikai, hanem diszkurzív terének az ismeretét, megfigyelését követeli meg, ennélfogva nem tér-, hanem diskurzusdeixisként funkcionál. A diskurzusdeixis olyan nyelvi művelet, amelyek az adott diskurzusra, illetve az adott diskurzus bizonyos részeire történő rámutatást valósítja meg (l. Levinson 1983: 54, 85–94). A diskurzusdeixis azért sajátos kategóriája a deixisnek, mert nem a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis nem az ún. szituatív tényezőket vonja be az értelmezésbe (l. részletesen Tátrai 2017a: 974–976). E deixisfajta magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává, így téve lehetővé a diskurzusban történő kontextusfüggő tájékozódást (l. még 3.2.2.).

A nyelvi megismerésre általában, a deixis jelenségére pedig különösképpen igaz, hogy alapvető szerepet játszik benne az embereket körülvevő fizikai világ megtapasztalása, térbeli viszonyainak feldolgozása, amely metaforikus alapja lehet elvontabb viszonyok megértésének. A nem tegező formák is azt mutatják a magyarban, hogy a térbeliséggel összefüggő kifejezések alapul szolgálhatnak a személyközi viszonyok metaforikus kifejezéséhez. A harmadik személyű for-

[22] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Spenot-a-magyar-irodalom-tortenete-1

mákat második személyű funkcióban alkalmazó nemtegezés esetei a térbeli távolság társadalmi távolság metaforán alapulnak. A szemtől szembeni társalgásokban ugyanis a második személyű alakokkal jelölt megszólítottak jellemzően a beszélőhöz közelebb helyezkednek el a térben, mint az egyéb harmadik személyű említettek (lásd: 3.1.2.). Ám ez egyáltalán nem elszigetelt jelenség, nem csak a társas deixissel kapcsolatban figyelhető meg. Az időbeli és a diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezése is szoros kapcsolatot tart fenn a térbeli viszonyok nyelvi megjelenítésével (l. Marmaridou 2000: 86–116).

(10a) Itt nincs akkora zaj.

(10b) Itt az ideje indulni.

(10c) Itt nem térhetünk ki minden részletre.

Az *itt* határozószói névmás a térdeixis prototipikus kifejezőeszköze. A (10a–c) példákat tekintve azonban csak a (10a)-ban szereplő *itt* jelöl konkrét, fizikai helyet. E deiktikus kifejezés a (10b)-ben egy adott időpontot, a (10c)-ben pedig a diskurzus egy adott pontját jeleníti meg az idő tér, illetve a diskurzus tér fogalmi metaforák segítségével (vö. Tolcsvai Nagy 2017b: 255–262).

(11) Makád zsákfalu és a térkép szerint a Duna gáton kell tovább mennünk. Ez izgalmasnak ígérkezik, hiszen a Duna mellett bringázni csakis szép lehet.[23]

Ahogy a (11)-ben is látható, amikor a dologra mutató névmás metaforikusan eseményre vonatkozik, akkor az nem az esemény térviszonyait jelöli, hanem diskurzusdeixisként annak időbeli közelségét, illetve távolságát (jellemzően anaforikus funkcióban; l. ehhez Laczkó 2008, 2012).

3.1.1.2. Az időbeli deixis művelete

Ahogy arról korábban szó esett, a kontextus fizikai világában a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója nemcsak a térjelölésben, hanem az időjelölésben is lényegi szerepet játszik. Az időbeli deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai világának időviszonyaira vonatkozó ismereteket. Ezeket az ismereteket a résztvevők egy tem-

[23] https://magyarzarandokut.hu/bardos-emoke-beszamoloja

porális referenciakeretben dolgozzák fel (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 436–446). Az idődeixis a diskurzusban szóba kerülő események idejét (a megértett időt) a beszédesemény idejéhez kötve teszi hozzáférhetővé, amikor is a feldolgozás, a megértés zajlik. Olyan időpontokat vagy időtartamokat jelenít meg a referenciális jelenetben, amelyeket a közös figyelmi jelenet, az azon belüli megnyilatkozás idejéhez viszonyítva lehet sikeresen értelmezni.

Az idődeixis, amely a temporális viszonyok szituációfüggő megjelenítését teszi lehetővé, szembeállítható az időviszonyoknak az éppen aktuális beszédeseménytől függetlenített megjelenítésével.

(12a) A következő megbeszélés jövő pénteken lesz.

(12b) A következő megbeszélés 2019. november 8-án lesz.

A (12a)-ról és a (12b)-ről tételezzük fel, hogy ugyanarra az eseményre vonatkoznak. A különbség közöttük az, hogy a temporális viszonyokat egészen eltérően jelenítik meg. A (12a)-ban szereplő *jövő pénteken* deiktikus kifejezésként működik, mert sikeres referenciális értelmezése megköveteli annak ismeretét, hogy mikor is hangzott el ez a mondat. A (12b)-ben szereplő *2019. november 8-án* szerkezet megértéséhez viszont nincs szükség a résztvevők fizikai világával kapcsolatos kontextuális ismeretek mozgósítására, mert e kifejezés az adott eseményt olyan időtengelyen helyezi el, amelyen a beszédesemény idejének nincs kitüntetett pozíciója. Ez utóbbi esetben legfeljebb csak az a kulturális háttérismeret releváns, amely az adott időszámítási szisztémával kapcsolatos. A *lesz* igealak viszont deiktikus kifejezésként funkcionál ebben a mondatban is: a referenciális jelenet idejét a közös figyelmi jelenet idejéhez képest a jövőben helyezi el.

Az idődeixis legtipikusabb kifejezőeszközei azok a határozószók (pl. *most, múltkor, majd, ma, tegnap, holnap, idén, tavaly, jövőre*), amelyek a szóba kerülő események idejét az adott megnyilatkozás elhangzásának idejéhez képest jelenítik meg. Az időre vonatkozó deiktikus kifejezések viszonyrendszerének középpontjában a *most* helyezkedik el, amely a megnyilatkozás éppen aktuális idejét jeleníti meg. Hogy mire vonatkozik a *múltkor* vagy a *majd*, ehhez az időponthoz viszonyítva válik értelmezhetővé. Mindazonáltal – ahogy az *itt* is jelölhet a fizikailag észlelhetőnél nagyobb kiterjedésű területet – a *most* jelölhet a megnyilatkozás elhangzásánál jóval nagyobb időtartamot is.

(13) Egykor az ország gazdasági motorja volt, most egy kipusztult szellemvároshoz hasonlít.[24]

[24] https://orientalista.hu/blog-post/kepgaleria-aleppo-a-haboru-elott-es-most/

A (13) kontextuális értelmezésekor például a korábbi időszakkal *(egykor)* szembeállított *most* deiktikus kifejezést célszerű egy viszonylag hosszabb időszakra vonatkoztatni, mintsem a megnyilatkozás létrejöttének aktuális idejére. Ám mivel azt is felöleli, nem is függetleníthető attól. A *most*-hoz hasonlóan centrális helyet foglal el a körülhatároltabb időtartamot jelölő, ámde ugyancsak kiterjeszthető jelentésű *ma,* amelyhez képest a *tegnap, tegnapelőtt,* illetve a *holnap, holnapután* jelöl – alapesetben – hasonlóan 24 órányi időtartamot a múltban, illetve a jövőben. Szintén centrális helyzetű a még nagyobb, ámde jellemzően nem kiterjeszthető jelentésű, egyévnyi időtartamot kifejező *idén,* amelyhez a *tavaly* és a *jövőre* határozószókat viszonyítjuk (legyen szó akár naptári, akár költségvetési, akár tanévről).

A térdeixissel szemben az időbeixisnek nem a legjellemzőbb kifejezőeszközei a mutató névmások. A tiszta deiktikus használat leginkább egyes magas hangrendű, közelre mutató névmásokra jellemző.

(14) Ilyenkor már nincs mivel hazamenni, a taxi többe kerülne, mint a szálloda[25]

A (14)-ban található *ilyenkor* mutató névmás – prototipikus deiktikus kifejezésként – a megnyilatkozás elhangzását is magában foglaló, viszonylagosan rövid időtartamot jelenít meg, annak minőségére is utalva (vö. még a mennyiségre is utaló *ennyiszer* használatával). Deiktikus funkcióban jelenhetnek meg továbbá az olyan közelre mutató névmások, mint az *eddig, ezelőtt, ezután*, amelyek – kiaknázva az idő tér fogalmi metafora nyújtotta lehetőségeket – a megnyilatkozás idejét közvetlenül megelőző vagy követő időtartamot jelölik. Hasonlóképpen metaforikusak azok az ún. kifejtő mutató névmási időbeixisek, amelyek egy főnév segítségével fogalmilag kifejtetté teszik a deiktikusan megjelenített időt (pl. *ebben az időben/órában/hónapban/évben, ezen az éjszakán/napon/hétfőn/héten/nyáron*). E kifejezések általában olyan időtartamokat jelölnek, amelyek magát a beszédeseményt is magukban foglalják, de legalábbis a lehető legközelebb esnek ahhoz.

Az idő vonatkozásában viszont a távolra mutató névmások tisztán deiktikus használata jóval korlátozottabb, mint a közelre mutató névmásoké. A *most* ellentétpárjaként emlegetett, ennélfogva kitüntetett helyzetű *akkor* is csak meglehetősen sajátos körülmények között funkcionál prototipikus időbeixisként.

(15a) Alig múlt tizennyolc akkor.

(15b) 1956-ban menekült Angliába. Alig múlt tizennyolc akkor.

[25] https://books.google.hu

(15c) Ötvenhat évvel ezelőtt menekült Angliába. Alig múlt tizennyolc akkor.

Ha valaki a (15a)-val kezd bele egy történet elbeszélésébe, s később sem jelöli meg pontosabban az időt, akkor az elbeszélt eseményeket az *akkor* deiktikus kifejezéssel a beszédesemény idejéhez képest, amikor a feldolgozás, megértés zajlik, csupán a múlt bizonytalan távolába helyezi. De az is elképzelhető, hogy valaki egy fiatalembert ábrázoló régi fényképre mutatva teszi a (15a) megnyilatkozást. Ekkor az *akkor* névmás deiktikus használata az ún. heterodeixis műveletével jár együtt, hiszen a fénykép csak ikonikusan idézi fel azt az időt, amelyet a beszédesemény 'most'-jával szembeállít. A másik két példa viszont az *akkor* névmás anaforikus használatát szemlélteti. A (15b)-ben az időt nem deiktikusan megjelenítő *1956-ban* kifejezés jelenik meg antecedensként. A (15c)-ben pedig az *ötvenhat évvel ezelőtt* deiktikus kifejezés funkcionál antecedensként a koreferenciális viszonyrendszer keretében. A temporális viszonyokat megjelenítő – akár önálló, akár kifejtő – távolra mutató névmások nem tisztán deiktikus, hanem anaforikus használata leginkább azzal függ össze, hogy olyan referenciális helyzetek időviszonyait teszik hozzáférhetővé, amelyek nem figyelhetők meg perceptuálisan a résztvevők fizikai világában, és episztemikus közvetlenséggel nem is kapcsolódnak ahhoz. Amíg ugyanis a térben távoli észlelhető lehet, addig az időben távoli nem. Ebből a szempontból tehát lényegileg különböznek a közelre mutató névmási idődeixis korábban említett eseteitől, ahol a viszonyítási pont szerepét a megnyilatkozás létrehozásának ideje önmagában is könnyen betöltheti. Az olyan időviszonyokat jelölő távolra mutató névmásokra, mint például az *addig, abban az időben, azon az éjjelen,* inkább az jellemző, hogy viszonyítási pontként nem csupán a megnyilatkozás idejét jelölik ki, hanem a meg nem figyelhető, ámde megérthető referenciális jelenethez kötődő időpontot vagy időtartamot, amelyet – mint a (15b)-ben és a (15c)-ben – egy másik diskurzusbeli kifejezés jelenít meg. Megjegyzendő, hogy a (15a–c) példákban az *akkor* helyett szerepelhetett volna az *ekkor* is. Ám a deiktikus, illetve az anaforikus használat tekintetében az *ekkor* az *akkor*-hoz hasonlóan viselkedik. Az *ekkor* ugyanis nem a *most* szinonimája, nem jelöli a megnyilatkozó aktuális idejét. Használata a deiktikus centrum áthelyezését jelöli a beszédesemény idejéről a szóba hozott esemény idejére (l. Tátrai 2017a: 976–980).

Az idődeixis művelete nem csupán határozószókkal és névmásokkal valósítható meg. Egyes ragos, illetve névutós névszók (pl. *ötkor, karácsonyig, augusztusban, három éve,* illetve *egy óra múlva, ebéd előtt, húsvét körül*) is megjelenhetnek deiktikus funkcióban. Ugyanis e kifejezések sikeres értelmezése is megkövetelheti a megnyilatkozás idejének mint szituációfüggő viszonyítási pontnak az ismeretét.

(16a) Pénteken találkozzunk a Kossuth Teátrum Terasz Színpadán [26]

(16b) A megbeszélés után vele akarok beülni a pubba.[27]

A (16a)-ban és a (16b)-ben található *pénteken,* illetve *a megbeszélés után* egyaránt deiktikus kifejezések. A megnyilatkozó ugyanis a (16a)-val vélhetően nem akármelyik péntekre utal, hanem arra, amelyik a megnyilatkozás elhangzásához a legközelebb esett. Ahogy valószínűleg a (16b)-vel sem egy tetszőleges megbeszélés utáni időtartamra utal, hanem az a kézenfekvő, hogy az adott beszédeseményhez képest a lehető legközelebbire.

Az idődeixis kiterjed az igeidők használatára is (vö. Lyons 1977: 667–690). A magyarban a három igeidő valamelyikével jelölt esemény idejét alapbeállításban a megnyilatkozás elhangzásának idejéhez viszonyítjuk, ahhoz képest helyezzük el a jelenben, a múltban vagy éppen a jövőben. Ám az igeidők használatának vannak kevésbé kontextusfüggő lehetőségei is.

(17) A szárazföldön is kiválóan tud mozogni.[28]

A (17)-nek alapvetően kétféle értelmezése lehetséges. Egyfelől a benne szereplő mondat értelmezhető úgy, hogy az egy konkrét – a résztvevők, de legalább a megnyilatkozó által megfigyelt – eseményre, mondjuk egy konkrét víziló konkrét cselekvésére vonatkozik, amely a beszédeseménnyel egy időben zajlik. Ekkor a jelen idejű igealak használata egyértelműen deiktikus, hiszen a résztvevők fizikai világával kapcsolatos ismereteket von be az értelmezésbe. Másfelől a (17)-nek lehetséges olyan generikus olvasata is, amelyben nem egy konkrét víziló konkrét mozgása jelenik meg, természetesen nem is egy konkrét időben: itt a vízilovak mozgásáról általánosságban és ennélfogva „időtlenül" van szó (vö. Kiefer 2000: 155–156). Ebben az esetben a kontextuális ismeretek szerepe és így a jelen idejű igealak deiktikus jellege is háttérbe szorul. A deiktikus jelleg azonban nemcsak a jelen idő esetében halványodhat el.

(18) Egyszer volt egy szabó s annak egy fia: akkora, mint egy babszem.[29]

Habár a (18)-ban múlt idejű igealak *(volt)* szerepel, azt nagy valószínűséggel mégsem egy – a beszédeseményhez viszonyított – múltbeli eseményre vonat-

[26] https://www.glartent.com
[27] https://books.google.hu
[28] https://hirmagazin.sulinet.hu/hu/eletmod/ki-van-a-vizilovakkal
[29] https://mek.oszk.hu/10100/10149/10149.htm#17

koztatjuk. Csupán eltávolító funkciót tulajdonítunk neki, amely az említett eseményt a megnyilatkozáshoz képest meghatározatlan időbeli távolságba helyezi.

Az idődeixis prototipikus nyelvi megvalósulásai tehát azok a határozószók (pl. *most, tegnap, jövőre*), illetve azok a főnévi kidolgozást is tartalmazó szerkezetek (pl. *ebben a hónapban, három hete, két év múlva*), amelyek nemcsak tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, hanem profilálják is azt. A deiktikus igeidők viszont – habár annak létrehozásában szerepet kaphatnak – önmagukban nem profilálják a tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot, csupán lehorgonyzó elemként funkcionálnak a véges igealakokban (vö. Langacker 2002).

3.1.1.3. A tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat

Ahogy fentebb láthattuk, a deixis működése szempontjából lényegi az a kapcsolat, amely a közös figyelmi jelenetet a referenciális jelenethez fűzi (lásd: 2.1.2.; vö. Tátrai 2011a, 2017a: 958–961). A deixisnek mind a kialakulása, mind a működése szempontjából kulcsfontosságúak a résztvevők fizikai világában közvetlenül megfigyelhető események, helyzetek (vö. Lyons 1977: 637–638). Ekkor tér- és időbeli kontinuitás jellemzi a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet kapcsolatát.

(19) Itt most fordulj jobbra.

Ahogy azt a (19) is szemlélteti, az alapvető jelentőségű deiktikus térjelölésre *(itt, jobbra)* ezekben a közvetlenül megfigyelhető, azaz episztemikus közvetlenséggel jellemezhető referenciális jelenetek esetében nyílik a legnagyobb lehetőség. Ám – ahogy azt korábban a deiktikus időjelölés tárgyalása során már érintettük – a deixis művelete olyan események megjelenítését is jellemzi, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a beszédesemény résztvevőinek világával, perceptuálisan nem megfigyelhetők, de konceptuálisan feldolgozhatók, azaz megérthetők. A perceptuálisan nem feldolgozható, csak közvetetten, nyelvileg hozzáférhető események, helyzetek a deixis működését tekintve kétféleképpen konstruálhatók meg. Egyik esetben a referenciális jelenet ugyanabban a világban zajlik (zajlott, illetve fog zajlani), mint a közös figyelmi jelenet. Ekkor térbeli és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat van a beszédesemény és a nyelvileg hozzáférhetővé tett esemény személy-, illetve tér-időviszonyai között.

(20) Holnap átúszunk a túlsó partra?

Ha tér- és időbeli kontiguitás jellemzi a diskurzust, akkor ez azt jelenti, hogy a megnyilatkozó a maga meghatározott és rögzített térbeli és időbeli pozíciójából viszonyul a hozzáférhetővé tett események teréhez és idejéhez. Következésképpen a megnyilatkozónak lehetősége van az olyan deiktikus kifejezések használatára, mint például a (20)-ban található *holnap, a túlsó partra* (l. még: *ebben a városban, a szomszéd utcában,* illetve *tegnap, néhány évtizeddel ezelőtt, a múlt században* stb.). Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a megnyilatkozó ekkor nem élhet a deiktikus kivetítés lehetőségével (l. Tátrai 2017a: 976–980). Annyi állapítható meg csupán, hogy a deiktikus központ részleges vagy teljes áthelyezése a szereplőkre a megnyilatkozó rögzített tájékozódási centrumához képest történik.

Ha viszont nem áll fenn a beszédesemény és a hozzáférhetővé tett esemény(ek) között az a deiktikus kapcsolat, amely a köztük lévő tér- és időbeli kontiguitáson alapul, akkor a referenciális jelenetet fikcióként értelmezzük (vö. Iser 1993). Az ilyen diskurzusokban a megnyilatkozó a nyelvileg hozzáférhetővé tett eseményeket vagy a beszédeseménynek a referenciális jelenet teréhez és idejéhez képest meghatározatlan távlatából szemléli, vagy a térbeli és időbeli tájékozódás kiindulópontját áthelyezi az adott esemény egyik szereplőjére (vö. Stanzel 1984: 91). A tér- és időbeli kontiguitás hiányát – az auktoriális narrátort szerepeltető regények mellett (lásd: 4.1.2.1.) – jól szemléltetik a népmesék, amelyeknek már egyes kezdőformulái is reflektálnak erre a hiányra.

(21) Hol volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl volt, még az Óperenciás-tengeren is túl, ahol a kurta farkú malac túr, volt egy szegény ember, s annak három fia.[30]

A (21) – hasonlóan a (18)-hoz – rögtön bizonytalanná teszi, hogy a későbbiek során elmondottak egyáltalán megtörténtek-e valamikor *(volt – nem volt)*. Befogadóként tehát jól tesszük, ha a múlt idejű alakoknak – azzal együtt, hogy a narratív diskurzusok sémáját aktiválják – csupán eltávolító funkciót tulajdonítunk, és nem gondoljuk róluk, hogy azok a mi világunk múltbeli eseményeire vonatkoznak. Ebben erősít meg bennünket a gyanakvásra méltán okot adó helymegnevezés *(az Óperenciás-tenger),* amelyet szintén nehezen tudnánk bejelölni a mi világunk térképén. Nem csoda hát, hogy bizonyos záró formulákat már csak ironikusan tudunk értelmezni *(aki nem hiszi, járjon utána)*.

Mindazonáltal – azzal együtt, hogy fikcióként értelmezzük – a (21)-ben szereplő elemi mondatok is lehorgonyzódnak a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában. Az episztemikus lehorgonyzás azt jelenti, hogy

[30] https://www.nepmese.hu/index.php/mesetar/mesek/trefas-mesek/a-nagyotmondo-legeny

a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában a résztvevők a dolgokat és eseményeket megjelenítő elemi mondatokat, illetve az azokban megjelenő entitásvonatkozású névszókat (főneveket) és folyamatjelentésű igéket a referenciális jelenetre vonatkoztatják (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 301–305; valamint vö. még Brisard 2021). A dolgokat megnevező főnevek esetében – a mennyiség jelölésén túl – a határozatlanság, illetve a határozottság jelölése *(egy szegény ember, annak három fia, az Óperenciás-tengeren, az üveghegyen, a kurta farkú malac),* a dolgok közötti temporális relációt megnevező ige esetében pedig az idő, a mód és a személy jelölése *(volt, túr)* segíti elő az elemi mondatok lehorgonyzását.

A lehorgonyzó nyelvi elemek alkalmazása tehát azt segíti elő, hogy az adott diskurzusban megjelenő elemi mondatot arra a referenciális jelenetre – annak egészére vagy egy határolt részére – vonatkoztassuk, amelyre a közös figyelmi jelenet keretében, a diskurzus résztvevőinek figyelme irányul. Ez indokolja a deixis fogalmának olyan kiterjedt értelmezését, amely a lehorgonyzó elemeket is e nyitott, prototípuselvű kategóriába sorolja (a lehorgonyzó elemek és a deiktikus kifejezések összefüggéséről l. Langacker 2002, 2015; Brisard 2002, 2021; valamint vö. Tolcsvai Nagy 2010: 130–132). Ugyanis a lehorgonyzó nyelvi elemek ugyanúgy kontextusfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki a dolgokat kifejező főnevek és az azok közötti temporális relációt kifejező igék referenciális értelmezéséhez, mint ahogy a prototipikus deiktikus kifejezések *(én, te, itt, ott, most, tegnap* stb.*)* is kontextusfüggő viszonyítási pontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait (vö. még Tanaka 2011: 29–30; Rühlemann–O'Donnell 2014: 334–337).

A prototipikus deiktikus kifejezések és a lehorgonyzó nyelvi elemek működése között ugyanakkor akadnak lényegi, egymástól közel sem független különbségek is (l. Tátrai 2011a: 149–150, Laczkó–Tátrai 2012: 236–239, vö. még Langacker 2002: 6–15, Brisard 2002: xi–xvii).

i. A prototipikus deiktikus elemek használata tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között – a lehorgonyzó elemek alkalmazása viszont önmagában nem jelzi, illetőleg nem profilálja ezt a relációt.
ii. A prototipikus deiktikus elemek sikeres referenciális értelmezése megköveteli a résztvevők fizikai és társas világából származó kontextuális (azaz szituatív) ismeretek mozgósítását – a lehorgonyzó elemek viszont csupán mentális kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet résztvevői között a referenciális jelenetben szereplő dolgok és események megfigyelését, megértését illetően.
iii. A prototipikus deiktikus elemek a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyait (dimenzióit) teszik hozzáférhetővé – a lehorgonyzó elemek viszont a referenciális jelenet dolgainak és eseményeinek megjelenítésében kapnak szerepet.

A geszturális vagy anaforikus (kataforikus) használattal jellemezhető dologra mutató névmások *(ez, az)* például nem prototipikus példányai a térdeixis összetett kategóriájának. Szemben a térdeixis kategóriájának középpontjában álló, csupán lokalizáló, illetve irányadó névmásokkal (*itt, ott, ide, oda, innét, onnét* stb.) – nem képesek explicitté tenni azt a kontextusfüggő referenciapontot, amelyből kiindulva a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint személyközi viszonyaira vonatkozó deiktikus kifejezések értelmezhetővé válnak *(én, itt, most)*. Ennek legkézenfekvőbb magyarázata a nyelvi megismerést lényegileg meghatározó szubjektum-objektum szembenállás. A dologra mutató névmások a szubjektumokhoz közel, illetve tőlük távol lévő, de rajtuk mindenképpen kívül eső objektumokat jelölnek. A dologra mutató névmások önálló használatban a nominális (lehorgonyzott főnévi) szerkezetekhez hasonlóan működnek, ugyanakkor lehorgonyzó elemként a magyarban csak korlátozottan jelennek meg (l. erre az *e szék, ezen szék, eme szék, azon szék, ama szék* konstrukciókat), sokkal inkább jellemző az a használatuk (l. *ez a szék, az a szék*), amellyel lehorgonyzott főnevek téri specifikációját hajtják végre. A dologra mutató névmásokat tehát a prototipikus deiktikus és a prototipikus lehorgonyzó elemek közötti átmenetként célszerű kezelni (l. erről részletesen Laczkó–Tátrai 2012).

3.1.2. A személyjelölés és a társas attitűdjelölés deiktikussága

A szociokulturális szituáltságot mint kontextusfüggő kiindulópontot érvényre juttató társas deixis olyan nyelvi művelet, amely a résztvevők társas világából származó ismereteket vonja be a diskurzus értelmezésébe (l. Tátrai 2017a: 968–974). A társas deixis – az említett kontextuális ismeretek mozgósításával – a szóba kerülő referenciális jelenet megértéséhez a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kínál fel kontextusfüggő referenciapontokat. Ennek keretében természetesen a deiktikus kivetítés is lehetővé válik, vagyis az, hogy – hasonlóan a tér- és időbeli tájékozódás centrumához – a megnyilatkozó a társas tájékozódás centrumát is áthelyezze egy tőle különböző társas létezőre (l. Tátrai 2017a: 976–980; vö. még Németh T. 2019b).

A kontextus társas világában a megnyilatkozónak mint társas létezőnek a szociokulturális szituáltságáról – ugyancsak hasonlóan a tér- és időbeli pozícióhoz – szintén elmondható, hogy kontextusfüggő kiindulópontként történő funkcionálását sajátos kettősség jellemzi. A személyjelölés deiktikus műveleteivel egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében. Másfelől a társas (szociokulturális) attitűdjelölés műveleteivel a résztvevők szociokulturális viszonyulásait juttatja érvényre.

(22) Na akadj horogra! Maradj! Nekem
Bármily szar is, ez szerelem![31]

A (22)-ben az *akadj*, illetve a *maradj* E/2. igealakok a beszédpartnert, a *nekem* E/1. névmás pedig a megnyilatkozót objektiválják a referenciális jelenet szereplőiként, amelyben a *szerelem*-ként azonosított *ez* harmadik személyű entitásként konstruálódik meg. Az E/2. igealakok ugyanakkor a megnyilatkozó társas attitűdjét is érvényre juttatják azzal, hogy tegező formákként közvetlen, bizalmas viszonyt konstruálnak a résztvevők között. A társas attitűdjelölés azonban nem csupán a személyjelöléshez kötötten valósulhat meg (l. Tátrai 2017a: 935–938). A (22)-ben például a *szar* kifejezés használatával a megnyilatkozó anélkül képes közvetlen, bizalmas viszonyt kialakítani a beszédpartnerével, hogy valamilyen megszólítással vagy tegező formával objektiválná őt. Sőt ezzel a kifejezéssel a megnyilatkozónak nemcsak a beszédpartnerhez, hanem a diskurzus megalkotottságához, továbbá az adott nyelvváltozat, nyelvi regiszter normáihoz való szociokulturális viszonyulása is érvényre jut. Így megszólalását sokan tekinthetik lazának, hétköznapinak, esetleg durvának vagy éppen szlengesnek, sőt akár cinikusnak is. A társas attitűdjelölés tehát – amelyet Sanders–Spooren (1997) nem problematizál a referenciális központtal összefüggésben – az alkalmazott nyelvi konstrukciókat a diskurzus megformálásával kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, mégpedig a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva. Mindez pedig azt jelenti, hogy a társas deixis olyan nyitott kategória, amely nemcsak a referenciális jelenetbeli szereplők azonosításának, hanem a stílustulajdonítás műveleteinek is keretet ad (lásd: 5.1.).

3.1.2.1. A személydeixis művelete

A személyjelölés deiktikus műveletei a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához lehorgonyozva végzik el (vö. még Tolcsvai Nagy 2017b: 430–435). Az egyes szám első és a második személyű deiktikus nyelvi konstrukciók a közös figyelmi jelenet résztvevőit, a megnyilatkozót és a címzettet objektiválják a referenciális jelenet szereplőiként (nemcsak társas létezőként, hanem fizikai entitásként, valamint mentális ágensként is). Az E/1. és E/2. szereplők egymáshoz való diszkurzív viszonyukban konstuálódnak meg. Így amíg az E/1. és E/2. szereplők konstruálása különbözik a diskurzus résztvevőinek nézőpont-

[31] http://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/12164/amorf-ordogok/zold-hullam-zeneszoveg.html

ja szerint, addig egy E/3. szereplő konstruálása megegyezik a két résztvevő nézőpontja szerint (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 433). A harmadik személyű konstrukciók ugyanis a referenciális jelenetnek azokat a szereplőit jelölik, akik nem azonosíthatók sem a megnyilatkozóval, sem a címzettel, pontosabban sem azok megfigyelhetővé tehető jelenbeli, múltbeli vagy éppen jövőbeli „én"-jével.

A személydeixis legszembetűnőbb esetei tehát a közös figyelmi jelenet résztvevőit, a megnyilatkozót és a címzettet a referenciális jelenet szereplőiként objektiváló első és második személyű személyes névmások. A magyarban azonban a résztvevői szerepekre történő utalásnak más nyelvi lehetősége is van. A személyes névmások, illetve azok ragos alakjai mellett a személydeixis az igealakokban, valamint a birtokos személyjeles főnevekben és névutókban morfológiailag is kifejeződhet (vö. Ladányi 2017: 515–519).

(23a) Hello, I love you.

(23b) Cześć, kocham cię.

(23c) Szia, szeretlek.

Az angol nyelvű (23a)-ban mind az első, mind a második személyt névmás *(I, you)* jelöli. A lengyel nyelvű (23b)-ben viszont csak a második személyt jelöli névmás *(cię),* az első személyt az igéhez kapcsolódó inflexiós morféma *(-m)* fejezi ki. A magyar nyelv is gyakran él ez utóbbi lehetőséggel (vö. *szeretem őt is*). Ám sajátosnak mondható abban, hogy – mint a (23c)-ben látható – egyetlen morfémában, a *-lak/-lek* suffixumban egyszerre is ki tudja fejezni az első személyű alanyt és a második személyű tárgyat (vö. Verschueren 1999: 78). Az első és második személyű formák – legyenek azok akár személyes névmások, akár inflexiós szóalakok – prototipikus deiktikus kifejezések, mivel sikeres referenciális értelmezésük a közös figyelmi jelenet társas világának feldolgozását, azon belül a beszédesemény résztvevőinek ismeretét követeli meg. Használatuk ugyanis egzisztenciális folytonosságot feltételez a közös figyelmi jelenet résztvevői és a referenciális jelenet e formákkal jelölt szereplői között. A második személyű formáknak azonban a magyarban is létezik kevésbé prototipikus deiktikus használata.

(24) Sohase add fel a reményt, mert soha nem tudhatod, mit hoz a holnap. A rossz napok után jönnek a jók.[32]

[32] https://www.citatum.hu/szo/tudhatod

A (24)-ben található második személyű forma nem annyira egy konkrét címzettet, sokkal inkább általános alanyt jelöl (vö. *Az ember nem tudhatja, mit hoz a holnap*). Ebben az esetben az aktuális beszédesemény személyközi viszonyainak ismerete nem játszik lényegi szerepet a második személyű kifejezés sikeres értelmezésben (vö. Marmaridou 2000: 77–78).

A többes szám első és második személyű formák többféle deiktikus funkcióban is megjelenhetnek (l. erről Laczkó–Tátrai 2015a). A többes szám első személynek két alapvető használati lehetősége van. Egyfelől az inkluzív használat, amelynek során a többes szám első személy a megnyilatkozó (és esetleg egyéb harmadik személy vagy személyek) mellett a címzett(ek)et is magában foglalja. Másfelől az exkluzív használat, amely a címzettet kizárja a referensek köréből, csak a megnyilatkozóra és egyéb harmadik személy(ek)re vonatkozik. Az inkluzív és az exkluzív használat tehát egyaránt heterogén többességet fejez ki. A 'mi' csupán a meglehetősen specifikus használati körű „királyi többes" esetében jelöl több 'én'-t, akkor is inkább jogi, mint természetes személyeket. Ugyanakkor – ahogy arról később szó esik még – a többes szám első személyű formák, hasonlóan a személyjelölés más formáihoz, a megnyilatkozó társas attitűdjét is kifejezhetik (l. Laczkó–Tátrai 2024; vö. De Cock–Kluge 2016; Domonkosi 2016).

A többes szám második személyű formáknak ugyancsak két alapvető használata van. Egyfelől kifejezhet homogén többességet, azaz vonatkozhat több címzettre, jelölhet több személyből álló hallgatóságot. Másfelől kifejezhet heterogén többességet is, amikor a címzett(ek) mellett más, a beszédeseményen kívüli személy(ek)et is magában foglal. Mindazonáltal a T/1. és T/2. formákról általánosságban az állapítható meg, hogy alapesetben egyértelmű deiktikus funkciót töltenek be, hiszen sikeres referenciális értelmezésükhöz – hasonlóan, mint az E/1. és E/2. formák esetében – szükséges a közös figyelmi jelenet társas világának feldolgozása. Ez alól csak az erőteljes általánosítást kifejező megoldások jelentenek kivételt, hiszen ekkor a kifejezések deiktikus jellege háttérbe szorul.

Ahogy arról már szó esett, a személydeixis szempontjából az első és második, illetve a harmadik személyű nyelvi formák (névmások és szóalakok) használata között alapvető, mélyen gyökerező különbség van. A harmadik személy deiktikus funkcióját elsősorban az első és második személy deiktikus funkciójához képest lehet meghatározni. A harmadik személyű deiktikus kifejezések vonatkozhatnak bárkire, aki nem résztvevője a beszédeseménynek, vagyis nem tölti be sem a megnyilatkozó, sem a címzett szerepét. Ha ugyanis egy ilyen személy a beszédesemény részesévé válna, már nem harmadik, hanem első vagy második személyű deiktikus kifejezések jelölnék őt.

(25) Bár, most, hogy számolgatom, ki aktív még abból a válogatottból... Nézzük: ő igen, ő nem, ő igen, ő nem, ő sem... Tizenegy já-

tékos. Közülük öten Krakkóban az újabb feljutásnál is ott voltak. Erre mondják, azt hiszem, a mai fiatalok: durva...[33]

A harmadik személyű deiktikus kifejezések vonatkoztathatók – általában gesztussal kísérve – a beszédesemény fizikai világában jelen lévő egyéb személyekre. A (25)-ben például csak közvetlen interakcióban működhetne sikeresen a harmadik személyű névmásokkal jelölt szereplők referenciális azonosítása, ahol a megnyilatkozónak lehetősége nyílna arra, hogy a gesztusaival tegye egyértelművé (akár autodeixis, akár heterodeixis formájában), a beszédszituációban kire is vonatkozik az első, kire a második, kire a többi harmadik személyű névmás.

Az első és második, illetve a harmadik személyű deixis megkülönböztetését még indokoltabbá teszi az a tény, hogy a harmadik személy nemcsak deiktikus, hanem anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban is szerepelhet (l. még ehhez Fillmore 1975: 40–42, Lyons 1977: 660–661). Az anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban használt harmadik személyű formák viszont – mint arról szó esett már – nem a beszédszituációban jelen lévő harmadik személyre vonatkoznak. Ennélfogva referenciális értelmezésükhöz nem a beszédesemény fizikai világának az ismerete, pontosabban nem egy ahhoz kötődő (offstage) referenciapont szükséges, hanem egy nyelvileg kidolgozott (onstage) referenciapont (az antecedens vagy a posztcedens) megtalálása.

(26) A rendezvény sztárja egyértelműen Greta Thunberg aktivista volt, láthatóan őt várta a leginkább a tömeg[34]

A (26)-ban az *őt* harmadik személyű névmás a *Greta Thunberg* szövegbeli elemmel együtt (vele koreferenciális kapcsolatot teremtve) válik értelmezhetővé. Az első és második személyű formák azonban nem töltenek be olyan anaforikus funkciót, nem hoznak létre olyan koreferenciális viszonyt, mint a harmadik személyű formák (l. még Pléh 1998a: 164–171, valamint Tolcsvai Nagy 2001a: 200–212). Sikeres referenciális értelmezésük ugyanis megköveteli a beszédesemény résztvevőinek az ismeretét: az 'én' mindig a megnyilatkozóból, a 'te' pedig mindig a címzettből kiindulva válik értelmezhetővé.

(27a) Én is vártam – mondta Kornél.

(27b) Te is várj! – mondta Kornél a barátjának.

---

[33] https://www.jegkorongszovetseg.hu/vendegtoll_kibedi_peter

[34] https://24.hu/tudomany/2021/11/05/cop26-ensz-klimakonferencia-fridays-for-future-skocia-tuntetes-greta-thunberg/

(27c) Ő is várhat – mondta Kornél a lány felé pillantva.

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy a (27a) és a (27b) példában kataforikus kapcsolat van az *én* és a *Kornél*, illetve a *te* és *a barátjának* diskurzusbeli elemek között, holott itt csak arról van szó, hogy a beszélő Kornél szavainak egyenes idézése után ismerteti annak kontextusát, legalábbis ami a résztvevői szerepeket illeti. Következésképpen az *én*, illetve *te* deiktikus nyelvi elemek, Kornél megnyilatkozásának részeként, beágyazódnak az őt idéző aktuális beszélő szövegébe. A (27c)-ben a harmadik személyű névmásnak is a beágyazott deiktikus használatára találunk példát, hiszen az *ő* az aktuális megnyilatkozó által ismertetett szituációban jelen lévő harmadik személyre, a lányra mutat rá, mégpedig az idézett beszélő gesztusával kísérve.

A személydeixisről általánosságban az állapítható meg, hogy az első és második személyű nyelvi formák általában prototipikus, szimbolikus használattal jellemezhető deiktikus kifejezésekként funkcionálnak. A referenciális jelenet olyan szereplőit jelölik, akik megegyeznek a diskurzus résztvevőivel, de legalábbis azok múltbeli vagy jövőbeli énjével. A harmadik személyű deiktikus kifejezések (névmások és szóalakok) viszont, amelyek a beszédeseményen kívül eső személyekre vonatkoznak, nem tekinthetők a kategória prototipikus példányainak. Nem jellemzi őket ugyanis a deixis tisztán szimbolikus használata. Sikeres referenciális értelmezésük általában vagy gesztussal kísért használatot, vagy anaforikus (esetleg kataforikus) használatot követel meg. Habár a gesztussal kísért használatban profilálva van a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti, tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat, ám ez éppen a gesztus használata által történik meg. Az anaforikus (és kataforikus) használat viszont – a személyt jelölő nominális szerkezetekhez hasonlóan – nem profilálja ezt a kapcsolatot. A harmadik személyű formák egyszerűen csak a beszédeseményen kívül eső szubjektumo(ka)t vagy objektumo(ka)t jelölnek. Ennélfogva nem csak a dologra mutató névmások értelmezhetők a deixis és az episztemikus lehorgonyzás prototipikus megvalósulásai közötti átmenetként. A harmadik személyű névmások és szóalakok működése is ezt az átmeneti jelleget mutatja (l. erről részletesen Laczkó–Tátrai 2012).

Mindemellett a harmadik személyű deiktikus kifejezésnek esetenként olyan használata is előfordul, amely megkülönböztethető mind a gesztussal kísért, mind az anaforikus használattól.

(28) Na, beszéltél vele?

Tegyük fel, hogy a (28)-ban az E/3. személyes névmás ragozott formája *(vele)* olyasvalakire vonatkozik, aki nincs jelen a beszédszituációban sem, és akit a diskurzus korábbi részében sem említettek meg. Ám a résztvevők bizonyos

tematikus háttérismeretei elegendőek lehetnek a sikeres referenciális értelmezéshez. Elképzelhető ugyanis, hogy a (28)-ban szereplő kérdés címzettjének valamely harmadik személlyel (pl. az apjával, a kedvesével, a főnökével, a szomszédjával stb.) mostanság különösen fontos megbeszélnivalója van, és ezt a megnyilatkozó is nagyon jól tudja.

A harmadik személy kategóriája ugyanakkor nemcsak az első és a második személyhez viszonyítva, hanem önmagában is a személydeixis prototípuselvű nyitottságát mutatja. A harmadik személyű névmás a magyarban jellemzően emberekre vagy akként kezelt élőlényekre vonatkozik, de esetenként jelölhet dolgokat is (vö. *tedd be őket a fiókba*) (l. erről részletesen Laczkó–Tátrai 2012, valamint vö. még Kocsány 1995; 2018). A harmadik személyű szóalakok (igealakok és birtokos személyjeles főnévi alakok) pedig – anaforikus (vagy kataforikus) funkcióban – egyaránt vonatkozhatnak személyekre és dolgokra. Továbbá a kategória nyitottságát mutatja az is, hogy a nem prototipikus deiktikus kifejezésekként funkcionáló lehorgonyzott főnévi szerkezetek, jelöljenek azok akár személyeket, akár dolgokat, szintén tekinthetők harmadik személyűeknek.

3.1.2.2. A társas attitűddeixis

A társas deixis kategóriájába a személyjelölés mellett az attitűdjelölés is beletartozik. A társas attitűddeixis a megnyilatkozó szociokulturális viszonyulásait juttatja érvényre (vö. Verschueren 1999: 20–21; Yule 1996: 10–11; valamint Marmaridou 2000: 74–81). Az attitűddeixis abból a szempontból mutatja a társas deixis kategóriájának nyitottságát, hogy nem a referenciális jelenet szereplőinek a megnyilatkozó kiindulópontjából történő azonosításában kap szerepet, hanem a megnyilatkozónak a megformálásban érvényesülő szociokulturális szituáltságát működteti kontextusfüggő kiindulópontként. Ahogy arról már szó esett, a társas attitűdjelölés összekapcsolódhat személyjelöléssel, ám el is válhat attól. A társas attitűdjelölés személyjelöléssel összekapcsolódó jellegzetes nyelvi kifejezései a magyarban a tegező és nem tegező alakok, illetve a különböző felszólító és megszólító formák. E deiktikus kifejezések a megnyilatkozók és a címzettek között fennálló, pontosabban diskurzusról diskurzusra újra és újra létrejövő társas kapcsolatot, egyenrangú, illetve alá- vagy fölérendelt társadalmi viszonyt, valamint a közöttük lévő társadalmi távolságot (közelséget) teszik megjeleníthetővé.

(29a) Pista, te hol laksz?

(29b) István, maga hol lakik?

(29c) Besenyő úr, ön hol lakik?

(29d) Besenyő Pista bácsi, hol tetszik lakni?

(29e) A Besenyő Pista bácsi hol lakik?

A (29a–e) példákból látható, hogy a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek a címzetthez fűződő szociokulturális viszonyulás kifejezésére tegező (29a) és nem tegező (29b–e) megoldásokat is alkalmaznak. A magyar nyelvben az általában bizalmasabb, közvetlenebb viszonyt kifejező tegezéssel szemben többféle, a társadalmi távolságot érzékeltető megoldás kínálkozik (vö. Domonkosi 2002, 2012, 2016, 2022). A társadalmi távolságot kiemelő, de azért familiárisabb viszonyt tételező magázás (29b) és az egyértelműen formális kapcsolatot megjelenítő önözés (30c) mellett – azokkal akár kombinálódva – lehetőség van a kimondottan udvariasnak vagy udvariaskodónak ható tetszikelésre (29d) is (l. Domonkosi–Kuna 2015). A (29e) pedig értelmezhető akként is, hogy abban a megszólításra is alkalmas *Besenyő Pista bácsi* forma a *maga, ön* névmási megoldásokhoz hasonló funkciót tölt be, mégpedig nem vokatívuszként, hanem a mondat szerkezetébe integrálódva. E nem tegező, távolságtartó megoldások közös jellemzője, hogy a címzett jelölésére harmadik személyű – tehát alapesetben a beszédeseményen kívül eső, a résztvevőktől általában térben is távolabb elhelyezkedő személyre vonatkozó – formákat alkalmaznak. E harmadik személyű inflexiós morfémák (igeragok és birtokos személyjelek) a beszélő és címzettje közötti társadalmi távolság metaforikus megjelenítését, kiemelését teszik lehetővé (l. erről pl. Yule 1996: 10–11; valamint Tolcsvai Nagy 1999a: 165). A (29a–e) azt is szemléltetik néhány példával, hogy a tegező és nem tegező formák mellett a címzett megszólítására alkalmazható különféle megoldások *(Pista, István, Besenyő úr, Besenyő Pista bácsi)* is kifejezhetik a megnyilatkozó társadalmi viszonyulását. E megoldások természetesen közel sem merítik ki a magyarra jellemző megszólítási lehetőségeket. Annyi mindenesetre megjegyezhető, hogy a magyar beszélők a megszólításokat a tegező és nem tegező formákkal kombinálva árnyaltan ki tudják fejezni a résztvevők közötti különféle személyközi kapcsolatokat. A (29a–e) ebből csak néhány jellemző együttállást mutatott be.

A többes szám első személy sem csupán a referenciális jelenet szereplőinek kontextusfüggő azonosításában kaphat szerepet. E formák alkalmazásával a megnyilatkozó a társas attitűdjét is kifejezésre juttathatja.

(30a) Nem tudhatjuk, hogy mikor következhet be pozitív változás.[35]

[35] https://www.citatum.hu/idezet/126651

(30b) Hogy vagyunk, hogy vagyunk?, viccelődött Rákosi elvtárs… Jól vagyunk, jól vagyunk, viccelődtek a parasztok.[36]

(30c) Ma 2 szurit kaptunk.[37]

(30d) Nem csukjuk be az ablakot?[38]

Ahogy a (24)-ben az egyes szám második személy, úgy a (30a)-ban a többes szám első személy teszi lehetővé az általános alany jelölését. A többes szám első személy alkalmazása ugyanakkor itt a megnyilatkozó azonosulását, szolidaritását, azaz tágabban a társas attitűdjét is kifejezi azzal, hogy az állítást önmagára is vonatkoztatja, illetve hogy a saját nem tudását másokra kiterjesztve feltételez általános információhiányt. A (30b) és a (30c) megnyilatkozója esetében az önmagára vonatkoztatás pedig már csak virtuálisan történik meg, a viccbeli kommunista politikus esetében ugyanúgy, mint a kisgyerekes anya kommentjében. A (30b) kérdésében a referenciális jelenet szereplőjeként a megszólított parasztokat, a (30c)-ben pedig a szóba hozott kisgyereket azonosítjuk, akikkel kapcsolatban a beszélők kifejezik a társas viszonyulásukat. A (30d) ugyancsak a többes szám első személy virtuális használatát szemlélteti (l. részletesen Veres-Guspiel 2017). Képzeljük el, hogy egy szobában többen vannak, és az ablaktól legtávolabb elhelyezkedő személy teszi fel a fenti kérdést. Mivel egy ablak becsukása általában nem több ember közös cselekvése, ez esetben jó okunk van azt indirekt kérésként értelmezni, vagyis azt feltételezni, hogy itt a megnyilatkozó valaki mással kívánja végrehajtatni a megjelölt cselekvést. Ha azonban a megnyilatkozó az ablakhoz legközelebb helyezkedne el, kérdését célszerű lenne indirekt ajánlatként értelmezni, vagyis úgy, hogy ekkor a megnyilatkozó saját maga kívánja becsukni az ablakot. Mindenesetre akár kérésként, akár ajánlatként jelenik meg a (30d), a megnyilatkozó azzal, hogy közösségként konstruálja meg a jelenlévőket, a konstruálásban kifejezésre juttatja a társas viszonyulását is.

A személyjelöléssel összekapcsolódó attitűddeixis azonban nem csak a megnyilatkozó és a címzett(ek) viszonylatában értelmezhető. A megnyilatkozó az egyéb harmadik személyekhez fűződő társas viszonyulását is kifejezi azzal, ahogy ezt a harmadik személyt megemlíti. A *Pista, István, Besenyő úr, Besenyő Pista bácsi* kifejezésekkel például nemcsak megszólítani lehet valakit, hanem meg is lehet említeni. A megemlítés pedig a harmadik személy vonatkozásában ugyanúgy megjeleníti a megnyilatkozó társas viszonyulását, mint

[36] https://logout.hu/tema/viccrovat_6/hsz_8301-8350.html
[37] https://www.babanet.hu/tarsalgo/viewtopic.php?p=2429979
[38] A példa Veres-Guspiel (2017) empirikus vizsgálatából származik.

a megszólítás a második személy vonatkozásában. Mindamellett a beszédesemény résztvevőinek társas viszonyát megjelenítő kifejezések tekinthetők az attitűddeixis prototipikus formáinak, nem pedig az egyéb harmadik személyeket megemlítő formák.

A társas deixis kategóriájának nyitottságára figyelmeztet, hogy a társas attitűdjelölés nem csupán a személyjelöléshez kötötten valósulhat meg. A megnyilatkozó szociokulturális helyzete azon túl is kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálásában. A megnyilatkozó ugyanis a hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok nyelvi megkonstruálását viszonyba hozza azokkal a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára (l. Tátrai 2012a; Tátrai–Ballagó 2020a, b). A megformálásban érvényesülő kontextusfüggő szociokulturális viszonyulás (a személyközi viszonyokon túl a diskurzus megalkotottságához, a nyelvi konstrukciók időbeliségéhez, a szóba kerülő dolgok értékességéhez, az adott nyelvváltozat normáihoz) a stílustulajdonítás társas deiktikus természetére mutat rá (lásd: 5.). A szociokulturális tényezőket működésbe hozó nyelvi konstrukciók alkalmazása ennélfogva olyan szociokulturális deixisként funkcionál, amely e konstrukciók stilisztikai potenciálját a közös figyelmi jelenet interszubjektív szociokulturális kontextusában teszi kiaknázhatóvá (l. még ehhez Simon 2014; vö. még Stockwell 2002: 41–57; Tolcsvai Nagy 2012).

3.1.2.3. A társas megismerés és kapcsolatteremtés deiktikussága

A társas attitűdjelöléssel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy a diskurzus résztvevőinek társas világról való tudása nem korlátozódik a személyközi (interperszonális) viszonyokkal kapcsolatos ismeretek mozgósítására (l. ehhez Bartha–Hámori 2010), annál tágabb (interszubjektív) viszonyrendszert foglal magában. A közös figyelmi jelenet társas világában ugyanis – amellett, hogy az egymás iránti szociális figyelem képességén alapuló, diadikus jellegű interperszonális kapcsolatteremtésre is lehetőség nyílik – az egymás mentális állapotait befolyásoló figyelemirányítás képességét kiaknázó társas tevékenység, a triadikus jellegű interszubjektív megismerés is zajlik (l. Tátrai 2017a: 911–916).

A fentebb mondottak hátterében annak belátása áll, hogy a nyelv működését két nagyon alapvető és nagyon általános társas igény, a megismerés és a kapcsolatteremtés igénye motiválja. A nyelvi tevékenység egyfelől azt az általános igényünket elégíti ki, hogy másokkal megosztozzunk azon, amit a világról tudunk, és e közös cselekvés (interakció) segítségével egyéb cselekvé-

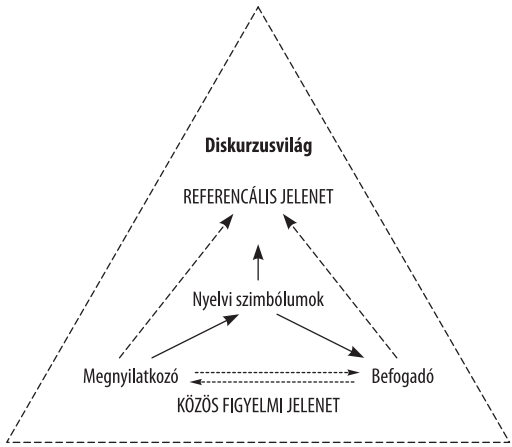
seinket is összehangoljuk (lásd: 2.1.2.; vö. Croft 2009). A nyelv ezen alapvető metafunkciója az interszubjektív megismerés, amely a perspektivikusan megkonstruált tapasztalatok megosztásán keresztül a másik figyelmi állapotának befolyásolásával mint alapvető kommunikációs igénnyel függ össze. A nyelvi tevékenység emellett azt az általános emberi igényt is kielégíti, hogy résztvevői személyközi viszonyokat alakítsanak ki egymással, és ezeket a viszonyokat fenn is tartsák. A nyelvnek ez a másik alapvető metafunkciója, amely az egymás iránti szociális figyelem ugyancsak alapvető igényével függ össze, az interperszonális kapcsolatteremtés.

Halliday és Matthiessen (2004: 29–30) funkcionális nyelvészeti összegzése a nyelvnek ugyancsak két fő (meta)funkciója, az ideatív és az interperszonális funkció között tesz különbséget (ahogy korábban Halliday 1970, 1973). Az analitikus nyelvfilozófiai háttérfeltevésekből kiinduló Habermas (1997: 246–252) a kognitív és az interaktív, míg a diskurzuselemzést megalapozó Brown és Yule (1983: 1–4) pedig a tranzaktív és az interaktív fogalompárokat használja az alapvető nyelvi funkciók megnevezésére. Habár e megközelítések egészen eltérő elméleti kiindulópontokat érvényesítenek, abból a szempontból összekapcsolhatók, hogy a nyelv fő (meta)funkcióinak a magyarázatát a tudás és a cselekvés dimenziójának szembeállítására alapozzák. Az itt javasolt értelmezés viszont – eltérően a fentiektől – interszubjektív funkció keretében egyaránt tárgyalja a tudás és a cselekvés, sőt az érzelem dimenzióját is (vö. Croft 1994), és ezzel összefüggésben a kontextualizációnak nemcsak az interszubjektív, hanem az interakcionális és diszkurzív természetével is számol (lásd: 3.3.; vö. Halliday–Matthiessen 2004; Langacker 2015). Az interperszonális metafunkció alatt pedig voltaképpen azt a problémakört értelmezi újra, amelyet Malinowski (1923) fatikus kapcsolatnak, Jakobson (1969) pedig fatikus funkciónak nevez.

A fentiek értelmében a diskurzusok résztvevői voltaképpen két, egymással párhuzamos, egymást kölcsönösen feltételező diszkurzív viszonyrendszerbe lépnek. Az egyik keretében, amelyhez a figyelemirányítás interszubjektív aktusa kötődik, a perspektivikus világreprezentációk létrehozása, konstruálása folyik. A másik keretében, ahol azt jelezzük, hogy tekintettel vagyunk a másikra, és számítunk ennek fordítottjára is, az interpeszonális (személyközi) kapcsolatokat alakítjuk. Előbbi esetben a nyelvi szimbólumok alkalmazását az interszubjektivitás háromtényezős viszonyrendszere, azaz triadikussága jellemzi: valaki valakinek valamire irányítja a figyelmét. Utóbbi esetben viszont az interperszonalitás kéttényezős, azaz diadikus viszonyrendszerével függ összse a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vétele: valakik figyelnek egymásra.

A *1. ábra* abban tér el a 2. fejezetnek a figyelemirányítás interszubjektivitásának modellálására összpontosító *1. ábrájától* (lásd: 23. oldal), hogy az interszubjektív megismerésre jellemző triadikus figyelemirányítás (l. Tomasello

2002) mellett magában foglalja a diskurzus résztvevőinek egymás iránti figyelmét, az interperszonális kapcsolatteremtést is. Ezen utóbbi diadikus viszonyt a megnyilatkozó és a befogadó közötti szaggatott nyilak jelölik.

1. ábra: A nyelvi tevékenység mint interszubjektív megismerés és interperszonális kapcsolatteremtés

Amikor egy diskurzusban az önmagunkhoz hasonlóan mentális ágensnek tekintett másik ember figyelmét egy referenciális jelenetre irányítjuk, ez nem csak azért történhet, hogy a másikat a világban történtekről tájékoztassuk, informáljuk, és így a világgal kapcsolatos ismereteit befolyásoljuk. Mindez történhet azért is, hogy a saját szándékainkat, vágyainkat, vagy éppen az érzelmeinket kifejezésre juttassuk, és ezzel párhuzamosan a másik szándékaira, vágyaira vagy éppen az érzelmeire is hatással legyünk. A figyelem interszubjektív működése így a tapasztalatok megosztásával együtt a közös emberi cselekvések összehangolását is lehetővé teszi, sőt a világ dolgaihoz és eseményeihez, illetve a beszédpartnerhez fűződő érzelmek megjelenítésének is teret ad. A szimbolikus kommunikációként értett nyelvi megismerés korábban vázolt modellje Bühler (1934) organon-funkciómodelljén alapul (l. Sinha 2005). Az interszubjektív megismerés azonban itt magában foglalja a bühleri kifejező, tájékoztató és felhívó funkciót is. Az interszubjektív nyelvi megismerés igénye így a tudás, a cselekvés és az érzelem hármas dimenzióját egyaránt magában foglalja (l. ehhez Croft 1994; Kugler 2017a: 763–768, vö. még Halliday–Matthiessen 2004: 29–30).

A társas cselekvések végrehajtásakor, azaz nyelvi megjelenítésekor ugyanakkor érdemes tekintetbe vennünk azt is, hogy kivel állunk szemben, hogy milyen kapcsolatban vagyunk azzal, akitől kérünk valamit, akit informálunk

valamiről, vagy akinek köszönetet mondunk valamiért stb. Az embereknek ugyanis nemcsak arra van igényük, hogy másokkal megosztozzanak a világbeli tapasztalatokon, hanem arra is, hogy kölcsönösen figyeljenek egymásra, és ennek folyományaként jól működő személyközi viszonyokat hozzanak létre és tartsanak fenn. Ezen utóbbi igény fontosságát mutatja, hogy a csecsemők még jóval (fél évvel) azelőtt, hogy közös figyelmi jelenetekben vennének részt, már intenzív prototársalgásokat folytatnak az anyjukkal, illetve a gondozójukkal, amelyekben csak egymásra figyelve szoros személyközi kapcsolatot alakítanak ki. A prototársalgásokban a csecsemők három hónapos koruktól vesznek részt, közös figyelmi jelenetekben viszont csak a kilencedik hónap után (l. Tomasello 2002: 68–79). Megjegyzendő továbbá, hogy a nyelv kapcsolatteremtő metafunkciója hasonló szerepet tölt be, mint a majmok egymást kurkászó tevékenysége, amelynek nagy szerepe van az agresszió elhárításában (vö. Dunbar 1996, amelynek kritikai bemutatására l. Pléh 1999). Az emberek nem csak az együttes cselekvésekben rejlő lehetőségeket aknázzák ki a diskurzusaikban. Emellett azt is igénylik, hogy együtt legyenek. Erre pedig a beszélgetések a kurkászásnál kifinomultabb lehetőséget teremtenek (l. még Tátrai 2017a: 911–920). (Az, hogy az emberek tudnak – és általában szeretnek is – együtt lenni, természetesen nem zárja ki, hogy alkalmanként az egyedüllétet sem vetik meg. Ám ekkor általában nem is beszélgetnek.)

3.2. A KONTEXTUALIZÁCIÓ METAPRAGMATIKAI TUDATOSSÁGA

Ahogy arról szó esett, a referenciális jelenet interszubjektív konstruálása során nemcsak a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója, illetőleg szociokulturális szituáltsága funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként, hanem a tudati beállítódása is (lásd: 2.3.2.). A közös figyelem interszubjektív kontextusában ugyanis a résztvevők nemcsak fizikai entitásokként, illetőleg társas létezőkként értelmezik egymást, hanem olyan mentális ágensekként is, akik képesek mentális állapotokat (ismereteket, szándékokat, vágyakat és érzelmeket) tulajdonítani egymásnak (l. Tátrai 2017a: 938–942). Ám ennek a kontextusfüggő kiindulópontnak a működése nem annyira a referenciális tájékozódás deiktikusságára, hanem sokkal inkább annak szubjektivitására, pontosabban szubjektumhoz kötöttségére irányítja a figyelmet (vö. subjectivizing reality, Bruner 1986: 27).

Mind a megnyilatkozó, mind a befogadó tudatos (tudattal rendelkező, illetve tudatánál lévő) szubjektumként vesz részt a diskurzusban, amelynek így lényegi jellemzője az, hogy a megnyilatkozó a saját tudatán átszűrve teszi nyelvileg hozzáférhetővé a tapasztalatait (lásd: 3.2.1.). Alapértelmezés szerint tehát a megnyilatkozó jelenik meg a tudatosság szubjektumaként, akihez a közölt információk tekintetében a tudat aktív működése (az érzékelés, a gondolko-

dás, az akarat és – nem utolsósorban – a mondás) kötődik, és aki ennélfogva elsődlegesen felelőssé tehető a kimondott vagy leírt szavaiért, azok érvényességéért (l. Sanders–Spooren 1997: 86–95).

(31) Mari nem itt él.[39]

Ahogy azt a (31) szemlélteti, a megnyilatkozónak nem is szükséges jelöltté, reflektálttá tennie, hogy a tudata aktív, amikor a nyelvi szimbólumok alkalmazásával a figyelmet irányítja. Ám a megnyilatkozó az aktuális tudati beállítódását jelöltté, reflektálttá is teheti (pl. *Valószínűleg / Állítólag / Szerencsére Mari nem itt él*). Ezekben az esetekben, amelyet szubjektivizációnak szokás nevezni (vö. Langacker 2006: 18; Tolcsvai Nagy 2017b: 306–309, 462–466), a megnyilatkozónak mint konceptualizálónak a közöltekhez való szubjektív viszonyulása egy elemi jelenet konstruálásának keretében, rejtetten jut érvényre, vagyis anélkül, hogy a megnyilatkozó önmagát az adott jelenetben mentális ágensként megfigyelhető szereplőként objektiválná (vö. pl. *Máshol akarok élni; Látlak Mari* stb.).

A közöltekhez való szubjektív viszonyulásnak azonban vannak olyan lehetőségei is, amikor az külön elemi jelenetként válik jelöltté, reflektálttá (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95; valamint Kugler 2015: 15–37; Tátrai 2011a: 119–125). Az ilyen esetekben az az elemi jelenet, amelyben a megnyilatkozó mentális ágensként objektiválódik, egy másik elemi jelenet kontextualizálását végzi el.

(32) Hülye voltál, mondom magamnak, majd ha ez elmúlik[40]

A (32)-ben első pillantásra úgy tűnhet, hogy a *mondom magamnak* elemi mondatban közvetlenül a megnyilatkozó objektiválódik mentális ágensként, reflexió tárgyává téve a *Hülye voltál* elemi mondatban közöltekhez való szubjektív viszonyulását. Ám a *mondom magamnak* után következő mellékmondat *(majd ha ez elmúlik)* nyilvánvalóvá teszi, hogy a kontextualizáló funkciójú főmondatban nem az aktuális megnyilatkozó, hanem annak jövőbeli énje objektiválódik mentális ágensként. Az ilyen eseteket, amelyekben a tudatosság szubjektuma az aktuális megnyilatkozóról más mentális ágensekre helyeződik át, nevezi Sanders és Spooren (1997: 88–91) perspektivizációnak. A megnyilatkozó ugyanis nemcsak magát, hanem másokat is mentális ágensnek tekint, más szubjektumok helyébe is bele tudja képzelni magát. Így nem csupán arra képes, hogy másoknak – köztük múltbeli vagy jövőbeli önmagának – a men-

[39] https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/18818/quimby/mari-zeneszoveg.html
[40] https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/9811/kispal a -es- -borz/szivrablas-zeneszoveg.html

tális állapotait megjelenítse, hanem arra is, hogy az ő kontextualizáló szerepű szubjektív viszonyulásaikat is hozzáférhetővé tegye. A megnyilatkozó tehát – a tér- és időbeli pozícióhoz, valamint a szociokulturális szituáltsághoz hasonlóan – ezt a fajta kontextusfüggő kiindulópontot is áthelyezheti más entitásokra, ez esetben más szubjektumokra, pontosabban szubjektumként megkonstruált entitásokra (lásd: 3.3.2.).

3.2.1. Reflexivitás és tudatosság

A kontextualizáció eddigi tárgyalása során lényegi szerepet kapott az emberek diszkurzív tevékenységének egyik meghatározó jellegzetessége, az interszubjektivitás, amelynek értelmében embertársainkat önmagunkhoz hasonló intencionális, mentális ágensnek tekintjük, akik – hozzánk hasonlóan – képesek egy triadikus viszonyrendszer (referenciális háromszög) keretében a velük interakcióba kerülő társaik figyelmét a nyelvi szimbólumok alkalmazásával a világ dolgaira, eseményeire irányítani (lásd: 2.2.; vö. Tátrai 2017a: 907–911; valamint Tomasello 2002; Sinha 2005). Ám a diszkurzív tevékenységnek, amely a résztvevők kommunikációs igényeinek adaptív kielégítését célozza meg, nemcsak az a feltétele, hogy képesek vagyunk a másik elméjéről, tudati állapotairól elméleteket alkotni, hanem az is, hogy képesek vagyunk mind a saját, mind a mások elméjéhez, illetve annak működéséhez reflexíven viszonyulni. Ez azt jelenti, hogy az ismereteken nem csupán megosztozunk, a cselekvéseket nem csupán összehangoljuk, hanem tudjuk is azt, tudatában is vagyunk annak, hogy megosztozunk, illetve hogy összehangolunk. Ennélfogva az interszubjektivitás keretében az elmeteória és a reflexivitás olyan szorosan összekapcsolódó jelenségek, amelyekkel az emberi nyelv sajátszerűsége, adaptív emergenciája leginkább magyarázhatóvá válik (lásd: 2.1.; vö. Verschueren–Brisard 2009: 29–38).

A fentebb mondottakból az is következik, hogy a diskurzusok emberi elmék közötti interakciók, amelyek a résztvevők tudati folyamatainak együttes működését feltételezik. A nyelvi tevékenység felől nézve a tudat az önmagát – a másikhoz képest – szubjektumként értelmező „én" köré szerveződő, folyamatos működésben lévő, folyamatosan frissülő belső valóságmodell, mentális állapotok összetett rendszere (l. Chafe 1994: 27; vö. még 2009; továbbá Pléh 1998b). A résztvevők kommunikációs igényeinek kielégítését megcélzó adaptív nyelvi tevékenységet a tudat éber állapota, a figyelem működése jellemzi. Ugyanakkor a résztvevők tudatának aktív működése a diskurzusokban korántsem jelenti azt, hogy a résztvevők mindig ellenőrzésük alatt tartanák a tudati folyamataikat, és mindig be is tudnának arról számolni, hogy mi zajlik az elméjükben akkor, amikor diskurzusokat folytatnak egymással. Ennek követ-

keztében a jelentésképzéssel összefüggésben a tudatosság fogalmának egy tágabb és egy szűkebb értelmezésével érdemes számolnunk. Tágabb értelemben a tudatosság a tudati folyamatok aktív működését jelenti (azaz: tudatunknál vagyunk). Szűkebb értelemben viszont a tudatosság a tudati folyamatok kontrolláltságát, a tudati folyamatokról való beszámolás képességét jelenti (azaz: tudatában vagyunk annak, amit teszünk).[41]

A tudatosság tágabb értelmezése jelenik meg a tudati beállítódásnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a magyarázatában, így akkor is, amikor a diskurzus résztvevőinek mentális világáról beszélünk. A közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának mentális világa a résztvevők egymásnak tulajdonított mentális állapotaiból (vélelmeiből, vágyaiból, szándékaiból és érzelmeiből) összeálló viszonyrendszer (l. Tátrai 2017a: 938–940). A mentális állapotok alaptípusai sematikus konstrukciók (itt javasolt értelmezésük alapjául Croft 1994, valamint Searle 2000 szolgált). A mentális állapotok közül a vélelmek a tudás dimenziójába tartoznak. Egy vélelem jellemzően a résztvevőket körülvevő és őket magában foglaló világ dolgaival és eseményeivel kapcsolatos, többé vagy kevésbé megalapozott ismeret, mások számára hozzáférhetővé tehető tudás. A vágyak és a szándékok a cselekvés dimenziójában helyezkednek el. Egy vágy jellemzően a résztvevőket körülvevő világ valamilyen megváltozott állapota iránti igényként értelmezhető, egy szándék pedig jellemzően a résztvevőket körülvevő világ valamilyen megváltoztatása iránti elkötelezettségként. Az érzelmek külön dimenziót alkotnak. Egy érzelem jellemzően a résztvevőket körülvevő világból érkező valamilyen hatásra adott szubjektív, polarizáltan megjelenő reakció. Az emberek azon képessége, hogy képesek a jelzett mentális állapotokat tulajdonítani egymásnak, azaz maguknak és a másiknak (l. Tomasello 2002, 2003), egyaránt fontos szerepet játszik a megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának folyamatában, a megnyilatkozói és a befogadói stratégia kialakításában, illetve alakításának folyamatában. Egyrészt a megnyilatkozó is arra tekintettel fogalmazza meg a maga mondandóját, hogy milyen mentális állapotokat vélelmez a beszélőtársánál. Másrészt a befogadó is különböző mentális állapotokat tulajdonít a beszélőnek akkor, amikor értelmezi annak megnyilatkozását.

A tudatosságnak a szűkebb értelmezése jelenik meg viszont a pragmatikai, illetve a metapragmatikai tudatosság fogalmában. A pragmatikai tudatosság esetében az az alapvető kérdés, hogy a résztvevők mennyire és miként tartják ellenőrzésük alatt az adaptív nyelvi tevékenységgel összefüggő kognitív folyamatokat, hogy azok mennyire és miként kontrolláltak, illetőleg rutinizáltak.

---

[41] A tudatosság tágabb értelmezésére az angolban a *consciousness,* szűkebb értelmezésére az *awareness* kifejezések használatosok. Az utóbbival kapcsolatos pragmatikai és metapragmatikai tudatosságról l. részletesen Verschueren 1999: 173–200, Tátrai 2017: 1038–1057.

A pragmatikai tudatosság ennélfogva fokozatiság kérdése. A jelentésképzéshez kapcsolódó kognitív folyamatok tudatossága a kontrolláltság, illetőleg a rutinizáltság által kijelölt tengelyen jellemezhető (l. részletesen Tátrai 2017: 1040–1045). Mindamellett a diskurzus résztvevői képesek arra is, hogy reflexíven viszonyuljanak a saját maguk és a másik diszkurzív tevékenységéhez. Ezen a fajta reflexivitáson alapul a metapragmatikai tudatosság (l. Verschueren 1999: 187–199; Tátrai 2017: 1038–1053; vö. még Lucy 1993; Silverstein 1993; valamint Mertz–Yovel 2009). A metapragmatikai tudatosság alatt azt értjük, hogy a résztvevők a diskurzus folyamatában képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és az alkalmazásukkal összefüggő kognitív folyamatokhoz, illetve szociokulturális elvárásokhoz. A metapragmatikai tudatosság esetében tehát az az alapvető kérdés, hogy mennyire és miként válhat reflexió tárgyává a diskurzusok keretében zajló jelentésképzés.

A metapragmatikai tudatosság mértéke – hasonlóan a pragmatikai tudatosság mértékéhez – egészen eltérő lehet a különböző diskurzusokban. Vannak olyan diskurzusok, amelyek kevéssé aknázzák ki a nyelvi tevékenységre történő reflektálás lehetőségeit, de vannak olyanok is, amelyekben a jelentésképzést döntően befolyásolja a megnyilatkozó(k) nagyfokú metapragmatikai tudatossága. Ám természetesen egy diskurzuson belül is változhat, hogy mennyire és miként válik reflexió tárgyává a nyelvi tevékenység, illetve annak valamilyen aspektusa. Ennek megállapítását nagyban megkönnyíti, hogy a metapragmatikai tudatosságnak, vagyis a nyelvi tevékenységhez történő reflexív viszonyulásnak vannak megfigyelhető nyelvi nyomai, nyelvi kifejezői, az úgynevezett metapragmatikai jelzések (l. Verschueren 1999: 187–198; Tátrai 2017a: 1046–1053). A különböző metapragmatikai jelzések kontextualizációs utasításokként (kontextualizáló konstrukcióként, röviden kontextualizálókként) funkcionálnak a diszkurzív tevékenység során, ugyanis a diskurzus egészének, illetve határolt részeinek releváns kontextuális értelmezéséhez adnak nyelvi fogódzókat.[42]

3.2.2. A metapragmatikai jelzések mint kontextualizálók

A metapragmatikai tudatossággal összefüggésben tárgyalja részletesen Verschueren (2000) az explicit és az implicit metanyelvi jelzéseket, előbbie-

[42] A kontextualizációs utasítások *(contextualization cues)* fogalmát Gumperz (1982) vezette be (l. még ehhez Tátrai 2017a: 949–951). Ugyanakkor a metapragmatikai tudatosság fogalmához köthető jelenségekkel más fogalmi keretekben is foglalkoztak: ide vonható kérdésekkel foglalkozott például a rámutató nyelvi elemekről szólva Jakobson (1970), vagy a performatív igékkel kapcsolatban Austin (1990) is.

ket a reflexív kontextualizáció, utóbbiakat a lehorgonyzás[43] műveletéhez kötve. Ebből kiindulva – a kontextualizáció metapragmatikai természetére irányítva a figyelmet – teszünk javaslatot a kontextualizáló konstrukciók két alapvető típusának, a deiktikus és a reflexív kontextualizálóknak a megkülönböztetésére (vö. Tátrai 2022a).

A deiktikus kontextualizálók közé azokat az impliciten metanyelvi konstrukciókat soroljuk, amelyek deiktikus lehorgonyzó műveletek keretében a referenciális jelenet együttes megfigyeléséhez, megértéséhez a résztvevők fizikai és társas világából jelölnek ki kontextusfüggő referenciapontokat, és ilyen módon a megnyilatkozó tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituáltságát juttatják érvényre (lásd: 3.1.). Az így értett deiktikus kontextualizálók fontos ismérve, hogy integráns részeit képezik a mondatban lehorgonyzódó folyamatnak (vö. Imrényi 2017; valamint l. még Langacker 2002, 2015; Brisard 2002, 2021; Tolcsvai Nagy 2017b: 301–305).

(33) a Bálint híd csurgójánál már tegnap ott ült egy varjú[44]

A (33)-ban nem csupán a prototipikus deiktikus kifejezéseknek számító *tegnap* és *ott* értelmezhetők az episztemikus lehorgonyzást elősegítő kontextualizálókként, a főnevek határozottságát, illetve határozatlanságát és az igealak idejét és módját jelölő elemek is szerepet kapnak ebben a műveletben (lásd: 3.1.1.3.).

A reflexív kontextualizáló konstrukciók közé ugyanakkor azokat az expliciten metanyelvi konstrukciókat soroljuk, amelyek a megnyilatkozónak a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív viszonyulását teszik jelöltté, kontextusfüggő kiindulópontként nem a tér- és időbeli pozíciót, illetve a szociokulturális szituáltságot, hanem a tudati beállítódást juttatva érvényre, onnan jelölve ki viszonyítási pontokat a referenciális jelenet mentális feldolgozásához (vö. Pelyvás 2006).

(34) Talán most roppant össze visszavonhatatlanul[45]

A (34)-ben a megnyilatkozó episztemikus bizonytalanságát jelölő *talán* funkcionál reflexív kontextualizálóként. Amíg a példában a *most* deiktikus kon-

---

[43] Verschueren (2000: 447–448) a lehorgonyzás műveletének a jelölésére az *anchoring* terminust alkalmazza, ám annak értelmezése itt a kognitív grammatika (l. Langacker 2002, 2015; Brisard 2002, 2015) *epistemic grounding* értelmezéséhez kapcsolódik szorosan.

[44] https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00263a/meszoly00269/meszoly00269.html

[45] https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00263a/meszoly00269/meszoly00269.html

textualizálóként a mondatban hozzáférhetővé tett elemi jelenetbe mint lehorgonyzott folyamatba integrálódik, annak időbeli körülményét jelölve, addig a *talán* nem a lehorgonyzott folyamat egy összetevőjét jelöli. A reflexív kontextualizálókat általánosságban az jellemzi, hogy nem (vagy sajátosan) integrálódnak a mondatban lehorgonyzódó folyamatba, ugyanis az ahhoz való reflexív viszonyulást juttatják kifejezésre (vö. Imrényi 2017: 743–758).

(35) s lehetetlen volt nem arra gondolni most, hogy ez a jövőben is így lesz[46]

Mindamellett – ahogy ezt a (35) példa is szemlélteti – a közöltekhez való reflexív viszonyulás egyfelől külön elemi mondatként is kidolgozódhat *(lehetetlen volt nem arra gondolni most)*. Másfelől előfordulhat az is, hogy bizonyos reflexív kontextualizáló konstrukciók a mondatban lehorgonyzódó folyamat integráns részeként is funkcionálhatnak – ám ez jellemzően olyan mondatok integráns részeként történik meg, amely mondatok a korábban vagy éppen később mondottakhoz való reflexív, metapragmatikai viszonyulást juttatják kifejezésre. Ez utóbbi figyelhető meg a (35) második tagmondatában található diskurzusdeixisek (*ez, így*) kapcsán, amelyek alkalmazásával a megnyilatkozó a korábban mondottakhoz való metapragmatikai viszonyulását teszi explicitté. A diskurzusdeixis ennélfogva a deixis sajátos műveletének tekinthető, hiszen – szemben a lehorgonyzó kontextualizálás kapcsán tárgyalt deiktikus műveletekkel – nem a szituatív tényezőket vonja be az értelmezésbe, hanem magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává, így segítve a diskurzusban történő kontextusfüggő tájékozódást (a diskurzusdeixisről l. részletesen Tátrai 2017a: 974–976).

Azzal együtt, hogy a fentiekben a kontextualizáció deiktikussága kapcsán a kontextusfüggő kiindulópontok közül a tér- és időbeli pozíciónak és a szociokulturális szituáltságnak, a kontextualizáció metapragmatikai tudatossága kapcsán pedig a tudati beállítódásnak az érvényesülését hangsúlyoztuk, érdemes mind a deixist, mind a metapragmatikai tudatosságot nyitott, prototípuselvű kategóriaként értelmeznünk. Azaz érdemes mind a deiktikus kontextualizálás metapragmatikai jellegére, mind a reflexív kontextualizálás deiktikus lehorgonyzó természetére is tekintettel lennünk. A továbbiakban azokra a kontextualizáló konstrukciókra fókuszálunk, amelyek az elemi és az összetett mondatokban jelennek meg, és ezek deiktikus, illetve reflexív jellege kapcsán esik szó a kontextualizáció perspektivikusságának és metapragmatikai tudatosságának a kérdéseiről.

---

[46] https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00263a/meszoly00269/meszoly00269.html

3.3. KONTEXTUALIZÁLÓ KONSTRUKCIÓK A MONDATON INNEN ÉS TÚL

Ahogy korábban szó esett róla, a figyelemirányítási eseményként értett megnyilatkozásra az jellemző, hogy a diskurzus egyik résztvevője az általa alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokkal irányítja a másik figyelmét, megértését (lásd: 2.2.2.). A különböző nyelvi szimbólumok (morfológiai, lexikai, szintaktikai konstrukciók) közül a megnyilatkozások nyelvi szerveződésében kulcsszerepet játszanak az elemi mondatok, legyenek azok akár önálló egyszerű mondatok, akár összetett mondat tagmondatai.

Az elemi jeleneteket megkonstruáló elemi mondatok, amelyek a séma és a megvalósulás dinamikus kölcsönviszonyát mutatják (Tolcsvai Nagy 2017b: 394–396; Imrényi 2013, 2017: 664–677), a megnyilatkozások egyénileg begyakorlottá és közösségileg konvencionálissá vált feldolgozási egységeiként funkcionálnak. Ezekkel a feldolgozási egységekkel válik lehetővé (i) az elemi jelenetek episztemikus lehorgonyzódása a közös figyelem interszubjektív kontextusához, (ii) a kommunikatív cselekvések, azaz beszédaktusok végrehajtása a nyelvi interakcióban, valamint (iii) az „emészthető" méretű csomagokba rendezett információk diskurzusba ágyazása (l. Langacker 2015; vö. még Chafe 1994; Brisard 2021).[47] Az episztemikus lehorgonyzásnak ez az összetett művelete azt teszi lehetővé, hogy az adott diskurzusban megjelenő elemi mondatot a diskurzus résztvevői a referenciális jelenetre, annak egészére vagy egy határolt részére vonatkoztassák. A dolgokat megnevező főnevek esetében a határozottság, az azonosítás, a mennyiség, a dolgok közötti viszonyokat megnevező igék esetében pedig az idő és a mód, valamint – a magyar nyelv esetében – a szám és a személy jelölése segíti elő az elemi mondat lehorgonyzását (lásd: 3.1.1.3.). A lehorgonyzást jelölő nyelvi elemek alkalmazása azt teszi lehetővé, hogy az adott diskurzusban megjelenő elemi mondatot a diskurzus résztvevői a referenciális jelenetre, annak egészére vagy egy határolt részére vonatkoztassák (lásd: 2.2.2.). Ennélfogva bizonyos esetekben egyetlen, a diskurzusvilágban lehorgonyzott elemi mondat is funkcionálhat önálló megnyilatkozásként, amelyhez képest válaszoló pozíció foglalható el (vö. Bahtyin 1988). Más esetekben viszont több elemi mondatra van szüksége a megnyilatkozónak ahhoz, hogy a kommunikációs igények kielégítése céljából a referenciális jelenetre

[47] Ahogy már láthattuk, az episztemikus lehorgonyzás jelenségével kapcsolatban az angol nyelvű szakirodalomban nemcsak a *grounding* (l. pl. Brisard, 2002, Langacker 2002), hanem az *anchoring* is (l. pl. Verschueren 2000) használatos. Ugyanez mondható el a fogalmi lehorgonyzásról is, amelyet szintén jelölhet a *grounding* is (l. pl. Givón 2008), és az *anchoring* is (l. pl. Langacker 2012, 2015). A problémához l. még Simon 2014. Itt mindazonáltal a Langacker (2015) fogalomértelmezését vesszük alapul mind a *grounding*, mind az *anchoring* esetében.

irányítsa a befogadó figyelmét. Ebben az esetben ehhez a több mondatból álló figyelemirányítási egységhez képest alakíthat ki olyan pozíciót a befogadó, ahonnan a megértés választ adhatja.

A konstruálást annak kontextusfüggősége felől nézve azt is érdemes kiemelni, hogy önálló megnyilatkozásként nem csak a temporális folyamatot lehorgonyzó elemi mondatok funkcionálhatnak. Azok az ún. tagolatlan mondatok is (l. Kugler 2000, 2017a), amelyek voltaképpen nem elemi jeleneteket horgonyoznak le, hanem azokra reflektálnak, szintén lehetnek önálló megnyilatkozások. Ezekkel az önálló megnyilatkozásként funkcionáló diszkurzív egységekkel a megnyilatkozó magára irányíthatja a címzett figyelmét (*Hé!, Péter!, Édes öregem!* stb.), de emellett válaszolhat is velük a másik megnyilatkozására (*Ühüm, Persze, Igen(?), Hogyhogy?, Hűha!* stb.), továbbá az érzelmi viszonyulását is kifejezhetik (*Jaj, A fenébe, Ujjé* stb.). Ezekkel a diszkurzív egységekkel a megnyilatkozó úgy irányítja a befogadó figyelmét a referenciális jelenetre, hogy azt nyelvileg nem dolgozza ki lehorgonyzott temporális folyamatként. Az ilyen esetekben ugyanis számít arra, hogy a befogadó is mozgósítani tudja az adott helyzetben relevánsnak tekinthető kontextuális ismereteket. Ilyen diszkurzív egységek természetesen azokban a megnyilatkozásokban is megjelenhetnek, amelyek a referenciális jelenetet egy vagy több, az elemi jeleneteket lehorgonyzott temporális folyamatként kidolgozó elemi mondattal teszik a másik számára hozzáférhetővé (pl. *Jaj, Péter, persze, elintézem!*). Ez utóbbi esetben – a fentebb említett funkciók mellett – olyan diszkurzív egységekkel is találkozhatunk (*Nos, Hát, Szóval* stb.), amelyek diskurzusszervezői szerepet töltenek be (vö. Fraser 1999; valamint Dér 2020).

A magyar mondat Imrényi András (2017) által kidolgozott többdimenziós modelljében az elemi mondat (egyszerű mondat, tagmondat) egyrészről lehorgonyzott folyamatként (D1), másrészről közlési aktusként (D2), harmadrészt diskurzusba ágyazott üzenetként (D3) is értelmezést nyer. A kontextualizáció mind a három dimenzióban releváns és lényeges szempontként jelenik meg, más-más módokon megnyilvánulva. Amíg a mondat D1 dimenziójában a kontextualizáció a lehorgonyzás interszubjektivitásával, addig a D2 dimenzióban az interaktivitásával, a D3 dimenzióban pedig a diszkurzivitásával tart fenn szoros kapcsolatot, kiemelve azok lényegi szerepét jelentésképzésben.

A lehorgonyzó kontextualizálás során, amikor a mondat lehorgonyzott folyamatként kap értelmezést (D1), a kontextus és a nyelvtan kapcsolata alapvető módon nyilvánul meg (vö. basic grounding; Langacker 2015: 19). Ekkor az elemi jelenetként megkonstruálódó mondat a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához mint alaphoz horgonyzódik le episztemikusan, akár önmagában is egész referenciális jelenetként, akár annak határolt részeként funkcionálva. Mindez azt jelenti, hogy ekkor a mondat kontextualizációja a figyelemirányítás triadikus, interszubjektív aktusának keretében valósul meg,

vagyis úgy, ahogyan valaki, valakinek, valamire irányítja a figyelmét. Ennek keretében tulajdonítható kiemelt szerep a kontextualizáló konstrukciók két korábban bevezetett alaptípusának, a deiktikus és a reflexív kontextualizálóknak (lásd: 3.2.2.). A D1 viszonylatában a kontextualizáló konstrukciók két korábban bevezetett alaptípusa között lényegi különbség mutatkozik. A deiktikus kontextualizálók integrálódnak a lehorgonyzott folyamatba, azaz szerepet kapnak abban, ahogyan az adott esemény vagy helyzet a maga szereplőivel és körülményeivel megkonstruálódik. A reflexív kontextualizálók viszont jellemzően nem alkotják integráns részeit a lehorgonyzott folyamatnak a D1 viszonyhálózatában, azaz jellemzően nem a színre vitt folyamat valamilyen szereplőjét vagy körülményét jelölik, és ha mégis, ezt sajátos módon teszik. A reflexív kontextualizálók ugyanis olyan jelzések, hogy a folyamat lehorgonyzásával kapcsolatos metapragmatikai viszonyulásokat, reflexiókat teszik explicitté.

Az interaktív kontextualizálás során, amikor a mondat kommunikatív aktusként jelenik meg (D2), a lehorgonyzásnak nem az interszubjektív, hanem az interakcionális jellege válik meghatározóvá (vö. interactive grounding; Langacker 2015: 19). Amikor ugyanis a különböző kommunikációs helyzetekben megnyilatkozunk, e megnyilatkozások mondataival különböző kommunikatív cselekvéseket is végrehajtunk. Például utasításokat adunk, megállapításokat teszünk, kérdéseket fogalmazunk meg, figyelmeztetünk, bocsánatot kérünk. Mindez azt jelenti, hogy az elemi jeleneteket megkonstruáló mondatok a diskurzushoz köthető társas cselekvések megvalósításában is fontos szerepet kapnak. A különböző közlési funkciókban megjelenő mondatokkal kapcsolatban az a központi kérdés, hogy milyen összefüggés van a mondatok szerkezete és cselekvésértéke között. A kontextualizáció szempontjából pedig az a központi kérdés, hogy melyek azok a kontextualizáló konstrukciók a mondatban, amelyek a mondat cselekvésértékét, azaz illokúciós erejét felismerhetővé teszik. A mondatok mint kommunikatív cselekvések (beszédaktusok) kontextualizációját ugyanis nagyban megkönnyíti, hogy léteznek olyan – a mondat cselekvésértékét jelző – konvencionális nyelvi megoldások, amelyek a mondat interakcionális lehorgonyzásában kapnak lényegi szerepet. Ezen belül a performatív igék olyan első személyű, jelen idejű igealakok, amelyek a megnyilatkozóhoz lehorgonyozva, jellemzően külön jelenetként teszik explicitté azt a kommunikatív cselekvést, amelyet a megnyilatkozó az adott mondattal végre kíván hajtani (pl. *megjegyzem, kérlek, ígérem, köszönöm, kinyilvánítom*). A mondaton belüli egyéb interaktív kontextualizálók (lexikai, morfológiai, szórendi és intonációs megoldások) viszont a performatív igéknél implicitebb és integráltabb metapragmatikai jelzésekként funkcionálnak (l. ehhez Imrényi 2017: 715–742; Kugler 2017a: 761–805; Tátrai 2017a: 1008–1022).

A diszkurzív kontextualizálás során viszont, ahol a mondat diskurzusba ágyazott üzenetként, azaz információcsomagként (D3) válik leírhatóvá (vö.

anchoring; Langacker 2015: 26–30), az elemi mondatoknak azok a részei funkcionálnak kontextualizáló elemekként, amelyek „a mondatban kifejezett, a figyelem előterébe helyezett információ könnyebb feldolgozását és/vagy a beszélő szándékainak megfelelő értelmezését, értékelését segítik a befogadás folyamatában" (Imrényi 2017: 744–745, l. még Halliday 2014: 109). Imrényi (2017: 745–758) az információk feldolgozásával, megértésével kapcsolatos kontextualizálás többféle típusa között tesz különbséget: (i) személyhez, dologhoz kötés, (ii) időbeli és térbeli elhelyezés, (iii) az episztemikus modalitás, az evidencialitás és (iv) az értékelő attitűd jelölése, (v) a diskurzus részei közötti kapcsolat jelzése, (vi) mondatbevezető típusjelölők, valamint (vii) értelmezők alkalmazása.

Az alábbiakban egyfelől arról esik szó részletesen, hogy az elemi mondat D3 dimenziója kapcsán sorolt kontextualizáló konstrukciói közül a személyhez, dologhoz kötés, valamint az időbeli és térbeli elhelyezés szoros kapcsolatot tart fenn a korábban már tárgyalt deiktikus kontextualizálással (lásd: 3.1.). Ennek keretében a 3.3.1. alfejezet a kontextualizálás jelöltségének kérdését is tárgyalja. Másfelől az alábbiakban az is reflexió tárgyává válik, hogy a D3 további kontextualizáló konstrukciói (az episztemikus modalitás, az evidencialitás és az értékelő attitűd jelölői, a diskurzus részei közötti kapcsolat jelölői, valamint az értelmezők) egyszersmind reflexív kontextualizálóként (lásd: 3.2.2.) is funkcionálnak. A 3.3.2. alfejezet amellett hoz érveket, hogy amíg a D1 dimenzióban e reflexív kontextualizáló konstrukciók a tudati beállítódást érvényre juttató referenciapontokat jelölnek ki az elemi jelenetek interszubjektív feldolgozásához, addig a D3-ban – hasonlóan a személyhez, dologhoz kötéshez, valamint az időbeli és térbeli elhelyezéshez – kezdőpontokként (starting points; vö. Langacker 2015) funkcionálnak az információk diskurzusba ágyazásához.

3.3.1. A deiktikus kontextualizálók

Az elemi mondatok D3 dimenziójában a személyhez, dologhoz kötés, valamint az időbeli és térbeli elhelyezés kontextualizálói a mondat keretében hozzáférhetővé tett, a figyelem előterébe helyezett információk diskurzusbeli feldolgozását segítik elő (l. Imrényi 2017: 743–758).

(36a) Egy fiú beszaladt egy szobába, ahol hát gyorsan keresett valamit

(36b) Hát, egy ilyen irodának tűnő helyiségbe beszaladt egy fiú, egy fiatalabb fiú[48]

[48] A példa forrása a Kivi (Korpusz az inferencialitás vizsgálatához) adatbázis (l. Kugler 2015).

A (36) két példájában ugyanannak a rövid filmnek a kezdő jelenetéről számol be két különböző beszélő, és eltérően konstruálják meg a látottakat. A (36a)-ban az *egy fiú*, a (36b)-ben pedig *egy ilyen irodának tűnő helyiségbe* lehorgonyzott főnévi szerkezetek jelölnek ki kezdőpontokat ahhoz, hogy az adott mondatokban előtérbe helyezett információk *(beszaladt egy szobába*, illetve *beszaladt egy fiú)* diskurzusba ágyazása sikeresen megtörténjen, kontextualizációja megvalósuljon (l. Langacker 2015: 26–30). Mindez a (36a)-ban személyhez kötésként, a (36b)-ben pedig térbeli elhelyezésként valósul meg.

Ezek a diszkurzív kontextualizálók, amelyek az információk diskurzusba ágyazásához jelölnek ki kezdőpontokat, deiktikus konstrukciók is egyben. Az a kontextualizáló ugyanis, amely a figyelem előterébe helyezett információt valamilyen dologszerű entitáshoz köti a mondatban, szükségképpen első, második vagy harmadik személyként, azaz deiktikus művelet eredményeként konstruálódik meg. Az a kontextualizáló pedig, amely az időbeli és térbeli elhelyezést kezdeményezi, szintén a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához, azon belül is annak fizikai világához mint deiktikus alaphoz horgonyzódik le.

Ugyanakkor a fentebb mondottakból az már korántsem következik, hogy a deiktikus személy-, tér- és időjelölő konstrukciók mindig az információ diskurzusba ágyazásához kezdőpontot kijelölő diszkurzív kontextualizálók lennének a mondatban.

(37a) Rákhel ma reggel Sárszentiványra utazott.

(37b) Ez az asszony volt nekem ötödik éve minden.[49]

A (37a) első mondatában a *ma reggel* konstrukció végzi el a figyelem előterébe helyezett információ időbeli elhelyezését a mondatban, a személyhez kötést pedig a *Rákhel* tulajdonnév hajtja végre. A (37b)-ben viszont sem az *ez az asszony*,[50] sem a *nekem* deiktikus kifejezések nem hajták végre a személyhez, dologhoz kötést mint diszkurzív kontextualizáló műveletet az adott elemi mondatban, hiszen a figyelem előterében lévő információkhoz, azaz a kontextualizált információk közé tartoznak. Ugyanezért a megfigyeltetett jelenet időviszonyait kidolgozó *ötödik éve* deiktikus kifejezés sem funkcionál diszkurzív kontextualizálóként, hiszen nem végzi el az adott elemi mondatban az előtérbe helyezett információk időbeli elhelyezését.

---

[49] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

[50] Az *ez az asszony* azért nem személyhez, dologhoz kötést végrehajtó kontextualizáló elem a mondatban, mert a mondat főhangsúllyal kezdődik (l. Imrényi 2019).

A fentebb mondottakból az a belátás következik, hogy a személyhez, dologhoz kötést, illetve idő- és térbeli elhelyezést végző diszkurzív kontextualizálók mondatbeli működése lényegileg különbözik attól, mint ami a deiktikus lehorgonyzó kontextualizálók működését alapvetően jellemzi. Erre a különbségre azért is érdemes reflektálni, hogy a kontextualizálás e két módja közötti kapcsolat is világosabbá, könnyebben leírhatóvá váljon.

A deiktikus lehorgonyzó kontextualizálókat ugyanis az alábbiak jellemzik:

i. a mondatnak a közös figyelem interszubjektív kontextusához történő episztemikus lehorgonyzásában játszanak lényegi szerepet;
ii. a mondatbeli jelenetet mint az együttesen megfigyelt referenciális jelenet határolt egységét teszik hozzáférhetővé;
iii. ehhez a referenciális értelmezéshez – a résztvevők tér- és időbeli pozícióját, valamint szociokulturális szituáltságát működésbe hozva – kontextusfüggő (offstage) referenciapontokat kínálnak fel.

A személyhez vagy dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés diszkurzív kontextualizálóit viszont az alábbiak jellemzik:

i. a mondatban a figyelem előterébe helyezett információk lehorgonyzásában [anchoring], diskurzusba ágyazásában jut számukra kezdeményező szerep;
ii. a mondatbeli jelenetet mint emészthető méretű információcsomagot teszik az adott megnyilatkozás feldolgozási egységévé;
iii. ehhez az információfeldolgozási folyamathoz kezdőpontokat jelölnek ki.

Az elemi mondaton belül a személyhez, dologhoz kötést, illetve az időbeli és térbeli elhelyezést kezdeményező kontextualizáló elemek mondatkezdő pozíciója szimptomatikusan mutatja, ahogyan ezek a diszkurzív kontextualizálók az elemi jelenetté formálódó információk diskurzusba ágyazásának fogalmi ösvényét kijelölik. A D3-ban történő kontextualizálást mint jelentésviszonyt ugyanis szórendi, prozódiai megoldások jelölik: a figyelem előterében lévő kontextualizált rész, amelynek megértéséhez a mondat kontextualizáló elemei hátteret adnak, prozódiai szempontból prominensebb, a szórend tekintetében pedig belsőbb helyzetű (l. Imrényi 2017: 745, 2019: 30–35).

Ám a kontextualizálás e két alapvető módja, a lehorgonyzó és a diszkurzív kontextualizálás közötti különbségtételből még nem következik az, hogy az információk diskurzusba ágyazását érintő kontextualizálás (konkrétabban a személyhez, dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés) független lenne a kontextusfüggő kiindulópontoknak (konkrétabban a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciójának, valamint szociokulturális szituáltságának) érvényre jutásától, amely a deiktikus kontextualizálók konstitutív ismérve (lásd: 3.1.). A személyhez, dologhoz kötésnek, illetve az időbeli és térbeli elhelyezésnek a szoros összefüggését a deiktikus kontextualizálással

az is nyilvánvalóvá teszi a magyarban, hogy a diszkurzív kontextualizálások az alapbeállítás szerint akkor maradnak szintaktikailag jelöletlenek, azaz akkor nem igénylik az adott relációt kidolgozó, ahhoz kezdőpontot kínáló kontextualizáló elem szerepeltetését a mondatban, ha a közös figyelmi jelenet résztvevőinek, azon belül is elsősorban a megnyilatkozónak a tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituációját jelölik ki a figyelem előterébe helyezett információk fogalmi lehorgonyzásának a kezdőpontjaként (vö. Langacker 2015: 26–30; valamint l. még Imrényi 2017: 750, 2019: 35–43). Ezek a mondatban megjelenő diszurzív kontextualizáló elemek éppen azt teszik szintaktikailag jelöltté, hogy a személyhez, dologhoz kötésnek, illetve időbeli és térbeli elhelyezésnek mint konceptuális viszonynak a feldolgozása az említett kontextusfüggő kiindulópontoktól eltérő kezdőpontokból történik meg.

(38a) – Hova mégy, hogy ilyen szép vagy?
– Telefonálni voltam. Megüt a guta.[51]

(38b) Észrevettem, hogy rá akar ütni a rudasra, de még időben kivettem a kezéből az ostort.[52]

A (38a) társalgásrészlet egy kollégiumi szobában, az 1970-es években hangzott el, amikor az egyetemisták még nyilvános fülkékből voltak kénytelenek telefonálni, ahová el kellett sétálniuk. Az adott társalgásrészlet esetében a személyhez kötő kontextualizálás mind a kérdésben, mind a válaszban szintaktikai szempontból jelöletlen marad. A kérdésben ugyanis a beszédpartnernek, a válaszban pedig magának a beszélőnek a személye jelenik meg kezdőpontként a mondatbeli információk diskurzusba ágyazásához. A (38b) első és harmadik tagmondata ugyancsak azt szemlélteti, amikor az első személyhez kötés marad szintaktikailag jelöletlen az elemi mondatban. A harmadik személyhez kötés jellemzően akkor marad szintaktikailag jelöletlen, azaz akkor nem történik meg a személyhez kötés kontextualizáló elemmel, ha koreferenciális viszony tételezhető az adott elemi mondatban anaforaként (vagy kataforaként) feldolgozott dologszerű entitás és a diskurzus egy másik elemi mondatában nominálissal kidolgozott entitás, az antecedens (vagy posztcedens) között. A (38b) második tagmondatában például *(rá akar ütni a rudasra)* a személyhez kötés nem történik meg kontextualizáló elemmel (azaz jelöletlen marad, hogy ki akar ráütni a rudasra), ám az adott személy, akinek ezt a cselekvést tulajdo-

[51] Beszélt nyelvi gyűjtemény (ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék). VI. kötet, 115. oldal.
[52] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

níthatjuk (a példában megidézett novella Teleszkai nevű szereplője), a szövegelőzményben meg van nevezve.[53]

Mindazonáltal abból, hogy a diskurzus résztvevőinek tér- és időbeli pozíciója, illetve szociokulturális szituáltsága jelenti az alapbeállítást a személyhez, dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés szempontjából, korántsem következik az, hogy a diszkurzív kontextualizálásnak ezek a kezdőpontjai minden esetben szintaktikailag jelöletlenek maradnak.

(39a) Most ebből a bölcsőből engedjem ki őket? Énnekem nem kell, hogy vigasztalj.[54]

(39b) Fölért a harmadik emeletre. Itt ide-oda bolyongott.[55]

Ahogy az időbeli elhelyezés szempontjából a (39a) első mondatában a *most* kontextualizáló elem a megnyilatkozó időbeli pozícióját teszi jelöltté, úgy a példa második, összetett mondatának első tagmondatában az *énnekem* funkcionál olyan diszkurzív kontextualizáló elemként, amely a megnyilatkozó személyéhez köti a figyelem előterébe helyezett információkat, kiemelve ennek a jelentőségét. A (39b) második tagmondatában szereplő *itt* viszont nem az aktuális beszélő kiindulópontját jelöli ki kezdőpontként. Az *itt* ebben az esetben egyfelől anaforaként funkcionál, amelynek antecedense az előző mondatban szereplő *a harmadik emeletre* nominális. Másfelől a térbeli tájékozódás deiktikus centrumának áthelyezését is példázza (lásd: 3.1.). Az *itt* ugyanis ebben az esetben nem a beszélőnek (vö. *ott ide-oda bolyongott*), hanem a harmadik személyként megkonstruált szereplőnek az elhelyezkedését jelöli ki kezdőpontnak az információfeldolgozáshoz.

A kontextualizációnak az elemi mondat D3 dimenziójában történő funkcionálása abból a szempontból mutatja rendszer és használat kölcsönös feltételezettségét, hogy az elemi mondatok különböző kontextualizáló konstrukciói szorosan összekapcsolódnak a különböző kontextusfüggő kiindulópontok működésével. És mindez nemcsak a személyhez, dologhoz kötésről, illetve az időbeli és térbeli elhelyezésről mondható el, hanem az információk diskurzusba ágyazását megcélzó kontextualizáció egyéb tipikus lehetőségeiről is.

---

[53] A koreferenciáról a magyar nyelv vonatkozásában l. még részletesen Tolcsvai Nagy 2001a: 194–238, valamint vö. még 2017b: 495–499.

[54] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

[55] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Szoveggyujtemeny-szoveggyujtemeny-1/a-nyugat-nemzedeke -6F97/kosztolanyi-dezso-1885-1936-90CF/elbeszelesek-90D0/a-kulcs-90D1/

3.3.2. A reflexív kontextualizálók

Ahogyan arról korábban szó esett, a reflexív kontextualizálók általános jellemzője, hogy a megnyilatkozónak a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásával kapcsolatos metapragmatikai tudatosságát expliciten jelzik (lásd: 3.2.2.). A reflexív kontextualizálók – a deiktikus kontextualizálókhoz hasonlóan – a referenciális jelenet határolt, elemi egységeinek interszubjektív feldolgozásához jelölnek ki kontextusfüggő (offstage) referenciapontokat. Ám ezt – a deiktikus kontextualizálóktól eltérően – nem a résztvevők tér- és időbeli pozícióját vagy szociokulturális szituáltságát, hanem azok tudati beállítódását mint kontextusfüggő kiindulópontot működésbe hozva végzik el. Ezzel függ össze, hogy – szemben a deiktikus kontextualizálókkal, amelyek a mondatban lehorgonyzott jelenet integráns részeiként funkcionálnak – a reflexív kontextualizálók jellemzően nem az elemi mondatban lehorgonyzott jelenet összetevőiként kapnak szerepet, hanem a jelenet lehorgonyzásához való explicit metapragmatikai viszonyulást juttatják kifejezésre.[56]

Az olyan reflexív kontextualizálók azonban, mint az episztemikus modalitás, az evidencialitás és az értékelő attitűd jelölői, valamint a diskurzus részei közötti kapcsolat jelölői, nem csak kontextusfüggő referenciapontokat kínálnak fel a referenciális jelenet határolt egységének az episztemikus lehorgonyzásához. Ezek a kontextualizáló konstrukciók a mondat D3 dimenziójában egyszersmind kezdőpontokat is kijelölnek az adott információcsomag feldolgozásához, azaz diszkurzív kontextualizálókként is funkcionálnak (vö. Imrényi 2017: 743–758).

A diszkurzív kontextuálásban is szerepet kapó reflexív kontextualizálók jellegadó csoportját alkotják a megnyilatkozónak mint ismeretekkel, vágyakkal, szándékokkal és érzelmekkel rendelkező mentális ágensnek a közöltekhez való szubjektív viszonyulását (kognitív attitűdjét) nyelvileg felismerhetővé tevő kontextualizálók.[57] Az elemi mondatban ezek közé a kontextualizálók közé tartoznak az episztemikus modalitás, az evidencialitás, valamint az értékelő attitűd kifejezői. Ezek a kontextualizálók tehát egyfelől a résztvevők mentális világából jelölnek ki kontextusfüggő referenciapontokat a referenciális jelenet határolt egységének lehorgonyzásához, másfelől – kezdőpontként funkcionálva – az előtérbe helyezett információk könnyebb feldolgozásához, illetve jobb megértéséhez is mentális elérést biztosítanak.

---

[56] Ebből a szempontból sajátosnak tarthatók azok a konstrukciók, amelyek a megnyilatkozó tudati beállítódását objektiválva deiktikusan lehorgonyzódnak az elemi mondatban (pl. *szerintem, véleményem szerint*, vagy *nekem* dativus eticusként (vö. Pomázi 2021, 2022)).

[57] Imrényi (2017: 751–752) az attitűd fogalmát leszűkítve az értékelés kifejezésére vonatkoztatja, itt azonban az attitűd kiterjesztett fogalomértelmezése jelenik meg, amelyben a szubjektív attitűd az episztemikus modalitás és az evidencialitás kifejezésére is vonatkozik.

(40a) Hát egy látszólag rendezett helyiségbe belépett egy fiatalember, aki nagyon keresett valamit, valószínűleg tilosban járt, mer kapkodott, és felforgatott fiókokat, dobozokat, és végül megtalálta, amit keresett, utána sietősen elhagyta a szobát.[58]

(40b) Pedig szerintem itt már föl tudna kapaszkodni a két ló.[59]

(40c) Nem szeretem a hétfőket, de sajnos hetente találkozom velük. 😂 🤞 💰 🍸 [60]

A (40a) példában egyfelől az evidencialitást kifejező, vizuális tapasztalatra alapozó *látszólag* jelöl ki explicit metapragmatikai jelzésként funkcionáló, azaz reflexív kezdőpontot az információk kontextualizációjához.[61] Másfelől a (40a)-ban az episztemikus bizonytalanságot kifejező *valószínűleg* ugyancsak reflexív kezdőpontot jelöl ki az információk diskurzusba ágyazásához. Ahogy a (40a) példában a *valószínűleg*, úgy a (40b)-ben a *szerintem* funkcionál episztemikus bizonytalanságot kifejező kontextualizálóként. Ám utóbbi esetben – az E/1. személyjelölésnek köszönhetően – a szubjektív viszonyulás a beszélőhöz deiktikusan is lehorgonyzódik. A (40c) pedig az értékelő attitűd jelölésével *(sajnos)* kínál reflexív kezdőpontot a mondatbeli információcsomag *(hetente találkozom velük)* kontextualizálásához. (A példában szereplő emojik ugyancsak reflexív kontextualizáló szerepet töltenek be, utólagos jelzéseket adnak az információk értelmezéséhez.)

A D3 mondatbevezető típusjelölői (vö. Imrényi 2017: 752–754) annyiban mutatnak hasonlóságot a szubjektív viszonyulást kifejező kontextualizálókkal, hogy ugyancsak a mondatban közölt, elemi jelenetté összeálló információk episztemikus státuszára reflektálnak.

(41a) Ha megszámolod, talán egy tiszta szó se marad, csak hazugság.[62]

(41b) Bárcsak megint piros lenne a torkom azoktól az óriási gombóc fagyiktól.[63]

---

[58] Kivi

[59] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

[60] https://www.instagram.com/p/BXOFlU2hgRf/?hl=hu

[61] Az evidencialitásról a magyar nyelv vonatkozásában l. Kugler 2015, valamint 2017: 474–480.

[62] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

[63] https://www.stylemagazin.hu/hir/Barcsak-meg-tudnatok-meg-dorgalni/21634/keresd-a-not/lelekhangok/

A (41a) feltételes mondatban a *ha*, a (41b) óhajtó mondatban pedig a *bárcsak* olyan módon jelöl ki reflexív kezdőpontot az információk kontextualizilásához, hogy az adott mondatban lehorgonyzódó folyamatot hipotetikus, ezen belül a (41b)-ben a beszélő vágyainak megfelelő szituációként teszi hozzáférhetővé.[64] Ugyanakkor a mondatbevezető típusjelölők sajátos csoportot is alkotnak az elemi mondat D3 dimenziójában, hiszen az előtérbe helyezett információ részeiként jelennek meg, nem különülnek el azoktól.

Az elemi mondat D3 dimenziójában szereplő további diszkurzív kontextualizálók, a diskurzus szerveződését jelölő elemek, valamint az értelmezők egyéb explicit metapragmatikai viszonyulásokat tesznek a kontextualizáció részévé.

(42a) Szóval, akkor ásunk tovább?

(42b) De hát muszáj volt, nem?[65]

Ahogy azt a (42) példáiban a *szóval*, illetve a *de hát* konstrukció is szemlélteti, a diskurzus részei közötti kapcsolat feldolgozására reflektáló kontextualizáló elemek szintén a megnyilatkozó tudati beállítódásának mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működésével kapcsolódnak össze. Az ilyen típusú kontextualizálók egyfelől a mellérendelő viszonyok feldolgozásának kontextualizáló szerepére irányítják a figyelmet (l. Kugler 2017b). Másfelől azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a diskurzus koherenciája nem csupán referenciális, hanem relációs természetű is egyben, ahogy ezt a diskurzus részei közötti kapcsolat feldolgozásában szerepet kapó, explicit metapragmatikai jelzésként funkcionáló különféle diskurzusjelölők is megmutatják.[66]

Mindamellett a (42b) példában az utókérdés *(nem?)* a megelőző elemi mondatot úgy kontextualizálja, hogy jelzi, annak tényszerűsége (tény státusza) megerősítést kíván. Mindez lehetőséget nyújt arra, hogy utalni lehessen a rekontextualizáció jelenségére, amely az értelmezők esetében is lényegi szerepet játszik (l. Imrényi 2017: 755–758; vö. még Krizsai–Szabó 2019; Roskó 2020).

(43a) Csak ugye, itt a kápolnánál volt meg az esküvő annak idején[67]

---

[64] Ahogy a (41b) is mutatja, a magyar óhajtó mondatban a *bárcsak* mondatbevezető típusjelölő feltételes módú igealak használatával jár együtt (vö. *lenne*). A feltételes összetett mondat viszont feltételes módú igealak nélkül is létrehozható, ahogy ezt a (41a) is példázza (l. még Kugler 2017b).

[65] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

[66] A referenciális és a relációs koherencia fogalmához l. Sanders–Spooren 2001; a diskurzusjelölőkről l. Fraser 1999; valamint Dér 2020.

[67] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

(43b) Büszke is voltam, nagyon.[68]

A (43a)-ban az *a kápolnánál* nominális jelenik meg olyan értelmező konstrukcióként, amely az *itt* deiktikus kifejezéssel jelölt körülményt – közvetlenül annak mondatbeli megjelenése után – konstruálja újra, utólagosan kontextualizálva azt. Ebben az esetben az újrakonstruált mondatrészhez való metapragmatikai viszonyulást az értelmezőként megjelenő főnévi szerkezet szórendi pozíciója és a megelőző konsrukcióval való referenciális azonossága jelzi. Az értelmező a reflexív kontextualizálók sajátos típusa, mivel reflexív metapragmatikai funkcióját úgy látja el, hogy a mondat D1 viszonyhálózatába is integrálódik. A (43b)-ben ugyanakkor a *nagyon* az elemi mondat lezárulta után kezdeményezi annak újrakontextualizálását. Ez egyébiránt a (42a) esetében is megvalósulhatott volna (vö. *Csak ugye, itt volt meg az esküvő annak idején, a kápolnánál*). Sőt arra is nyílhatott volna lehetőség, hogy a rekontextualizálást kiváltó mondatrész önálló mondatként eltagolódjon attól a mondattól, amelynek rekontextualizációját kezdeményezi (vö. *Büszke is voltam. Nagyon,* illetve *Csak ugye, itt volt meg az esküvő annak idején. A kápolnánál*) (l. részletesen Roskó 2020). Az értelmezők és az eltagolt határozók tehát – kiaknázva a nyelvi szimbólumok adott mondatban történő alkalmazásához való reflexív, metapragmatikai viszonyulás rekontextualizációs lehetőségét – utólagosan kezdeményezik egy adott elemi mondat hatékonyabb diskurzusba ágyazását. Az értelmezőként vagy eltagolt mondatrészként megjelenő nyelvi konstrukciók tehát abból a szempontból különböznek a D3 eddig tárgyalt reflexív természetű kontextualizálóitól, hogy metapragmatikai jelzéssé szórendi pozíciójuknál és koreferenciális jellegüknél fogva, a rekontextualizációban játszott szerepüknek köszönhetően válnak.

A reflexív kontextualizálókról szólva azt is ki kell emelni, hogy nemcsak az elemi mondatokon belül, hanem azokon túl is megjelenhetnek olyan konstrukciók, amelyek a nyelvi szimbólumok alkalmazásához való reflexív viszonyulást aknázzák ki – szerepet kapva mind a lehorgonyzó, mind a diszkurzív kontextualizálásban. Az ilyen reflexív kontextualizálók közé tartoznak a kontextualizáló tagmondatok, amelyek a közöltekhez való explicit metapragmatikai viszonyulást külön elemi jelenetként konstruálják meg, és ezzel a kontextuált tagmondatot a kontextus mentális világához horgonyozzák le (l. Kugler 2017b: 844–848, 874–878, 2019; vö. még Langacker 2008, Pelyvás 2006).

(44a) És gondolom, hogy akkor, akkor ez volt, amit keresett.[69]

---

[68] MNSZ2; l. Roskó 2020: 119.

[69] Kivi

(44b) Te meg, látszik, nem tudod, mi az ünnep![70]

A (44a) ugyanakkor azt is példázza, hogy a kontextualizáló tagmondat *(És gondolom)* a megnyilatkozó nyelvi tevékenységére, azon belül is mentális aktivitására reflektálva az utána következő tagmondat diskurzusba ágyazásához is hozzájárul. A (44b)-ben a mellékmondatként megfigyelhetővé tett elemi jelenethez *(mi az ünnep)* hozzákapcsolódik a beszédpartner nemtudását tematizáló, az ő tudati beállítódására reflektáló főmondat *(te meg nem tudod),* amelybe beékelődik még egy ezt kontextualizáló tagmondat *(látszik),* amely a beszélő tudati beállítódására reflektál. A reflexív kontextualizálás keretében tehát nem csupán a lehorgonyzó predikációt megvalósító kontextualizáló tagmondatok értelmezhetők, amelyek jellemzője, hogy aktiváltságuk ideiglenes, a figyelem áthelyeződik róluk a célszerkezetre (vö. Kugler 2017: 874–878). Ezeken túl azok a mentális működést megjelenítő tagmondatok is értelmezhetők a reflexív kontextualizálás keretében, amelyek a megnyilatkozó vagy más szubjektum tudati beállítódását teszik metapragmatikai reflexió tárgyává.

A nyelvi szimbólumok alkalmazásához kapcsolódó reflexív viszonyulást ugyanakkor önálló kontextualizáló mondatok is kifejezhetik.

(45a) – És miért az ő otthona ez az otthon? Miért gondolod, hogy ez az ő otthona, vagy az ő dolgozószobája, irodája?

– Erre nem bírok válaszolni. Nem tudom. Hát... mer több helyen is kereste azt, ami fontos lehetett neki, és tudta, hogy ha mondjuk az egyik helyen nincsen, akkor a másik helyen lehet. És akkor ezért.[71]

(45b) Továbbá az sem igaz, hogy a Lukács fürdő lépcsején töprengve lépegettem lefelé. Ez nem a teljes valóság, sőt nem is a hű valóság. Jóformán minden szavam hamis és pontatlan lesz, alighogy kimondom. Megengedem, csakugyan töprengtem; de ez egyáltalán nem jellemzi a pillanatot. Nagyon nehéz civileknek megmagyarázni. Ők esetleg le tudnak menni egy lépcsőn töprenkedve. Mi Szeredyvel nem.[72]

A (45a) beszélgetés második fordulójának két nyitó mondatával *(Erre nem bírok válaszolni. Nem tudom),* majd záró mondatával *(És akkor ezért)* a megnyilatkozó a beszédpartnere kérdésére reflektál. A (45b)-ben szereplő mondatok-

[70] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117
[71] Kivi
[72] https://mek.oszk.hu/02200/02285/02285.htm

kal pedig a megnyilatkozó saját, néhány bekezdéssel korábban leírt mondatára *(Töprengve lépegettem barátom nyomában lefelé a lépcsőn, hogy mit szólhatnék én ehhez),* így kontextualizálva azt, meglehetősen nagyfokú metapragmatikai tudatossággal.

Továbbá reflexív kontextualizálókként funkcionálnak a diskurzusokhoz külsődlegesen kapcsolódó metapragmatikai jelzések, az úgynevezett paratextusok is (l. Genette 1996, 1997).

(46a) Mészöly Miklós: Szárnyas lovak

(46b) Az ukránok szerint az oroszok több mint negyven rakétát lőttek ki Kijevre, közülük 37-et sikerült a légvédelemnek megsemmisítenie. (Guardian)[73]

Az olyan paratextusok, mint például a (46a)-ban a szerző neve a mű címe, illetve az azokhoz hasonlóan címkeszerű műfajmegjelölések, al- és fejezetcímek, tartalomjegyzékek, valamint a mondatokba formált, szövegszerű előszók, utószók, fülszövegek és lábjegyzetek, vagy éppen a (46b)-ben is látható hivatkozások lényeges kontextualizáló szerepet töltenek be az irodalmi (szépirodalmi, tudományos, hivatalos és publicisztikai) szövegek megértése során.

Visszatérve a kontextualizáló tagmondatokra, az is elmondható róluk, hogy – hasonlóan az elemi mondat episztemikus modalitást és evidencialitást, illetve értékelő attitűdöt kifejező reflexív kontextualizálóihoz – ugyancsak a közöltekhez való szubjektív attitűdöt (a szubjektumként érvényesített viszonyulást) jelölik. A megnyilatkozónak mint konceptualizálónak a közöltekhez való szubjektív viszonyulása metapragmatikai jelzése, legyen szó akár elemi, akár összetett mondatról – többféleképpen is megkonstruálódhat metapragmatikai jelzésként. Egyfelől érvényre juthat az adott kontextualizáló konstrukcióban rejtetten, szubjektivizáltan, vagyis anélkül, hogy a megnyilatkozó önmagát az adott kontextualizáló konstrukcióban mentális ágensként, azaz akként megfigyelhető szereplőként objektiválná (l. Langacker 2006; Tolcsvai Nagy 2017: 462–466).[74]

(47a) Szombat van, biztos elmentek pálinkázni

---

[73] https://telex.hu/kulfold/2022/12/16/orosz-ukran-haboru-hirfolyam-296-nap

[74] Itt tehát – szemben korábbi írásaimmal (vö. pl. Tátrai 2011a: 122–123, 2019: 18–20) – nem teszek javaslatot a szubjektivizáció langackeri fogalomértelmezésének kiterjesztett értelmezésére (vö. még Sanders–Spooren 1997), azaz a szubjektivizációt a reflexív kontentextualizálók jellemzéséhez, nem pedig átfogó magyarázatához alkalmazom.

(47b) Egy biztos: számunkra ismeretlen módon szenvedett[75]

A (47a) második tagmondatában a *biztos* alkalmazása az elemi mondat keretében szemlélteti a reflexív kontextualizálás szubjektív(ebb)en történő megkonstruálását, a (47b) pedig egy kontextualizáló tagmondat *(egy biztos)* esetében hoz példát arra, amikor abban a konceptualizáló nem objektiválódik, azaz nem horgonyzódik le a személyjelölés által szereplőként.[76] Másfelől annak a lehetősége is fennáll, hogy a megnyilatkozónak a közöltekhez való szubjektív viszonyulása nyíltabban, objektivizáltan konstruálódjon meg.

(48a) és rengeteg papír volt, meg ugye egy éppen bekapcsolt számítógép, amik szerintem nagyon jellemzőek egy mai fiatalnak a szobájára

(48b) három asztalt láthatunk, először a jobb oldalihoz rohan oda, azt hiszem, hogy az egy szimpla íróasztal, ott kutakodik[77]

A korábban már idézett (48a)-ban a *szerintem* elem ugyanúgy a résztvevők mentális világából jelöl ki kontextusfüggő referenciapontot az elemi mondatban hozzáférhetővé tett jelenet könnyebb feldolgozásához, illetve jobb megértéséhez, mint a (47a)-ban a *biztos* elem. Ám a *szerintem* kontextualizáló elem a közöltekhez való reflexív viszonyulást objektivizáltan, a megnyilatkozóhoz mint szubjektumhoz lehorgonyozva, azaz a jelenet mentális feldolgozásának kontextusfüggő referenciapontját is objektiválva fejezi ki. A (48b) kontextualizáló tagmondata *(azt hiszem)* – szemben a (47b) kontextualizáló mondatával *(egy biztos)* – ugyancsak objektivizáltan konstruálja meg a reflexív kontextualizálást. Általánosságban az mondható el, hogy az elemi mondaton belüli reflexív kontextualizálást inkább a szubjektivizált konstruálás jellemzi. Az objektivizált konstruálást a magyar elemi mondatban leginkább csak a *szerintem*, illetve *véleményem/álláspontom szerint* típusú konstrukciók, valamint a *nekem* dativus eticusként történő használata (Pomázi 2021) valósítja meg. Az objektivizált konstruálás inkább a tagmondattal történő reflexív kontextualizálást jellemzi. A kontextualizáló tagmondatok ugyanis már önmagukban is lehorgonyzott jelenetként konstruálódnak meg (l. Kugler 2019).

---

[75] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

[76] Történeti szempontból megemlíthető, hogy az elemi mondaton belüli kontextualizálók gyakran önálló tagmondatból származnak (pl. a *talán* az *(úgy) találom, hogy,* a *bizony* pedig a *bizonyos, hogy* tagmondatból).

[77] Kivi

Mindazonáltal a reflexív kontextualizálókkal kapcsolatban a szubjektivizáció nemcsak az objektivizációval, hanem a perspektivizációval kapcsolatban is reflexió tárgyává tehető (l. Sanders–Spooren 1997: 86–95). Ahogy a (47)–(48) példáiban is megfigyelhető, a tudati beállítódás mint kontextusfüggő kiindulópont alapesetben a megnyilatkozóhoz mint mentális ágenshez kötődik. Ám a megnyilatkozó kontextusfüggő kiindulópontként nemcsak a saját aktuális tudati beállítódását teheti metapragmatikai reflexió tárgyává. Hasonlóképpen a tér- és időbeli pozícióhoz és a szociokulturális szituáltsághoz, ez a fajta kontextusfüggő kiindulópont is áthelyeződhet más – az aktuális megnyilatkozótól különböző – mentális ágensre (lásd: 2.3.2.; vö. Tátrai 2017a: 1049–1051, 2019: 18–25).

(49) A látogatás után pedig éppen ő kezdett faggatni, hogy mért mentünk oda.[78]

A (49) a perspektivizációt egy függő idézettel szemlélteti, ahol a reflexív kontextualizálóként funkcionáló idéző mondat a referenciális jelenet egy harmadik személyként megkonstruált szereplőjének a tudati pozícióját hozza játékba (vö. *ő kezdett faggatni*) (a perspektivizáció és az idézés kapcsolatához l. Tátrai–Csontos 2009).

(50) és egy pillanatra arra gondoltam, hogy lehet, hogy nem az ő szobája, hanem csak bejött ellopni valamit[79]

Az (50) esetében viszont a megnyilatkozó korábbi énjének tudati beállítódása jelenik meg kiindulópontként az első kontextualizáló tagmondatban *(arra gondoltam[, hogy])*. Így az ebbe ágyazódó, ugyancsak kontextualizáló szerepű második tagmondatban *(lehet[, hogy])* kifejeződő episztemikus bizonytalanság sem az aktuális beszélőre, hanem annak korábbi énjére vonatkozik.

(51) A tegnapi viharban persze nem jött senki ide, amikor leszakadt a villámhárító…[80]

Az (51) pedig a perspektivizációt az irónia jelenségével összefüggésben problematizálja. Ha a példában található megnyilatkozást úgy értjük, hogy annak beszélője a villámhárító leszakadásával összefüggésben feltételezett segítségnyújtás elmaradását nemhogy nem helyesli, hanem egyenesen az azzal kapcso-

[78] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117
[79] Kivi
[80] https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Volt_egyszer_egy_Kozep_Europa-117

latos kritikáját implikálja, akkor abban a *persze* kifejezés ironikus értelmezését követjük.

Az (51) segítségével egyfelől arra is rá lehet mutatni, hogy egy nyelvi konstrukció ironikus értelmezésének alapvető feltétele és velejárója a perspektivizáció felismerése, vagyis annak tudatosítása, hogy az aktuális megnyilatkozó az adott konstrukció erejéig elhárítja magától a mondottak érvényességéért a felelősséget (nem mondja komolyan, amit mond). Az irónia így a perspektivizációra alapozott rejtett (implikált) metapragmatikai reflexióként teszi lehetővé egy szituáció kritikai értékelését (lásd: 4.1.1.2., lásd: 5.3.2.; l. Tátrai 2017a: 1053–1057; vö. még Svindt–Tátrai 2021). Másfelől a példa arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a metapragmatikai tudatosság és az azon alapuló reflexív kontextualizáció nem egyszerűen nyelvi jelzések megnyilatkozói alkalmazásba vétele, hanem a diskurzus résztvevőinek különböző mértékű és jellegű reflexív viszonyulása a dinamikus jelentésképzéshez és az abban szerepet kapó nyelvi konstrukciókhoz.

3.4. ÖSSZEFOGLALÁS

Ez a rész a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti háttérfeltevéseit érvényesítve a pragmatika egyik kulcsfogalmának, a kontextualizációnak a részletes fogalomértelmezésére vállalkozott, kiemelve a kontextualizáció perspektivikus természetét, vagyis azt a kérdést, hogy a kontextuális ismeretek mozgósításában milyen szerep jut a kontextusfüggő kiindulópontoknak. A kontextualizáció jellemzőinek elméleti érdekeltségű vizsgálata az alábbi, lényegesnek mutatkozó belátásokhoz vezetett.

– A kontextualizáció fogalma a diskurzusok interszubjektív kontextusának dinamikus formálódását emeli ki. A kontextualizáció olyan folyamatként nyer értelmezést, amely az interszubjektív figyelemirányítás integráns részeként, a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításával, a nyelvi konstrukciók alkalmazásának metapragmatikai tudatosságát kiaknázva, a referenciális jelenetek egészének, illetve határolt részeinek könnyebb feldolgozását és hatékonyabb megértését teszi lehetővé.
– A relevánsnak tűnő kontextuális ismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítása jól leírható három kontextusfüggő kiindulópontnak, a tér- és időbeli pozíciónak, a szociokulturális szituáltságnak és a tudati beállítódásnak az együttes érvényesüléseként.
– A diskurzus résztvevőinek tér- és időbeli pozicionáltsága és szociokulturális szituáltsága a referenciális tájékozódás összetett, deiktikus természetű kiindulópontjaiként funkcionálnak. A deixis ugyanis olyan nyelvi műve-

letek átfogó megnevezésére szolgál, amelyek kontextusfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki az interszubjektív kontextus fizikai és társas világából a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez.

– A kontextus fizikai világában a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója már önmagában is összetett kiindulópontként funkcionál, hiszen az időjelölésben ugyanúgy lényegi szerepet kap, mint a térjelölésben. A kontextus társas világában pedig a megnyilatkozónak mint társas létezőnek a szociokulturális szituáltsága egyfelől a személyjelöléssel a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében, másfelől a társas (szociokulturális) attitűdjelölés műveleteivel a résztvevők szociokulturális viszonyulásait juttatja érvényre.
– A deixis nyitott, prototípuselvű kategóriájába sorolhatók a lehorgonyzó elemek is, amelyek ugyanúgy kontextusfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki a dolgokat kifejező főnevek és azok közötti temporális relációt kifejező igék referenciális értelmezéséhez, mint ahogy a prototipikus deiktikus kifejezések is kontextusfüggő viszonyítási pontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait. Ugyanakkor amíg a prototipikus deiktikus elemek használata tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, addig a lehorgonyzó elemek alkalmazása önmagában nem profilálja ezt a relációt.
– A kontextualizáció átfogó jellemzéséhez érdemes az emberek diszkurzív tevékenységének meghatározó jellegzetességéből, az interszubjektivitásból kiindulni, amelynek lényegi jellemzője egyfelől az elmeteória, vagyis az, hogy embertársainkat önmagunkhoz hasonló intencionális, mentális ágensnek tekintjük, másfelől a reflexivitás, amely szerint a diskurzusaink keretében az ismereteken nem csupán megosztozunk, a cselekvéseket nem csupán összehangoljuk, hanem tudatában is vagyunk a megosztozásnak és az összehangolásnak.
– A közös figyelem interszubjektív kontextusában a résztvevők nemcsak fizikai entitásokként és társas létezőkként értelmezik egymást, hanem olyan mentális ágensekként is, akik képesek mentális állapotokat (vélelmeket, szándékokat, vágyakat és érzelmeket) tulajdonítani egymásnak. Ez a kontextusfüggő kiindulópont a tudati beállítódás, amely a kontextualizáció szubjektumhoz kötöttségét és ezzel összefüggő metapragmatikai tudatosságát juttatja érvényre. Utóbbi a nyelvi szimbólumok alkalmazásához (és az azzal kapcsolatos kognitív folyamatokhoz, valamint szociokulturális elvárásokhoz) való reflexív viszonyulásként értelmezhető.

– A relevánsnak tűnő kontextuális ismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításában lényegi szerepet kapnak a kontextualizáló szerepet betöltő nyelvi konstrukciók, amelyeknek két alapvető típusaként nevezhetők meg a deiktikus és a reflexív kontextualizálók. A deiktikus kontextualizálók közé azok az impliciten metanyelvi konstrukciók sorolhatók, amelyek deiktikus lehorgonyzó műveletek keretében a referenciális jelenet együttes megfigyeléséhez, megértéséhez a résztvevők fizikai és társas világából jelölnek ki kontextusfüggő referenciapontokat, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituáltságát érvényre juttatva. A reflexív kontextualizáló konstrukciók közé azok az expliciten metanyelvi konstrukciók sorolhatók, amelyek a megnyilatkozónak a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív metapragmatikai viszonyulását teszik jelöltté, kontextusfüggő kiindulópontként a tudati beállítódást juttatva érvényre.
– A kontextualizáció az elemi mondat különböző dimenzióiban egyaránt releváns és lényeges szempontként jelenik meg. A kontextualizáció a D1 dimenzióban, amelyben a mondat lehorgonyzott folyamatként jelenik meg, a lehorgonyzás interszubjektivitásával, a D2 dimenzióban, amelyben a mondat kommunikatív cselekvésként jelenik meg, a lehorgonyzás interaktivitásával, a D3 dimenzióban pedig, amelyben a mondat a diskurzusba ágyazott információcsomagként jelenik meg, a lehorgonyzás a diszkurzivitásával tart fenn szoros kapcsolatot. Ennélfogva a kontextualizáció három típusa, a lehorgonyzó, az interaktív és a diszkurzív kontextualizálás között tehetünk különbséget. A deiktikus és a reflexív kontextualizáló konstrukciók a lehorgonyzó kontextualizálásban kapnak alapvető szerepet.
– A deiktikus kontextualizálók működése szoros összefüggést mutat az elemi mondatban a személyhez, dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés konstrukcióival, de nem azonos azok működésével. Utóbbiak, amelyekhez jellegzetes szórendi-prozódiai mintázat kapcsolódik a mondatban, az elemi jelenetté formálódó információk diskurzusba ágyazásának fogalmi ösvényét jelölik ki, ahhoz kezdőpontot kínálva. A megnyilatkozó tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituáltságát mint kontextusfüggő kiindulópontokat érvényre juttató, deiktikus természetű lehorgonyzó konstrukciók viszont a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához történő episztemikus lehorgonyzásában játszanak lényegi szerepet, ahhoz kontextusfüggő referenciapontokat kínálva.
– A reflexív kontextualizálók egyfelől az elemi mondatokban teszik jelöltté a résztvevők mentális világából kontextusfüggő referenciapontokat kijelölő szubjektív viszonyulásokat, illetve az egyéb reflexív viszonyulásokat. Másfelől az elemi mondatokon túl is megjelenhetnek olyan konstrukciók (kontextualizáló tagmondatok, önálló kontextualizáló mondatok,

paratextusok), amelyek úgyszintén a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív viszonyulást teszik nyelvileg kidolgozottá az emberek diszkurzív tevékenységének keretében. Mindamellett ezek a konstrukciók az információk diskurzusba ágyazásában is szerepet kaphatnak, azok feldolgozásához reflexív kezdőpontokat kijelölve.

4. A DISKURZUS PERSPEKTIVÁLTSÁGA
Figyelemirányítás narratív és lírai szövegekben

Ahogy a korábbiakban szó esett róla, a funkcionális kognitív nyelvészet lényegi belátása, hogy a nyelvi szimbólumok alkalmazásával az emberek a világ dolgait és az azok közötti viszonyokat mindig valamilyen kiindulópontból, perspektívából teszik hozzáférhetővé a másik számára (lásd: 2.). Ez a nyelvelméleti kiindulópont nagy hangsúlyt helyez annak következményeire, hogy a különböző nyelvi szimbólumok nem egyszerűen tükrözik a dolgokat és a viszonyokat, azaz nem a maguk objektív totalitásában jelenítik meg azokat. A nyelvi szimbólumok sajátszerűségét éppen azok perspektivikussága adja, vagyis az, hogy a nyelvi szimbólumok a világ dolgainak és folyamatainak különböző perspektívákból történő, rendkívül rugalmas és kidolgozott konceptuális feldolgozását, azaz konstruálását teszik lehetővé, mégpedig a mindenkori résztvevők mindenkori kommunikációs igényeihez igazodva (vö. Langacker 2008: 55–89; l. még Tomasello 2002; Verhagen 2007, 2015, 2019; Tolcsvai Nagy 2013; Sinha 2014). A konstruálás lényegi feltétele ugyanakkor a közös figyelem társas kognitív képessége (l. Croft 2009: 413–414). A közös figyelmi jelenetekként értelmezhető diskurzusok résztvevői ugyanis a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy figyelmüket a világ meghatározott folyamataira és az azokban szereplő dolgokra, vagyis különböző referenciális jelenetekre irányítják. Ezeknek a referenciális jeleneteknek az együttes megfigyelését, megértését pedig a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok kezdeményezik, arra késztetve a befogadót, hogy egy világbeli jelenetet – a benne szereplő dolgokkal és viszonyokkal egyetemben – egy adott módon, ne pedig másképpen figyeljen és értsen meg (l. Tomasello 2002: 127–132).

Mindazonáltal a világgal kapcsolatos tapasztalatok adott módon történő konstruálását a diskurzusok során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok csupán kezdeményezik. A referenciális jelenetek sikeres megfigyeléséhez, megértéséhez szükség van arra is, hogy a diskurzusok résztvevői – a nyelvi szimbólumok feldolgozásával párhuzamosan – mozgósítsák azokat a relevánsnak tűnő háttérismereteiket, amelyek a kontextuális tényezők feldolgozásából adódnak (lásd: 3.). A relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósítását lehetővé tevő interszubjektív kontextus olyan dinamikusan formálódó vi-

szonyrendszer, amely a diskurzus résztvevőit, illetve az általuk együttesen megértett fizikai, társas és mentális világot foglalja magában (l. Verschueren 1999: 75–114; Tátrai 2017a: 927–951). Ám az interszubjektív kontextus nem egyszerűen háttérismeretek rendszere, hanem a háttérismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítása, alkalmazása: olyan alap, amelyből kiindulva a referenciális jelenet dolgai és folyamatai megfigyelhetővé, megérthetővé válnak (vö. Langacker 2015, Brisard 2021). A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó hogyan juttatja érvényre a maga kontextusfüggő perspektíváját, azaz hogyan irányítja a másik figyelmét. A megnyilatkozó ugyanis ennek keretében aknázza ki a tapasztalatokat konceptuálisan mindig valamilyen kiindulópontból megkonstruáló nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket.

A korábbi részek lényegi belátása volt, hogy a megnyilatkozó perspektívájának működése jól leírható három kontextusfüggő kiindulópont együtteseként, párhuzamos érvényesüléseként: (i) a kontextus fizikai világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója, (ii) a kontextus társas világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága, (iii) a kontextus mentális világában pedig, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást mentális ágensekként értelmezik, a megnyilatkozó tudati beállítódása funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során (l. Tátrai 2019a, 2020, 2022a; vö. Sanders–Spooren 1997).

A kötetnek ez a része a kontextusfüggő kiindulópontok diszkurzív működését nem átfogóan, hanem csupán bizonyos narratív és lírai diskurzusokkal összefüggésben tematizálja, különböző, kvalitatív vizsgálatokat bemutató esettanulmányok segítségével. Ezeknek a vizsgálatoknak egyfelől multidiszciplináris karaktere van, hiszen a kontextusfüggő kiindulópontok pragmatikai modelljének szövegnyelvészeti, azon belül is elsősorban szövegtipológiai alkalmazhatóságára kívánnak rámutatni. Másfelől az esettanulmányoknak interdiszciplináris jellege is van, hiszen a vizsgálatok nyelvi anyagaként kanonizált szépirodalmi narratívák, illetve a kanonizált lírai alkotásokkal szoros összefüggést mutató dalszövegek is megjelennek. Így ezek a vizsgálatok a maguk kérdésfeltevéseivel, szempontjaival diskurzusba kerülhetnek a nézőpont irodalomtudományi érdekeltségű kutatásának azokkal az irányaival, illetve belátásaival, amelyek nyelvelméleti háttérfeltevései összehangolhatók az itt javasolt társas kognitív kiindulópontú nézőpont-értelmezés háttérfeltevéseivel.

A narratív és lírai diskurzusokra jellemző kontextusfüggő figyelemirányítás jellegzetességeit vizsgáló rész három nagyobb fejezetre oszlik. A történetek

referenciális értelmezéséről szóló fejezet a köré az alapvető kérdés köré szerveződik, hogy hogyan válik lehetővé a tájékozódás a történetek fizikai, társas és mentális világában, azaz hogyan és honnan konstruálódnak meg a történetek szereplőinek tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyai, továbbá honnan és hogyan válnak hozzáférhetővé a mentális állapotaik (4.1.). A második fejezet a fenti kérdést abból a szempontból specifikálja, hogy annak milyen relevanciája van a narratív diskurzusok műfajisága szempontjából, legyen szó akár szépirodalmi, akár hétköznapi (azon belül akár számítógép közvetítette) narratív diskurzusokról (4.2.). A harmadik fejezet pedig a fenti kérdéseket úgy fogalmazza újra, hogy a kontextusfüggő figyelemirányítás lényeginek tartható kérdéseit nem narratív, hanem lírai diskurzusokra, azon belül is könnyűzenei, alternatívnak mondott dalszövegekre vonatkoztatja (4.3.). Mindhárom fejezet két-két esettanulmányt foglal magában, amelyek mindegyikét részösszegzés zárja. Ugyanakkor nem maradhat el a terjedelmes rész egészének összefoglalása sem (4.4.).

4.1. A TÖRTÉNETEK REFERENCIÁLIS ÉRTELMEZÉSE

A narratív diskurzusok megértése azért követel meg sajátos értelmezői viszonyulást a befogadótól (hallgatótól, olvasótól), mert a nyelvi szimbólumokból kiindulva olyan referenciális jelenetet kell megalkotnia, amely történetté áll össze, vagyis olyan világgá, amelyben – az általános séma szerint – bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos cselekvéseket hajtanak végre bizonyos térben és időben. A narratív megértés tehát akkor sikeres, ha a befogadó számára lehetővé válik, hogy a szereplőket térben és időben nyomon követhesse, valamint hogy a társas és egyéb cselekvéseik között időbeli és oksági összefüggéseket találhasson (Brown 1994: 15–18; l. még ehhez Tátrai 2006; valamint vö. Bruner 1986; Talmy 1995). Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a narratív diskurzusok résztvevőinek a figyelmüket olyan – jellemzően perceptuálisan nem megfigyelhető, de konceptuálisan feldolgozható – referenciális jelenetre (olyan elbeszélt eseményre, eseménysorra) kell összpontosítaniuk, amely általában nem tart fenn közvetlen episztemikus kapcsolatot a diskurzus fizikai világával, és ezzel összefüggésben: magával a beszédeseménnyel.

Ahogy korábban szó esett róla, a diskurzus során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése, vagyis episztemikus lehorgonyzása (grounding) a diskurzus világában szorosan összefügg a diskurzusvilágban történő tájékozódás lehetőségeivel, másképpen szólva: a kontextusfüggő kiindulópontok működésével. Következésképpen a narratív diskurzusokban történetekké összeálló referenciális jelenetek megértésére is alapvető befo-

lyással van az, hogy a diskurzus résztvevői közül ki és hogyan irányítja az elbeszélt események feldolgozását, vagyis az, hogy honnan és hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek konceptuálisan feldolgozható (i) fizikai világa – azok tér- és időviszonyaival együtt, (ii) társas világa – azok szociokulturális viszonyaival együtt, valamint (iii) mentális világa – azok mentális állapotaival (szándékaival, vágyaival, hiedelmeivel, érzelmeivel) együtt (l. Tátrai 2010b, 2013b, 2015a, 2019b). Mindez azt jelenti, hogy a történetek létrehozása és megértése során meg kell konstruálni egyfelől a történetek fizikai és társas világát, amelyben a szereplők cselekvései és a velük történtek megvalósulnak, másfelől a történetek mentális világát, amelyben a szereplők aktív tudati folyamatai zajlanak. Ahogy Jerome Bruner (2001: 29) fogalmaz: „a történetnek kétféle mezőt kell egyidejűleg megteremtenie. Az egyik a cselekvés mezeje […]. A másik tartomány a tudatosság mezeje: arról tudósít, amit a cselekvés résztvevői tudnak, gondolnak vagy éreznek, illetve amit nem tudnak, nem gondolnak vagy nem éreznek". Amíg tehát a „cselekvés mezeje" (esetünkben: a történet fizikai és társas világa) egyfelől a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciójából, másfelől a szociokulturális szituáltságából, addig a „tudatosság mezeje" (esetünkben: a történet mentális világa) a megnyilatkozó tudati beállítódásából kiindulva válik megfigyelhetővé, azaz megérthetővé.

Természetesen nem véletlen, hogy a történetként megjelenő referenciális jelenet sematikus szerveződését hasonlóképpen modelláltuk, mint – Verschueren (1999) alapján – a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának sematikus szerveződését: mind a beszédeseményt, mind az elbeszélt eseményeket az azokban résztvevők fizikai, társas és mentális világára bontva kíséreljük leírni. A párhuzamot elméleti és módszertani szempontok egyaránt indokolják. A fizikai világ fogalma a nyelvi megismerés testesült alapjainak, a társas világ a nyelvi megismerés diszkurzív alapjainak (vö. Sinha 1999), a mentális világ pedig a nyelvi megismerés szubjektumhoz kötöttségének (vö. Bruner 1986) a lényegi szerepére irányítják a figyelmet. Így nem csak a történet írható le olyan referenciális jelenetként, amelyben bizonyos cselekvők bizonyos célok érdekében bizonyos társas cselekvéseket hajtanak végre bizonyos térben és időben. Azok a közös figyelmi jelenetek, amelyekben a történetmondás és -befogadás aktusa zajlik, ugyancsak narratív konstrukciókként nyerhetnek értelmezést.

A fejezet a történetek megértésének kognitív pragmatikai kiindulópontú vizsgálati lehetőségeit két szépirodalmi narratíva kvalitatív vizsgálatával kívánja felvázolni. A 4.1.1. alfejezet azt a narratív diskurzusok szempontjából nagyon is lényeges kérdést helyezi a középpontba, hogy mi és hogyan irányítja a figyelmünket akkor, amikor megkíséreljük megérteni a különböző történeteket, köztük az olyan narratív fikciókat, mint amilyen William Faulkner *That*

will be fine (És az jó is lesz) című novellája (l. ehhez Tátrai 2015a, 2019b).[81] Ennek a kérdésnek a *That will be fine* esetében az ad különös jelentőséget, hogy annak fiktív történetmondója, habár csak egyet szándékozik elmondani, mégis két történetet oszt meg velünk. A 4.1.2. alfejezet a kontextusfüggő kiindulópontok működését Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében teszi vizsgálat tárgyává. Elsősorban a regényből kibontakozó történet társas világának néhány konstruálásbeli sajátosságára, konkrétabban a narratív fikció diszkurzív sémáinak regénybeli rekonfigurációjára, illetve annak néhány következményére igyekszik felhívni a figyelmet. Továbbá a történet társas világának konstruálódását olyan elemzéssel is szemlélteti, amelyben a regény egyik mellékszereplőjének, Gereben Énoknak a történet társas világában elfoglalt helye, szerepe válik reflexió tárgyává (l. ehhez Tátrai 2019c, 2022c).

4.1.1. És az jó is lesz

Az a funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés, amelyet William Faulkner 1935-ben megjelent novellájának, a *That will be fine*-nak[82] a vizsgálata során érvényesítünk, szoros kapcsolatban áll a narratívákat azokkal a konstruktivista, illetőleg posztstrukturalista megközelítéseivel, amelyek a történetekre sokkal inkább mint események (újra)konstrálására, mintsem azok tükrözésére, reprezentálására tekintenek. Ennélfogva a történetek elmondását dinamikus, kontextuálisan lehorgonyzott folyamatként értelmezzük, amelyeknek a különböző társas interakciók biztosítanak keretet (l. Georgakopoulou 2011: 193, vö. még Herman 2009, Zeman 2017, Verhagen 2019). Ahogy már említettük, annak a kérdésnek, hogy a figyelmünk adott módon történő irányításának milyen következményei vannak a megértésünket, szorosan véve a történetek feldolgozását tekintve, a *That will be fine* esetében az ad különös jelentőséget, hogy annak fiktív történetmondója, habár csak egyet szándékozik elmondani, mégis két történetet oszt meg velünk. Egyfelől arra a történetre irányítja a figyelmünket, amelynek középpontjában az ő, vagyis a hétéves Georgie pénzszerzési kísérletei állnak. Másfelől azonban az anyagias kisfiú karácsonyi történetének hátterében kibontakozik a szoknyavadász, sikkasztásba keveredett *Rodney* nagybácsinak és az ő erőszakos halálának a története is.

---

[81] A történetek referenciális értelmezéséhez kidolgozott szempontrendszer alkalmazhatóságát annak első változatában Mészöly Miklós *Szárnyas lovak* című novellájának elemzése szemléltette (l. Tátrai 2010b). Itt a modell alkalmazhatósága mellett egy nem magyar nyelvű szöveggel érvelek.

[82] A novella magyarul És az jó is lesz címmel jelent meg, Papp Zoltán fordításában (William Faulkner: *Hajnali hajtóvadászat. Válogatott elbeszélések*. Válogatta Kulin Katalin. Budapest: Magyar Helikon. 1968: 478–502).

4.1.1.1. A kifejtettség-kifejtetlenség összjátékának sajátos narratív mintázata

Habár egy elbeszélés szépirodalmi jellege döntően és sokrétűen befolyásolja a jelentésképzés lehetőségeit, a Faulkner-novella elemzése során annak fikcionális jellegéből indulunk ki (vö. Iser 1993). A *That will be fine*-ról is elmondható, hogy olyan szépirodalmi elbeszélés, amely voltaképpen nem áll másból, mint a belé ágyazódó fiktív narratív diskurzusból. A történetté, pontosabban a két történetté összeálló eseményekről egyvalaki számol be, mégpedig olyan módon, hogy elbeszélését nem szakítják meg a történet befogadójának kérdései, megjegyzései (l. ehhez Tátrai 2011a: 171–189, 2013b). Ennélfogva a fiktív történetmondó alapvetően egymaga irányítja a narratív diskurzusban a figyelmet, elbeszélése így egyetlen komplex narratív megnyilatkozásként, azaz egyetlen figyelemirányítási eseményként értelmezhető. Ennek következtében a történet fizikai, társas és mentális világa abból a tájékozódási központból kiindulva konstruálódik, amelyet alapvetően ennek a fiktív történetmondónak a tér- és időbeli pozíciója, szociokulturális helyzete és tudati beállítódása jelöl ki. E kontextusfüggő kiindulópontok részleges vagy teljes áthelyezése valaki (vagy esetleg valami) másra is ehhez a fiktív történetmondói perspektívához képest értelmezhető. A *That will be fine*-ban található fiktív narratív megnyilatkozásról azt is el kell mondani, hogy a kontextusfüggő kiindulópontoknak a működését alapvetően befolyásolja az a tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat (lásd: 3.1.1.3.), amely a fikció keretében a történet világát (az elbeszélt eseményeket) a történetmondás világához (a beszédeseményhez) fűzi (l. még ehhez Tátrai 2011a: 148–150). A deiktikus kapcsolat alapja a történet és a diskurzus fizikai világának térbeli és időbeli viszonyai között feltételezhető kontiguitás. Egyszerűbben szólva: annak feltételezése, hogy az elbeszélt események ugyanabban a világban történtek, amelyben a történetmondó és az ő címzettje(i) élnek és narratív diskurzust folytatnak. Ezt a kapcsolatot csak még szorosabbá és még nyilvánvalóbbá teszi az, hogy a novella fiktív történetmondója olyan története(ke)t mond el, amelyben szereplőként maga is megjelenik. Ennek következtében egyértelművé válik, hogy a történet fizikai világa mellett annak társas világát is szoros deiktikus kapcsolat fűzi a beszédeseményhez, hiszen a történet egyik szereplője a történetmondó korábbi 'én'-jeként konstruálódik meg. Mindez pedig azt jelenti, hogy a történetmondó az elbeszélt eseményekhez képest meghatározott és rögzített orientációs helyzetből kiindulva teszi megfigyelhetővé és megérthetővé a történet térbeli és időbeli, valamint szociokulturális viszonyait, és e kiindulópontok részleges vagy teljes áthelyezése a szereplőkre ugyancsak a megnyilatkozó rögzített tájékozódási centrumához képest történik (vö. Stanzel 1984: 91).

(1) So I went and bathed and came back, with the presents all scattered out across mamma's and papa's bed and you could almost smell it and tomorrow night they would begin to shoot the fireworks and then you could hear it too. It would be just tonight and then tomorrow we would get on the train […].[83]

Így aztán bementem, megfürödtem, visszajöttem, és az ajándékok még mindig ott voltak szerteszéjjel, szétszórva Anya meg Apa ágyán, és már majdnem a szagát is lehetett érezni, azért, mert holnap este elkezdik fellőni a rakétákat, és akkor aztán hallani is lehet. Csak még egyet alszunk, aztán holnap felülünk a vonatra […]. (*És az jó is lesz,* 479)

Az (1)-ben idézett részletben a *came back* deiktikus kifejezés nem a történetmondó térbeli elhelyezkedését jelöli ki a tájékozódás kiindulópontjaként, hanem azt a szobát, ahol a történet szereplője (az elbeszélt 'én') huzamosabb időt eltölt. Ennélfogva e kifejezés a térbeli mozgást az elbeszélt 'én' kiindulópontjából konstruálja meg. Az időbeli tájékozódás kiindulópontjának hasonló áthelyezéséről tanúskodnak a *tomorrow night, tonight, tomorrow* deiktikus kifejezések. Ám az időbeli tájékozódás centrumának áthelyezése csak részleges. A múlt idejű igealakot (*went, bathed, came back*, illetve *could smell, would begin* stb.) ugyanis az események idejét az elbeszélő 'én' retrospektív kiindulópontjából teszik hozzáférhetővé. Ugyanakkor a részletben a társas tájékozódás áthelyezésére is találunk példát. A *you could almost smell* és a *you could hear* kifejezések az elbeszélt 'én' tudati folyamatait nem első személyű (vö. *I went*), hanem általános alanyként funkcionáló második személyű névmásokat tartalmazó konstrukciókkal jelenítik meg.

Mindazonáltal a történet és a történetmondás világa közötti tér- és időbeli kontiguitás nem hagyja érintetlenül a történet mentális világának a feldolgozhatóságát sem (vö. Cohn 1978, Genette 1980, Uszpenszkij 1984). A befogadónak ugyanis az ilyen esetekben számításba kell vennie a történetmondó korlátozott megismerői horizontját is, akinek az eseményeket nem elképzelnie, kitalálnia kell, hanem felidéznie. Ennélfogva a történetmondó csak arra támaszkodhat, amit saját maga megtapasztalt vagy tapasztalatai alapján kikövetkeztetett, továbbá arra, amit másoktól megtudott, illetve azok alapján kikövetkeztetett. Azzal ugyanis, hogy a fiktív narratív diskurzuson belül faktuális jelleget tulajdonítunk az elbeszélt eseményeknek, azt is számon

[83] A Faulkner-novellából az eredeti, angol nyelvű idézetek forrása: http://literaturesave2.files.wordpress.com/ 2009/12/william-faulkner-that-will-be-fine.pdf.

kérhetjük a fiktív történetmondótól, hogy hogyan fért hozzá a közölt információkhoz, köztük azokhoz, amelyek az egyes szereplők mentális állapotait érintik. Mindez pedig lényegileg befolyásolja a tudati beállítódás áthelyezési lehetőségeit. A beszédesemény és az elbeszélt események közötti tér- és időbeli kontiguitásból következő korlátozott megismerői horizont ugyanis azt jelenti, hogy a történetmondó a saját emlékeire támaszkodva csupán saját korábbi tudati folyamatairól, továbbá a saját maga és mások korábbi diszkurzív tevékenységéről tud hitelesen beszámolni, számolva természetesen az emlékezetnek nemcsak a rekonstruáló, hanem a konstruáló jellegével is. A más szereplők tudati folyamatait csak saját következtetéseire, illetve az adott szereplők erre vonatkozó szavaira hagyatkozva tudja megkonstruálni, amely ezáltal nagyfokú episztemikus bizonytalanságot eredményezhet. Ennélfogva az idézett részlet nem csak a tér- és időbeli, valamint a szociokulturális tájékozódás kiindulópontjának az áthelyezését példázza. A *you could almost smell* és a *you could hear* konstrukciók azt is explicitté teszik, hogy a vonatkozó közölt információk tekintetében a tudat aktív működése (ez esetben az érzékelés) nem a történetmondói szubjektumhoz kötődik: a jelzett információk az elbeszélt (szereplő) 'én' szubjektumán átszűrve válnak hozzáférhetővé.

A *That will be fine* történetmondásának további jellegzetessége, hogy magára a beszédeseményre nem történik utalás. Rejtve marad, hogy a történetmondó az eseményekről kinek, mikor, hol, miért, milyen alkalomból számol be. Nincsenek tehát közelebbi információnk a beszédesemény fizikai, társas és mentális világáról. Így a novellát az sem jellemzi, hogy benne a fiktív történetmondó nyelvi tevékenysége metapragmatikai reflexió tárgyává válna (vö. Tátrai 2011a: 176–179).

(2) She kept on trying to say something, only I couldn't tell what it was, and besides she never had time to say very much anyhow because a man ran out from behind another bush and grabbed us both. Only he grabbed her by the mouth, because I could tell that from the kind of slobbering noise she made while she was fighting to get loose.

Nagyon akart valamit mondani, csakhogy meg nem tudnám mondani, mit, meg aztán sehogy sem lett ideje sok mindent elmondani, mert egy ember rohant ki utána a másik bokor mögül, és mindkettőnket elkapott. Csakhogy a hölgyet a szájánál fogva, ezt meg tudom mondani abból a csukladozó hangból, amit akkor adott ki, amikor azon küszködött, hogy kiszabaduljon. (*És az jó is lesz,* 497)

Habár a (2) részlet magyar fordításában a *meg nem tudnám mondani* és a *meg tudom mondani* jelen idejű, első személyű igei szerkezetek közvetlenül a fiktív történetmondó diszkurzív tevékenységét objektiválják, az angol eredetiben az *I couldn't tell* ('nem tudtam megállapítani') és az *I could tell* ('azt meg tudtam állapítani') szerkezetek múlt idejűek, és nem közvetlenül a fiktív történetmondónak, hanem a szereplő énnek a mentális tevékenységére reflektálnak. A szövegben nagy számban előforduló egyéb első személyű konstrukciókhoz hasonlóan itt a fiktív történetmondó nem a maga aktuális tudati beállítódását, hanem a történetben szereplő korábbi önmaga perspektíváját érvényesíti.

Mindazonáltal a beszélő attitűdje, perspektívája olyan rejtett módon is megjelenhet a megnyilatkozásban, amely nem követeli meg a diskurzusszubjektum objektiválását.

(3) Only I didn't know Uncle Rodney ever did business with men. But maybe after he began to work in the Compress Association he had to. And then he had told me I would not know them anyway, so maybe that was what he meant.

Csakhogy én ám arról nem tudtam, hogy Rodney bácsi férfiakkal is dolgozik. De az is lehet, hogy azután, hogy elkezdett dolgozni a Préslég Társaságnál, erre is rákénytelenedett. Aztán meg azt mondta nekem, hogy nem is ismerhetem őket, úgyhogy az is meglehet, hogy épp erre gondolt. (*És az jó is lesz,* 497)

A (3) esetében, amely ugyanannak az epizódnak a részlete, mint a fentebbi idézet, esetleg gyanakodni lehet, hogy itt az episztemikus bizonytalanságot kifejező *maybe* kifejezések a szubjektivizáció jelölőiként a fiktív történetmondó tudati beállítódására reflektálnak. Ám az ilyen esetekben közel sem biztos, hogy az episztemikus bizonytalanság közvetlenül a történetmondóhoz kötődik. Inkább tűnik relevánsnak az az értelmezés, amely szerint itt a történetben szereplőként megjelenő 'én' episztemikus bizonytalanságáról van szó, azaz a *maybe* kifejezés nem a szubjektivizáció, hanem a perspektivizáció jelölőjeként azonosítható (lásd: 3.2.). A perspektivizáció ugyanis az elmondott információk értékelését és érvényességét az aktuális beszélőtől eltérő szubjektumra korlátozza, és a tudat aktív működését (az érzékelést, az akaratot, a gondolkodást vagy a beszédet) ehhez a valaki máshoz köti (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95; Tátrai 2019b). A *maybe* perspektivizációként való értelmezésének adekvátságát az idézetben a kontextualizációs utasításként funkcionáló *I didn't know* kifejezés erősítheti, amely ugyancsak az elbeszélt 'én' tudati beállítódását juttatja érvényre (lásd: 3.2.1.).

A térbeli és időbeli tájékozódás kiindulópontjára úgyszintén nem történik explicit utalás. Sőt ezzel összefüggésben – konkrét, a fiktív történetmondó idejét mint referenciapontot profiláló deiktikus utalások híján (pl. *tegnap, három hete, a múlt karácsonykor*) – azt sem tudjuk meg, hogy mennyi idő telt el a történtek óta. A múlt idejű igealakok ugyanis önmagukban nem árulnak el sokat a beszédesemény és az elbeszélt események közötti időbeli távolságról. Az időbeli kontiguitás feltételezésének következtében csupán csak az elbeszélt események előidejűségét emelik ki (lásd: 3.1.1.2.).

A *That will be fine* kapcsán tehát a történetmondás szituáltságáról általánosságban az mondható el, hogy a benne található fiktív elbeszélő diskurzusban magáról a beszédeseményről, a beszédesemény résztvevőiről és azok fizikai, társas és mentális világáról nem esik szó. A történetmondó háttérben marad, így nem válik reflektálttá sem a referenciális tájékozódásnak a történetmondóhoz köthető 'itt és most'-ja, sem az a szubjektív attitűd, amellyel az elbeszélő az elbeszélt eseményekhez fordulhat.

A történet fizikai és társas világa szorosan összekapcsolódik, ami a szereplők kettős meghatározottságában mutatkozik meg a legjobban. Egyfelől részét képezik a történet fizikai világának, hiszen célelvű cselekvéseikhez és a velük kapcsolatos történésekhez a történet konceptuálisan megalkotott fizikai világa biztosít teret és időt. Másfelől a szereplők nem egyszerűen csak a történet terében és idejében megjelenő fizikai entitások, hanem egy társas viszonyrendszernek is a részesei. A többiekkel társas viszonyokat alakítanak ki, illetve tartanak fenn, és a történetmondónak ezeket a társas viszonyokat ugyanúgy meg kell konstruálnia valamilyen módon, mint a térbeli és időbeli viszonyokat (a novellában a történet fizikai, társas és mentális világának konstruálási módjait részletesen elemzi Tátrai 2015a: 16–34).

Az elbeszélt események térbeli és időbeli viszonyainak a feldolgozása eredményezi a történet fizikai világának a létrejöttét, amelynek terében és idejében a cselekvők a cselekvéseiket végrehajtják. A *That will be fine*-ban a szűken vett történet hozzávetőlegesen egy napot ölel fel, a Jeffersonban töltött estét és reggelt, a Mottstownba történő utazást, valamint az ott töltött délutánt és estét. Emellett szóba kerülnek olyan események is, amelyek közvetlen vagy közvetett előzményként segítik az egy nap eseményeinek a megértését. Az előzmények ismertetése így több esetben megszakítja a szentestét megelőző este és a szenteste között történtek egyébiránt kronologikus rendbe szerveződő ismertetését. A novella fizikai világa olyan módon konstruálódik meg, hogy a fiktív történetmondó a saját kontextusfüggő kiindulópontja mellett érvényre juttat egyéb, szereplői kiindulópontokat. Legfőképpen az elbeszélt 'én'-re helyeződik át a tér- és időbeli tájékozódás kiindulópontja, de – mivel a történetmondó előszeretettel ágyaz a szövegébe szereplői diskurzusokat – az idézett személyek kiindulópontja is gyakran szerepet játszik abban, ahogy a történet fizikai világa hozzáférhetővé válik a számunkra.

A történet társas világának konstruálási lehetőségeit alapvetően befolyásolja, ha a történetmondó olyan történetet közvetít, amelynek maga is cselekvő részese volt. A társas világban történő tájékozódást tekintve azt érdemes kiemelni, hogy a történetmondó kiindulópontja lényegében egybeesik az elbeszélt 'én' kiindulópontjával. Ahogy azt az alábbi idézet is mutatja, amelyben az elbeszélt 'én' tudati folyamatai jelennek meg egyenesen idézve, a történetmondó társas attitűdje lényegében ugyanolyan marad, mint amilyet szereplőként érvényesített:

(4) So Rosie turned out the light and went out. But I could still see the presents by the firelight: the ones for Uncle Rodney and Grandma and Aunt Louisa and Aunt Louisa's husband Uncle Fred, and Cousin Louisa and Cousin Fred and the baby and Grandpa's cook and our cook, *that was Rosie*, and maybe somebody ought to give Grandpa a present […].

Hát aztán, Rosie eloltotta a lámpát, és kiment. De az ajándékok még látszottak a lámpa fényénél is: az, amelyik Rodney bácsié volt, meg Nagyanyáé, meg Louisa nénié, meg Louisa néni uráé, Fred bácsié, meg Louisa unokatestvéremé, meg Fred unokatestvéremé, meg a kicsié, meg Nagyapa szakácsnéjáé, meg a mi szakácsnénké, ez Rosie, és az is lehet, hogy valakinek tényleg kellene venni Nagyapa számára […]. (*És az jó is lesz,* 480)

Ám a (4)-ben a *that was Rosie* pontosítás arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a történetmondó – alkalmazkodva befogadója ismereteihez – a társas világ feldolgozásakor is elkülönítheti a saját kiindulópontját korábbi önmaga kiindulópontjától. A szociokulturális viszonyok megkonstruálása ugyanis a fiktív közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusából kiindulva valósul meg.

A történet társas világának megértése szempontjából annak is kiemelten fontos következményei vannak, hogy az elbeszélt 'én' milyen mértékben cselekvő részese az eseményeknek. Ugyanis az elbeszélt 'én' lehet úgy is részese a történetnek, hogy alapvető, centrális szerepet játszik az események alakulásában, illetve alakításában, azaz lényegében róla szól a történet. Ám az 'én' lehet úgy is részese a történetnek, hogy abban csak periferikus szerep jut neki, sokkal inkább megfigyelője, mellékszereplője az eseményeknek, mint főszereplője. A *That will be fine* sajátosan ötvözi a fikcionális én-narratíváknak ezt a két alapvető sémáját. A fiktív történetmondó diszkurzív tevékenységét értelmezve olyan kommunikatív intenciót tulajdoníthatunk neki, amely az elbeszélt események középpontjába korábbi önmagát állítja. Narratív megnyilatkozásával olyan történetté szerveződő referenciális jelenetre irányítja befogadója figyel-

mét, amelynek középpontjában az ő pénzszerzési kísérletei állnak, és amelyben kulcsszerep jut elsősorban *Uncle Rodney*-nak, másodsorban *Grandpa*-nak. Ám az anyagias kisfiú karácsonyi történetének hátterében – azt mintegy felülírva – kibontakozik a szoknyavadász, sikkasztásba keveredett *Uncle Rodney*-nak és az ő erőszakos halálának a története is. Ennek a történetnek azonban már csak mellékszereplője Georgie, az unokaöccs, aki az őt kihasználó Rodney hűséges, ám korántsem önzetlen szövetségesének, segítőjének a szerepét játssza. Ennélfogva megfigyelője lesz a Rodney körül kibontakozó eseményeknek, és számos olyan részletről be tud számolni, amelyről csak neki van tudomása. Abban, hogy a *That will be fine*-t Uncle Rodney történeteként olvassuk, és ezzel összefüggésben neki tulajdonítsunk központi szerepet a történet társas világában, fontos szerepet játszanak a fiktív történetmondó megnyilatkozásába ágyazódó egyéb szereplői diskurzusok. E beágyazott megnyilatkozások jellemzője ugyanis, hogy a megszólalók általában Rodney viselt dolgait és a hozzá való viszonyulásukat állítják a középpontba.

A *That will be fine* fizikai és társas világáról általánosságban az mondható el, hogy annak megkonstruálásban a fiktív történetmondó kontextusfüggő kiindulópontja mellett lényeges szerep jut egyfelől az elbeszélt ’én’ kiindulópontjának, amely az ő szavainak és tudati folyamatainak a közvetítése során jut érvényre. Másfelől ugyancsak lényeges szerep jut az egyéb szereplők kiindulópontjainak, amelyek a tőlük egyenes vagy szabad függő módon idézett részekben vannak hatással a történet tér- és időbeli, illetve a személyközi viszonyainak a megkonstruálására. Ám ahogy arról már szó esett, a történet világának megalkotásához nemcsak annak megértésére van szükség, hogy a szereplők milyen cselekvéseket hajtottak végre a történet fizikai és társas világában, hanem annak megértésére is, hogy mi járt ezeknek a szereplőknek a fejében: mit érzékeltek az őket körülvevő világról, mit gondoltak, éreztek, akartak, és ha valamit mondtak erről, akkor mi volt az. A történetmondónak tehát nemcsak a külső (fizikai és társas) történéseket kell megjelenítenie valamilyen formában, hanem a belső (mentális) történéseket is (vö. Bruner 1986: 26). A történet mentális világának megalkotása, a szereplők belső történéseinek megjelenítése pedig úgy valósulhat meg, hogy ha a történetmondó az aktív tudatot (az érzékelést, a kogníciót, az akaratot vagy a beszélést) hozzájuk köti, azaz tudati állapotokkal rendelkező szubjektumként nem magát, hanem az adott szereplőt jelöli meg, illetve jelöli ki (l. Sanders–Spooren 1997: 86–95). Ez a perspektivizáció teszi tehát lehetővé a hozzáférést a történet mentális világához. A *That will be fine* jellemző tulajdonsága, hogy a fiktív történetmondó előszeretettel idézi – jellemzően egyenes, illetve szabad függő módon – az egyes szereplők diskurzusait. Az idézés pedig – valósuljon is meg bármilyen módon – a tudatosság szubjektumának áthelyezéseként, azaz perspektivizációként értelmezhető (l. ehhez Tátrai–Csontos 2009; vö. Csontos 2019).

4.1.1.2. Perspektivizáció és irónia

A fiktív történetmondó (elbeszélő 'én') világa – mint korábban láthattuk – sem a fizikai világ, sem a társas világ tekintetében nem különbözik jelentősen a megfigyelő (elbeszélt 'én') világától. Semmi sem utal arra, hogy nagyon sok idő eltelt volna a történtek óta, s hogy a fiú társas viszonyai és attitűdje nagyot változott volna. Ehhez adódik hozzá még az, hogy a történetmondó mentális világában sem tapasztalhatók jelentős változások. Habár azt természetesen nem feltételezhetjük, hogy ugyanazt érzékelné maga körül, mint a történet szereplőjeként, arra viszont nem utal semmi, hogy a pénzszerzéshez való viszonya, az azzal kapcsolatos vágyai és szándékai módosultak volna. Továbbá arra sem utal semmi, hogy az eseményekről való ismeretei gyarapodtak volna azóta, hogy többet tudna, mint amikor megfigyelőként részese volt az eseményeknek. Igaz, arra sem utal semmi, hogy kevesebbet tudna: arra, amit akkor megfigyelt, megtapasztalt és megértett, kiválóan emlékszik, és erről akkurátusan be is számol.

(5) Only they just shot five of them fast, and when they didn't shoot any more I thought that maybe in a minute they would shoot the skyrockets and Roman candles too. But they didn't.

Csakhogy ők csak gyorsan kilőttek ötöt, és amikor nem lőttek ki többet, kitaláltam, hogy mindjárt fellövik a tűzbékákat meg a pukkancsokat is, de nem úgy lett. (*És az jó is lesz,* 499)

Az (5) idézet egyfelől azt a novellára általánosan jellemző eljárást szemlélteti, amikor az elbeszélt 'én' tudati beállítódása jut érvényre kontextusfüggő kiindulópontként *(I thought)*. Másfelől a részlet tartalmaz egy olyan – más helyütt is előforduló – megoldást (*But they didn't)*, amikor a történetmondó megkülönbözteti a saját tudását a szereplő 'én' éppen aktuális tudásától. A történetmondó ugyanis olyan információknak is a birtokában van, amelyekhez a szereplő 'én' akkor még nem jutott hozzá. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az egy nap történetét tekintve a történetmondó nem közöl olyan információt, amelylyel a nap végén a szereplő 'én' nem rendelkezett volna.

Ahogy arról a történet társas világának jellemzése kapcsán szó esett, a *That will be fine* fiktív történetmondója nem csak azokra az eseményekre irányítja rá a figyelmet, amelyeknek középpontjában az ő pénzszerzési kísérletei állnak. Habár a fiktív történetmondónak nem áll szándékában beszámolni róla, az általa elmondottakból mégis kibontakozik Uncle Rodney-nak és az ő erőszakos halálának a története is. Ahhoz, hogy a *That will be fine*-t Uncle Rodney történeteként olvassuk, ironikusan kell viszonyulnunk a fiktív történetmondó

verziójához, pontosabban ahhoz a perspektívához, amelyből megkonstruálja a történet világát. Mivel *That will be fine* olyan szépirodalmi narratíva, amely egy fiktív történetmondó elbeszélését foglalja magában, aki részese volt az általa elbeszélt eseményeknek, az irónia – mint kontextusfüggő implicit értékelés – irányulhat magára a fiktív történetmondóra is (vö. Chatman 1978: 228–236). Az olvasó ugyanis a mondottakat értelmezheti úgy, hogy a szerző – számítva azokra a közös háttérismeretekre, amelyekkel az olvasóval osztoznak – implicit módon megkérdőjelezi a fiktív történetmondó által mondottak hitelességét, azaz kritikusan viszonyul annak verziójához.

A fentebb jelzett funkcionális kognitív kiindulópontból nézve az ironikus értelmezés alapvető feltétele és velejárója, hogy felismerjük: az aktuális beszélő az adott nyelvi konstrukció erejéig elhárítja magától, hogy az ott mondottakért felelősséget vállaljon, vagyis hogy ő jelenjék meg a tudatosság szubjektumaként. Az irónia működéséhez szükséges tehát a tudati beállítódásnak az áthelyezéseként értett perspektivizáció felismerése, ámde önmagában nem elegendő. Szükség van annak az értelmezés- és értékelésbeli távolságnak (vö. Sperber–Wilson 1990; Wilson–Sperber 1992; Livnat 2004, valamint Haiman 1998) a tudatosítására is, amely az éppen szóba kerülő dolog vonatkozásában elválasztja egymástól a megnyilatkozó (esetünkben a szerző) perspektíváját és az adott konstrukcióban érvényesülő perspektívát (esetünkben a fiktív történetmondó perspektíváját). Mindez azt jelenti, hogy az irónia a diskurzus résztvevőinek metapragmatikai tudatosságára támaszkodva aknázza ki a perspektivizációban rejlő lehetőségeket (lásd: 3.3.2.; l. még Tátrai 2017a: 1053–1057). Az iróniának alapvetően relativizáló funkciója van: a dolgokat többféle kiindulópontból lehet értelmezni, értékelni, ám bizonyos kiindulópontok adott körülmények között, adott diskurzusban kevésbé adekvátak, mint mások. Az irónia jelensége ennélfogva értelmezhető úgy, mint egy nyelvileg kifejtett konstrukció felülírása egy olyan – inkább implicit, mint explicitté tett – kiindulópontból, amely megkérdőjelezi, de legalábbis relativizálja az adott konstrukcióhoz kapcsolódó tudati beállítódás mint kontextusfüggő kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között (lásd: 5.3.2.).

A *That will be fine*-ban a fiktív történetmondó diszkurzív tevékenységéhez történő ironikus viszonyulás azért kapcsolódik szorosan a történet mentális világának megkonstruálásához, mert a fiktív történetmondó a narráció során ugyanolyan gyermeki perspektívát érvényesít, mint amilyet a történet szereplőjeként érvényesített az események megfigyelése során. Ahogy ugyanis arról korábban szó esett, a fiktív történetmondó tevékenységének lényeges vonása, hogy az események jelentős részét az elbeszélt ’én’ nézőpontjából jeleníti meg, őt jelölve meg a tudatosság szubjektumaként. Másfelől a fiktív történetmondót az is jellemzi, hogy az elbeszélt eseményekről való tudását tekintve a saját

mentális világa nem különbözik lényegesen a szereplő 'én' mentális világától, azaz nem tud nála sem többet, sem kevesebbet arról, ami történt. Az irónia szempontjából pedig annak is kiemelt fontossága van, hogy nem is ért meg többet annál, mint amit a történet szereplőjeként megértett a körülötte zajló eseményekből, illetve a mások által elmondottakból. A novella számos olyan szöveghelyet tartalmaz, ahol bizonyos szereplők Uncle Rodney életmódján, és több esetben ezzel párhuzamosan Georgie tudatlanságán ironizálnak. Az alábbiakban idézett részlet már az Uncle Rodney lelövése utáni eseményekhez kapcsolódik.

(6) I could look back and see the six men in the moonlight carrying the blind with the bundle on it, and I said Did it belong to Uncle Rodney? and the man said *No, if it belonged to anybody now it belonged to Grandpa*. And so then I knew what it was.

"It's a side of beef," I said. "You are going to take it to Grandpa." Then the other man made a funny sound and the one I was riding on said *Yes, you might call it a side of beef,* and I said, "It's a Christmas present for Grandpa. Who is it going to be from? Is it from Uncle Rodney?"

"No," the man said. "Not from him. Call it from the men of Mottstown. From all the husbands in Mottstown."

[…] aztán hátranéztem, és láttam a hat embert a holdfényben, ahogy hozzák a redőnyt a csomaggal, és azt mondtam, Rodney bácsié az? és az ember azt mondta, *Nem, ha az a valami lehet egyáltalán valakié, akkor most már a Nagyapáé*. És akkor már tudtam, hogy mi az.

– Akkor az egy fél disznó – mondtam. – Maguk meg viszik Nagyapához. – Akkor az egyik ember furcsa hangot adott, és az, amelyiken én lovagoltam, azt mondta, *Igen, azt is lehet mondani, hogy egy fél disznó*, és én azt mondtam: – Karácsonyi ajándék Nagyapának. Kitől? Rodney bácsitól?

– *Nem* – mondta az ember. – *Nem tőle. Mondjuk azt, hogy a mottstowni férfiaktól. Mottstown összes házas emberétől.* (*És az jó is lesz,* 500.)

A (6) kiemelt részeiben a férfi olyan módon ironizál, hogy a kisfiú által megkonstruált kérdésekre hasonló módon konstruált válaszokat ad, amellyel egyúttal egy olyan kiindulópontot (értelmezői, értékelői centrumot) is implikál, amely megkérdőjelezi az adott reprezentációhoz kapcsolódó kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét az adott szituációban. Ám a kisfiú

nem érti a férfi válaszaiban rejlő iróniát: sem az a kisfiú, aki hallja a válaszokat, sem az, aki felidézi mindezt. Mi, felnőtt olvasók viszont ironikusan értelmezzük a hallottakat, és ugyancsak ironikusan viszonyulunk egyfelől ahhoz is, ahogy az elbeszélt 'én' megkonstruálja azt, amit átél, másfelől ahhoz, ahogy az elbeszélő 'én' megkonstruálja azt, amit átélt.

Mintegy kitekintésként azt érdemes mindehhez hozzátenni, hogy a kifejtettség és a bennfoglaltság összjátékának sajátos kiaknázása a *That will be fine* esetében akkor vezet poeticizálódáshoz, ha lehetőséget ad egyfelől olyan jelentéskiterjesztő (re)kontextualizációra, amely az aktiválható összetett fogalmi sémák (tudáskeretek, forgatókönyvek) újszerű összekapcsolásán alapul, másfelől olyan felülíró relativizációra, amely a tájékozódási centrumok, köztük az iróniával létrejövő implicit értékelési centrumok rögzítettségét is felszámolja.

4.1.1.3. Összegző megállapítások

Ez az alfejezet azt a kérdést helyezte középpontba, hogy mi és hogyan irányítja a figyelmünket akkor, amikor megkíséreljük megérteni a különböző történeteket. Ebből kiindulva olyan értelmezői modell kidolgozására tett javaslatot, amely a narratív diskurzusokban történetként megjelenő referenciális jelenet megértését a történet fizikai világának (tér- és időviszonyainak), társas világának (szociokulturális viszonyainak) és mentális világának (a szereplők mentális állapotainak) a perspektivikus megjelenítésével, illetve feldolgozásával kapcsolja össze. A modellt pragmatikai érdekeltségűvé teszi, hogy a történet világának a megteremtésében központi szerepet tulajdonít a kontextusfüggő kiindulópontok alaptípusainak: a tér- és időbeli pozicionáltságnak, a szociokulturális szituáltságnak, valamint a tudati beállítódásnak.

Az alfejezet a korábban felvázolt nézőpontmodell alkalmazhatósága mellett első lépésként William Faulkner *That will be fine* című novellájának nyelvészeti érdekeltségű elemzésével érvelt. E vizsgálat általánosítható tapasztalata az volt, hogy a novellába ágyazott fiktív beszédesemény (a közös figyelmi jelenet) és az annak keretében elbeszélt események (a referenciális jelenet) közötti deiktikus kapcsolat, amely a tér- és időbeli kontiguitáson alapul, lényegileg befolyásolja a kontextusfüggő kiindulópontok szerveződését és működését, és ezzel összefüggésben a történet fizikai, társas és mentális világának a megértését. A *That will be fine* jellemzője emellett az is, hogy a benne található fiktív elbeszélő diskurzusban magáról a beszédeseményről, a beszédesemény résztvevőiről és azok fizikai, társas és mentális világáról meglehetősen kevés szó esik, nem válik hangsúlyossá sem a referenciális tájékozódásnak a történetmondóhoz köthető 'itt és most'-ja, sem az a szubjektív attitűd, amellyel az elbeszélő az elbeszélt eseményekhez fordulhat.

A *That will be fine* fizikai, társas és mentális világának megkonstruálásáról általánosságban az is elmondható, hogy abban a fiktív történetmondó kontextusfüggő kiindulópontja mellett lényeges szerep jut egyfelől az elbeszélt 'én' kiindulópontjának, amely az ő szavainak és tudati folyamatainak a közvetítése során jut érvényre, másfelől az egyéb szereplők kiindulópontjainak, amelyek a tőlük jellemzően egyenes vagy szabad függő módon idézett részekben irányítják a megértést. A novella további jellemzője, hogy – habár a fiktív történetmondónak nem áll szándékában beszámolni róla – az általa elmondottakból mégis kibontakozik Uncle Rodney-nak és az ő erőszakos halálának a története is. Ahhoz pedig, hogy a *That will be fine*-t Uncle Rodney történeteként is olvashassuk, ironikusan kell viszonyulnunk a fiktív történetmondó verziójához, pontosabban ahhoz a perspektívához (értelmezői, értékelői centrumhoz), amelyből megkonstruálja a történet világát.

4.1.2. Iskola a határon

Az Ottlik-regény vizsgálata elsősorban azt a kérdést helyezi középpontba, hogy mi irányítja a figyelmünket az *Iskola a határon* társas világának a megkonstruálása során (l. Tátrai 2019c). Az elemzés a történet társas világában történő tájékozódás lehetőségeit elemezve egyfelől arra reflektál, hogy a regény az idegen kézirat sajátos kezelésével rekonfigurálja a narratív fikciók létrehozásának két alapvető diszkurzív sémáját, azaz mind a fiktív történetmondót, mind az auktoriális narrátort szerepeltető narratív sémát. Másfelől – az előbb mondottaktól közel sem függetlenül annak következményeire is reflektál, hogy a regényben két szereplő (Medve és Bébé) van folyamatosan a figyelem fókuszában, és hogy a társas viszonyok közötti tájékozódás centruma is következetes gyakorisággal helyeződik át erre a két szereplőre. Azt kívánja ugyanis bemutatni, hogy e két kitüntetett kiindulópont érvényesülése lényegi szerepet játszik a társas viszonyok megkonstruálásában, amely így egyén és közösség, magány és összetartozás, hatalom és szolidaritás, bevonódás és távolságtartás viszonyának többféle, egymást relativizáló mintázatát mutatja fel, és ehhez kapcsolódóan különféle, egymást ugyancsak relativizáló társas stratégiákat vonultat fel. Mindennek szemléltetéseként az elemzés azt kívánja részletesebben körüljárni, hogy az *Iskola a határon*ban nemcsak Medve, hanem Bébé megkísértésének is tanúi lehetünk. A megkísértő szerepét utóbbi esetében azonban nem a Medve kapcsán sokat emlegetett, Merényiék kicsapását elérő Tóth Tibor játssza, hanem a Merényiék szűkebb hatalmi köréhez tartozó Gereben Énok. Gereben regénybeli szerepét értelmezve a tanulmány bevonja a vizsgálatba az *Iskola* korábbi változataként értelmezhető *Továbbélők* című, sokáig kéziratban lévő, és csak Ottlik halála

után megjelent kisregényt is, ahol – szemben az *Iskolá*val – Gereben nincs a kicsapottak között.

Az alábbi funkcionális kognitív pragmatikai vizsgálat tehát, amely a történet társas világának konstruálására fókuszál, elsődlegesen nyelvészeti érdekeltségű kutatás. Annak a kérdésnek a megválaszolása motiválja ugyanis, hogy mire képes a nyelv, pontosabban mire teszi képessé a nyelv azokat, akik részt vesznek az olyan szépirodalmi narratívák megértésében, mint amilyen az *Iskola a határon*. Ugyanakkor ez a megközelítés termékeny diskurzusba kerülhet azokkal az irodalomtudományi érdekeltségű vizsgálatokkal is, amelyek az Ottlik-regény értelmezésében rejlő poétikai lehetőségeket helyezik kérdésfeltevéseik középpontjába.

4.1.2.1. A narratív fikció diszkurzív sémáinak rekonfigurációja

Akárcsak korábban a Faulkner-novellát (lásd: 4.1.1.1.), Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényét is elsősorban annak fikcionális jellege felől közelítjük meg. Az *Iskola* ugyancsak olyan szépirodalmi elbeszélés, amelyben a történetté összeálló eseményekről egyvalaki, jelesül Both Benedek számol be, aki fiktív történetmondóként alapvetően egymaga irányítja a figyelmet, így elbeszélése egyetlen, jóllehet meglehetősen komplex, más narratívákat is magába ágyazó narratív megnyilatkozásként, azaz egyetlen, ámde összetett figyelemirányítási aktusként értelmezhető (l. Tátrai 2017a: 981–1006; valamint vö. Bahtyin 1988: 246–280). Ennek következtében a történetté szerveződő referenciális jelenet fizikai, társas és mentális világa is abból a referenciális tájékozódási központból kiindulva konstruálódik, amelyet alapvetően a fiktív közös figyelmi jelenet történetmondójának térbeli és időbeli elhelyezkedése, szociokulturális szituáltsága, valamint tudati beállítódása jelöl ki (a regény külön érdekessége, hogy még a paratextusként funkcionáló *Mutató* is Both Benedek perspektíváját érvényesíti). A kontextusfüggő kiindulópontok részleges vagy teljes áthelyezései is ehhez a kiindulóponthoz képest válnak értelmezhetővé, feldolgozhatóvá.

Both Benedek fiktív narratív megnyilatkozásában a kontextusfüggő kiindulópontok működését ugyancsak alapvetően befolyásolja az a deiktikus kapcsolat, amely a fikció keretében a történet világát (az elbeszélt eseményeket) a történetmondás világához (a beszédeseményhez) fűzi (l. Tátrai 2013b). Ahogy arról már szó esett (lásd: 4.1.1.1.), ennek a deiktikus kapcsolatnak az alapja a referenciális jelenet (vagyis a történet) és a közös figyelmi jelenet (vagyis a történetmondás) fizikai világának térbeli és időbeli viszonyai között feltételezhető kontiguitás. Annak feltételezése, hogy az elbeszélt események ugyanabban a világban történtek, amelyben a történetmondó és az ő címzettje(i) élnek és narratív diskurzust folytatnak. Ezt a kapcsolatot csak még szorosabbá

és még nyilvánvalóbbá teszi az, hogy Both Benedek, a regény fiktív történetmondója olyan történetet mond el, amelyben szereplőként maga is megjelenik. Az *Iskola* esetében is jól megfigyelhető, hogy a tér- és időbeli kontiguitás nem hagyja érintetlenül a történet mentális világának a feldolgozhatóságát sem. A befogadónak ugyanis az ilyen esetekben számításba kell vennie a történetmondó korlátozott megismerői horizontját is, akinek az eseményeket nem elképzelnie, kitalálnia kell, hanem felidéznie. Ennélfogva a történetmondó csak arra támaszkodhat, amit saját maga megtapasztalt vagy tapasztalatai alapján kikövetkeztetett, továbbá arra, amit másoktól megtudott, illetve azok alapján kikövetkeztetett.

Az *Iskola* fiktív elbeszélő helyzetét azonban alapvetően meghatározza az idegen kézirat szerepeltetése is, amely egy hagyományos regénytechnikai eljárás újraértelmezésének tekinthető. A „regény a regényben" megoldás egyrészt lehetővé teszi két elbeszélő szerepeltetését, másrészt a másodlagos történetmondó (Medve) szövegét alárendeli az elsődleges történetmondó (Bébé) értelmezői tevékenységének. Bébé pedig meglehetősen önkényes módon önéletrajzként értelmezi, pontosabban használja a kéziratban található, M.-ről szóló auktoriális elbeszélést. A regény előre haladtával ugyanis jelentősen módosul az elsődleges történetmondó elbeszélői stratégiája: először csak pontosító megjegyzéseket fűz a kéziratból idézett részekhez, majd egyre inkább magához ragadja a kezdeményezést, a saját emlékeit és a kéziratot felhasználva kísérli meg elmondani három évük történetét. Bébé eljárása azért tartható önkényesnek, mert – az *Iskola* előzményének, korábbi változatának tartható *Továbbélők* című kisregényhez hasonlóan – Medve elbeszélésében semmi sem utal arra, hogy a történetmondó saját magáról mesélne, és ezzel összefüggésben tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot kívánna létesíteni a saját világa és a történet világa között. Egyébiránt Bébéhez hasonlóan járnak el azok az olvasók, akik az *Iskolá*t olvasva Bébét Ottlikkal, Medvét pedig Örley Istvánnal azonosítják. Holott, ha komolyan vesszük a fikciós szerződést, ezek az olvasatok – a regény életrajzi szerzőségét firtató, bulvárízű kérdésekkel együtt – lényegében inadekvátta válnak, főleg akkor, ha nem jellemzi őket az az (ön)ironikus magatartás, amely Bébének a kézirathoz, illetve Ottliknak e regénytechnikai megoldáshoz fűződő viszonyát meghatározza.

Az *Iskolá*ban alkalmazott narrációs eljárás sajátszerűségét az adja, hogy a történetmondó a saját verziója mellett másvalakinek (Medvének) a teljes verzióját is felhasználhatja arról az események köré szerveződő világról, amelyről a történetmondás során szólni kíván. Ennélfogva Bébé számára megteremtődik annak lehetősége, hogy ugyanarról az eseményről két verziót is közöljön (l. Szegedy-Maszák 1994: 94–102), és a kéziratot saját szövegébe építve ilyen módon jelentősen kitágítsa a történet fizikai, társas és mentális világában történő tájékozódás lehetőségeit. Az *Iskola* elbeszéléstechnikai újszerűsége azon-

ban nem egyszerűen annak köszönhető, hogy egy én-elbeszélésben kettős szereplői nézőpontot alkalmaz. Azzal ugyanis, hogy Bébé önéletrajzként fogja fel Medve elbeszélését, figyelmen kívül hagyja annak auktoriális történetmondót szerepeltető fikcionális jellegét, és így az általa alkalmazott elbeszéléstechnikai megoldás is bizonytalanná válik. Másképpen szólva: az *Iskola* azzal, ahogyan rekonfigurálja az auktoriális történetmondót szerepeltető narratív fikció sémáját, a fiktív történetmondót szerepeltető narratív sémának a rekonfigurációját is véghez viszi. Ezzel pedig arra készteti a maga figyelmes olvasóját, hogy az e sémákhoz kapcsolódó, közösségileg konvencionális, egyénileg begyakorlott értelmezői rutinokat elvesse, de azokat legalább is gyanakvással kezelje, és az értelmezés új lehetőségeit keresse. Ha tehát figyelmesen olvassuk az *Iskolá*t, akkor a valóságillúziónak nemcsak a nagyfokú áttételességével (vö. Zemplényi 1982; Kulcsár Szabó 1993: 112–115), hanem legalább ilyen fokú bizonytalanságával is szembesülnünk kell. Mindazonáltal az *Iskola* olvasójának azzal a paradoxonnal is érdemes szembesülnie, hogy a szóba kerülő események – a rekonfigurációk ellenére – mintha mégiscsak összefüggő történetként lennének elbeszélve, amelyek fizikai, társas és mentális világát mintha mégiscsak sikerülne koherens módon, a temporális és kauzális összefüggéseket megtalálva megteremtenie, és azokban mintha mégiscsak lehetséges lenne tájékozódnia (l. részletesen Tátrai 2013b). A fentebb vázoltakból az a lényegi következtetés vonható le, hogy a narratív fikció fiktív történetmondót szerepeltető sémájának és vele összefüggésben az auktoriális történetmondót szerepeltető sémájának az *Iskolá*ban megvalósuló sajátos rekonfigurációja a regény ironikus, vagyis az adott értelmezés- és értékelésbeli kiindulópontok érvényességét folyamatosan relativizáló értelmezése előtt nyit lehetőségeket az erre érzékeny olvasók számára (lásd: 4.1.1.2.; vö. Tátrai 2017a: 1053–1057).

A történetben való tájékozódás szempontjából a narratív fikció két alapvető sémájának regénybeli rekonfigurálódása egy további lényegi következménnyel is jár. A történet fizikai, társas és mentális világának megkonstruálása szempontjából egyaránt alapvető jelentősége van annak, hogy a referenciális tájékozódás centruma nagy gyakorisággal helyeződik át két gyerekszereplőre, Bébére és Medvére. Az *Iskolá*t tehát nem egyszerűen az jellemzi, hogy két szereplő (Medve és Bébé) van folyamatosan, illetve felváltva a figyelem fókuszában, hanem az, hogy két szereplő jelenik meg folyamatosan, illetve felváltva olyan megfigyelői pozícióban, amely a történet társas világában történő tájékozódáshoz éppúgy kontextusfüggő kiindulópontokat kínál fel, mint a fizikai vagy mentális világban történő tájékozódáshoz. Ám ennek a fajta tájékozódásnak az igazi sajátszerűségét az *Iskolá*ban egyfelől az az aszimmetria adja, amely az elsődleges történetmondónak, a felnőtt Bébének a két szereplői kiindulóponthoz való eltérő viszonyulásából, hozzáféréséből következik. Ahogy szó esett róla, amíg a fikció keretében a gyerek Bébé perspektívájához való hozzáférés esetén szá-

molni kell a tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat következményeivel, addig a gyerek Medve nézőpontja esetében a hozzáférést a kézirat önkényes kezelése teszi problematikussá. Másfelől az is sajátszerűvé teszi a két szereplői kiindulópont működését, hogy aszimmetrikus jellegük, különneműségük reflektáltsága a regény előrehaladtával egyre inkább a háttérbe szorul, ami azt eredményezheti, hogy párhuzamos érvényre jutásuk a gyanútlan olvasó számára egyre inkább magától értetődővé válhat: a gyerek Medve nézőpontja ebben az esetben a gyerek Bébééhez hasonló jelentőséggel és státusszal kezd rendelkezni a történet megkonstruálása szempontjából. A történet társas világában történő tájékozódás szempontjából mindez a társas viszonyok olyan konstruálását vonja maga után, amelyben két, több szempontból is alternatív szereplői kiindulópontnak van kitüntetett szerepe. Így a regény egyén és közösség, magány és összetartozás, hatalom és szolidaritás, bevonódás és távolságtartás viszonyának többféle mintázatát mutatja fel, és ehhez kapcsolódóan különféle, egymást különböző mértékben és különböző módokon relativizáló társas stratégiákat is felvonultat.

Bébé olvasatában – és ezt akár releváns konstrukciónak is elfogadhatjuk – Medve a kívülálló megfigyelő szerepében kísérli meg pozicionálni önmagát:

(7) S [Matej] végeredményben bátran ellenállt, és dacosan magára maradt. Márpedig ezt a szerepet Medve nem szívesen engedte át másnak. (*Iskola,* 218)[84]

Mindezt az önpozicionálási kísérletet csak erősíti Medve Tóth Tibor általi jól ismert, sokat tárgyalt megkísértése. Tóth Tibor ugyanis a Merényi-féle hatalom alternatívájaként működtethető – és ahogy a későbbi történések igazolják, nagyon is reális cselekvési potenciállal rendelkező – ellenhatalom igézetét villantja fel Medve számára. Bébé viszont a saját – ugyancsak relevánsnak tűnő – önolvasatában a résztvevő megfigyelő szerepét játssza el:

(8) Nono, Jól néznénk ki, Bébé – gondolta valami bennem. Vagy valaki. Vagy valakik, kikkel szellősen átjártuk egymás lelkét. (*Iskola,* 211)

Bébé tehát nem a kívülállást, illetve az ellenállást, hanem a bevonódást, a másokkal való azonosulást emeli ki akkor, amikor gyerekkori társas szituáltságát megkonstruálja. Következésképpen Bébé Medve-olvasata és önolvasata egymás

[84] Az *Iskola a határon*ból származó idézetek forrása: https://mek.oszk.hu/02200/02285/index.phtml

által relativizált megfigyelői pozíciókat, illetőleg önmagukban akár adekvátnak is tartható, ugyanakkor egymás alternatívájaként megjelenő magatartásmintákat eredményez. Bébé olvasatai ugyanis nemcsak a Medve-féle mintát relativizálják, hanem ahhoz való viszonyában a saját maga által követettet is. És ehhez hozzá kell venni még az Öttevényi-, a Jaks- vagy az Apagyi-féle magatartásmintákat, sőt nem érdemes elfeledkeznünk a Szeredy által felmutatott – ugyancsak erőteljes relativizáló funkcióval rendelkező – önpozicionálásról sem.

Az *Iskola* fontos jellemzője, hogy az adott pontokon a figyelem előterébe kerülő szereplők a történet társas világában nem egyszerűen konkrét társas cselekvések ágenseiként, hanem különböző – a sikerességük tekintetében különféleképpen kétséges – túlélési stratégiák (magatartásminták) megtestesítőiként (instanciációiként) is értelmezést nyerhetnek – és ez nem csak a fentebb említett szereplőkre igaz, hanem Czakótól vagy Colaltótól kezdve Drághon vagy Mufin, de akár Varjún vagy Homolán át egészen Orbán Elemérig vagy Zámencsik Béláig voltaképpen bármelyik, egyénített arcot kapó karakterre. A történet társas világának sajátos konstruálódása tehát kedvez a példázat sémáját aktiváló olvasatoknak (vö. Szegedy-Maszák 1994). A túlélési minták nagyfokú variabilitása ugyanakkor a regény egészének példázatként történő olvasata ellen dolgozik annyiban, hogy az könnyen kétségbe vonhatóvá teszi az egyes magatartásmintákat abszolutizáló olvasatok adekvátságát.

4.1.2.2. Egymást relativizáló magatartásminták a történet társas világában

A fentebb mondottak szemléltetéseképpen az alábbiakban annak a szereplőnek a megkonstruálásáról esik szó, aki a történet társas világában a gyerek Bébé megkísértőjeként értelmezhető. Az *Iskolá*ban ugyanis nemcsak Medve, hanem Bébé megkísértésének is tanúi lehetünk. A megkísértő ez esetben azonban nem a már emlegetett Tóth Tibor, hanem az a Gereben Énok, aki a maga felszabadult függetlenségével mégiscsak Merényiék szűkebb hatalmi köréhez tartozik. Gereben elsősorban a gyerek Bébé számára mutat fel követhetőnek tűnő magatartásmintát, így nem nevezhető véletlennek, hogy a történet társas világában ehhez a karakterhez elsősorban a gyerek Bébé nézőpontjából férünk hozzá, azaz Gereben története jellemzően a gyerek Bébé szituáltságához képest bontakozik ki.

A vég. Az *Iskolá*ban Gereben Énok története szempontjából meghatározó szerepe van annak, hogy Merényiékkel együtt őt is kicsapják a katonaiskolából:

(9) Mind a hatan szűk, kinőtt civil ruhában voltak. Halász Péter vigyorgott, húzogatta rám a szemöldökét. Intettem, szervusz, Petár. Gerebennek is intettem, halványan elmosolyodott, vállat vont. Sza-

> bó Gerzsont is sajnáltam. Merényi és Burger háttal állt. Homola némán, leesett állal nézte az elvonuló századunkat. Ugyanúgy, ahogy mindig. A civil ruha miatt azonban ezek a nevek már nem illettek rájuk, s inkább úgy néztük őket, hogy „aki valaha Homola volt", „aki Burger volt", talán az egy Gereben Énok kivételével. Ő némiképp most is Gereben Énok maradt. (*Iskola,* 215)

A (9)-ben idézett jelenetből egyértelművé válik, hogy a kicsapottak közül Gereben kitüntett helyet foglal el, hiszen kicsapása után – ha részlegesen is – egyedüliként ő őrzi meg, viszi tovább korábbi identitását *(Ő némiképp most is Gereben Énok maradt)*. Az idézetből továbbá az is egyértelművé válik, hogy ez a kontinuitás a gyerek Bébé kiindulópontjából konstruálódik meg, hiszen a retrospektív, múlt időt alkalmazó visszatekintés keretében a *most* a szereplő Bébé tájékozódási centrumát juttatja érvényre (ahogy például a *háttal állt* a térbeli tájékozódás centrumaként jelöli ki az ő pozícióját).

Mindamellett nem tanulságok nélküli számot vetni azzal, hogy az *Iskola* korábbi változataként értelmezhető *Továbbélők*ben Gereben nincs a kicsapottak között.

(10) Homola fújtatott a dühtől, s megragadta a fiú orrát. Egyebet már nem tudott csinálni, mert Istenes, Szebek és Gereben nyomban lefogták. […] A pofozkodások és verekedések korszakát határozottan lezárták. Homolától ugyan nem sajnált volna Damjáni se egy-két szájonvágást, mégis jobban szerette ezt az új divatot. Gerebenék másokat sem hagytak verekedni. […] De Tóth Tibort is csak ezért védték meg, más okuk nem volt. Senki nem azonosította magát Tóth Tiborral, senki nem tört lándzsát mellette; sem Gereben, sem Szebek, sem a többiek, amint ez apránként nyilvánvaló lett. (*Továbbélők,* 72–73)[85]

A *Továbbélők*ből idézett (10)-ből az is kiderül, hogy Homola sincsen a kicsapottak között, ám Gereben itt nemcsak a régi, hanem az új hatalmasok egyikeként jelenik meg a Bébé–Medve–Szeredy hármassal párhuzamba állítható Damjáni–Szebek–Istenes kör mellett, sőt egyenesen az új hatalom meghatározó tagjaként konstruálódik meg *(Gerebenék másokat sem hagytak verekedni),* akinek a viselkedése Tóth Tibor viselkedésével szemben is egyértelműen követhető alternatívát kínál. Az auktoriális történetmondót szerepeltető narratív fikció sémáját működtető *Továbbélők* tehát nemcsak az alkalmazott narrációs

[85] A *Továbbélők*ből származó idézetek forrása: https://mek.oszk.hu/02200/02285/02285.html

megoldások tekintetében mutat egyszerűbb képet, mint a jóval komplexebb diszkurzív szerveződést felmutató *Iskola*, hanem – a narrációs eljárásoktól korántsem függetlenül – a bemutatott magatartásminták és azok viszonyát tekintve is egyszerűbb módon konstruálja meg a történet társas világát.

A kezdet. Ha nemcsak minőségi, hanem mennyiségi szempontokat is bevonunk annak vizsgálatába, hogy mi jellemzi Gereben Énoknak az *Iskola* társas világában elfoglalt helyét a *Továbbélők*ben elfoglalt helyéhez képest, az alábbiak állapíthatók meg. A Magyar Elektronikus Könyvtár (mek.oszk.hu) adatai alapján a 33 421 szövegszót tartalmazó *Továbbélők*ben[86] 28-szor jelenik meg a Gereben név, a 104 080 szövegszót tartalmazó *Iskolá*ban[87] pedig 78-szor. Az egyéb, ugyancsak a szereplőre utaló névmási vagy inflexiós konstrukciókkal nem számoló, ennélfogva meglehetősen elnagyolt, csak tendenciákat jelző adatok az mutatják, hogy arányaiban nem csökken jelentősen Gereben megjelenésének mennyisége a jóval több karaktert felvonultató, több mint háromszor akkora terjedelmű *Iskolá*ban. Hasonló arányokat mutat egyébiránt például Merényi (108:292), Halász Petár (36:82) vagy éppen Öttevényi (35:94) megjelenésének mennyisége is. Más szereplők esetén viszont jóval nagyobb átrendeződések figyelhetők meg. Szebek Miklós neve például 119-szer jelenik meg a *Továbbélők*ben, a vele nagyjából megfeleltethető Medve neve viszont 951-szer szerepel az *Iskolá*ban. (Damjáni és Bébé viszonylatában ez az összevetés nem végezhető el ilyen egyszerűen, hiszen utóbbi alapbeállítású jelölőiként az egyes szám első személyű formák funkcionálnak.) Ugyanakkor hasonló emelkedő tendencia figyelhető meg például az Istenes–Szeredy (39:332), a Colalto–Colalto (14:125), sőt – igaz kevéssé látványosan – a Végh–Varjú (40:161) relációban is. Mindazonáltal ellentétes irányú elmozdulásokra is találunk példákat, mint például Czakó (128:177) vagy éppen Tóth Tibor (94:120) esetében. Az *Iskolá*ban Gereben a maga 74 nevesítésével, alig előzi meg Drághot (68) és Mufit (73), a kicsapottak közül pedig ő van a legkevesebbszer név szerint említve (Merényi 292, Homola 98, Szabó Gerzson 87, Halász Petár 82, Burger 77). Mindez azonban a játékba hozott mennyiségi adatok korlátozott magyarázó értékére is felhívja a figyelmet. A gyerek Bébé kitüntetett figyelme ugyanis Gerebent nemcsak a kicsapatásakor, hanem már a kezdetektől fogva kíséri:

(11) Nem ismertem a többieket, akik Merényivel futballoztak, csak a vörös Burgert és a leesett állú Homolát. De láttam, hogy vidám, zajos, eleven fiúk mind, s különösen azt találtam rokonszenvesnek, akit, ha jól hallottam, Gerebennek szólítottak. (*Iskola,* 60)

---

[86] mek.oszk.hu/01000/01004/index.phtml

[87] mek.oszk.hu/02200/02285/ index.phtml

A (11)-ben a *különösen azt találtam rokonszenvesnek* konstrukció teszi egyértelművé a gyerek Bébé kiindulópontjának az érvényesülését Gereben társas világbeli pozicionálása tekintetében. A *Továbbélők*ben az első említéskor Gereben különössége inkább, a rokonszenvessége már kevéssé profilálódik:

(12) Ott állt Merényi, Homola tele szájjal, tele marokkal, ott álltak a többiek. Gereben Énoknak Damjáni levelét sikerült megkaparintania. Ez volt az az élénk szemű fiú, aki az első napon Halász Péterrel futballt fűzött, és elkergette Damjánit. Gereben nem volt ismétlő, de a három ismétlő mellett több volt a Halász Péter-féle közönséges csatlósnál; szinte a negyedikük volt. (*Továbbélők,* 43)

A lényeges azonban az, hogy a *Továbbélők* történetének kezdetén Gereben jellemzően a hatalmasok körének tagjaként kerül a figyelem fókuszába, és nincs ez másképpen az *Iskola* esetében sem.

A hatalmas. Ha Gereben történetét – kiaknázva a digitális olvasás lehetőségét – az egyes említések nyomvonalát követve konstruáljuk meg az *Iskolá*ban, olyan ívet vázolhatunk fel, amelynek első szakaszában Gereben Merényiék szűkebb körének némi függetlenséggel rendelkező hatalmasaként jelenik meg.

(13) Gereben Énok nem volt ismétlő, sőt két sávot és két gombot viselt a gallérján, mégis a hatalmasok közé tartozott. (*Iskola,* 71)

Ahogy a (13)-ból is kitetszik, Gereben helyzetének különlegességét az adja, hogy nemcsak a növendékek közötti informális hatalmi hierarchiának áll a magas fokán, hanem a katonaiskola formális hierarchiájában is előkelő helyet foglal el. Ám ez önmagában még nem tenné őt különlegessé Bébé számára.

(14) Mikor a tiszthelyettes kiment a tanteremből, Gereben Énok váratlanul nekitámadt Medvének. Váratlanul, mert Gereben tulajdonképpen soha nem személyeskedett senkivel. Megállt Medve előtt, és haragosan ráncolgatta rá a szemét. – Te... te... Nem tudta kimondani, ami a nyelve hegyén volt. […] Érthetetlennek látszott Gereben Énok felháborodása. Végre megtalálta a szitkot, amit keresett: – Te cserkész! A legmélyebb megvetést fejezte ki ez a szó. […] Gereben viszont Matej közbelépésén ráeszmélt, hogy mindez méltóságán aluli, s nyomban sarkon fordult és a helyére ment. (*Iskola,* 143)

A (14) idézetből kibontakozó jelenetben, amelyben a *váratlanul*, illetve az *érthetetlennek látszott* konstrukciók reflektálnak a gyerek Bébé konstruáló tevé-

kenységére, Gereben nem egyszerűen a növendékek közötti informális hatalom képviselőjeként mutatja fel magát, hanem a Medve által követett, a katonaiskola keretei között inadekvátnak tetsző magatartási minta határozott kritikusaként. Mindez azért is fontos, mert a jelzett kritikus viszonyulás a későbbiekben Bébének is alapállásává válik (vö. pl. *Nagyon nehéz civileknek megmagyarázni*; *Iskola,* 12), sőt ez magától Medvétől sem lesz majd idegen. Mindazonáltal találkozhatunk olyan jelenetekkel is, amelyekben Gereben egyértelműen a hatalom képviselőjeként konstruálódik meg.

(15) Amikor vacsora után felvonultunk a hálóterembe, Homola belekötött Mufiba, aztán hirtelen körülvették, Merényi, Burger, Gereben Énok. Karon fogva, lassan kisétáltatták az árnyékszékre, becsapódott a rugós ajtó. Mufi fojtott ordítása hallatszott egy pillanatra, majd csönd; tudtuk, hogy teletömték a száját zsebkendőkkel, és kilógatták az ablakon, két csuklójánál fogva. […] Gereben kísérte vissza Mufit az ágyához, derűs nyugalommal. Beszélt is hozzá valamit, de Mufi nem hallotta. Gereben őszintén nevetgélt, Burger is. (*Iskola,* 182)

A (15)-ben idézett részből az derül ki, hogy Gereben akkor is betartja a játékszabályokat, ha azok láthatóvá teszik a hatalom fenntartása által megkövetelt nyers brutalitást. Sőt – ahogy az *őszintén nevetgélt* kifejezés mutatja – nemcsak betartja, hanem idomul, hasonul is a hatalom természetéhez.

A megkísértő. Gereben történetének következő szakasza azután veszi kezdetét, miután váratlanul elalszik Bébé és Medve kockás füzetének ügye, amely annak veszélyét is magában foglalta, hogy a két fiú (vagy egyikük) Öttevényi sorsára juthat.

(16) De március közepén, ahogy megindult a komoly olvadás […], Merényiék néhány napig csak kapura lőttek, magukban, aztán egyszer Gereben Énok engem is hívott. Beszálltam. (*Iskola,* 192)

Ahogy a (16) mutatja, Gereben hozza Bébé tudomására, hogy valóban elaludt az ügy, és Merényiék mégsem kívánnak leszámolni velük. Ám Bébé rövidesen annál is nagyobb kegyben részesül, hogy beszállhat focizni:

(17) Aztán egy este, takarodó után, Merényivel, Gerebennel és Szabó Gerzsonnal felmentem az órához. (*Iskola,* 193)

Sőt nemcsak az órához viszik fel Merényiék Bébét, hanem a beveszik azokba a hálótermi fosztogatásokba is, amelyek az ott elrejtett élelmiszerekre irányul-

tak. Mindez azt jelenti, hogy Bébé előtt megnyílni látszik az az út, amelyet Gereben korábban már kitaposott magának, és amelyet Bébé számára is vonzóvá tett (vö. *Rájött az ember, hogy igazuk van; azaz, hogy igazunk van; hogy érdekes, izgalmas mulatság; hogy igazságot szolgáltatunk*; *Iskola,* 198).

(18) Gerebentől nem féltem. Nemrég tanultam meg ezt, és jó érzés volt. Igaz ugyan, gondoltam, hogy Gereben például egyáltalán nem fél a Varjútól. Legalábbis nem úgy, mint én, és semmi esetre sem lehetett észrevenni rajta. Nyílt szemmel bámult a Varjúra, figyelte, mulattatta őt, amit csinált, szinte gyanútlanul nevetett a dolgain. Gerebenből tulajdonképpen hiányzott a durvaság; csak sokszor elragadta őt a jókedve. Mindig azt leste, hogy lehet-e valamin nevetni. (*Iskola,* 195)

A (18) annak az epizódnak az elején szerepel, amelyben Bébé és Gereben Orbán Elemér almáival kezd dobálózni, hamar kiegészülve Homolával, Burgerrel és Merényivel. A hatalom legszűkebb körével együtt folytatott önfeledt játék közvetlen előzménye egyfelől újabb adalékkal szolgál Gereben kitüntetett helyzetének megértéséhez is (vö. *Gerebentől nem féltem*), másfelől kirajzolódik belőle, hogy a gyerek Bébé milyennek is látja Gerebent, hogy miért látja vonzónak a viselkedését, és mivel is mentegeti őt, és persze saját magát (a gyerek Bébé nézőpontjának érvényesüléséhez lásd a *gondoltam,* illetve *tulajdonképpen* kontextualizáló kifejezéseket).

(19) Merényiék ritkán kaptak csomagot; persze nekik nem kellett dugdosni, és nem is adtak belőle másnak. Ezért ámultam el, amikor egyszer Gereben Énok lelkesen felhívott Merényiékkel együtt engem is a hálóterembe, és kitálalta elénk az aznap érkezett csomagját. Ragyogott a képe. „Gyertek! Te is gyere" – intett felém. Egy narancsot nem ettem meg, hanem lehoztam a tanterembe. Adtam belőle három gerezdet Szeredynek, hármat pedig odavittem Medvének. „Gerebentől kaptam" – mondtam. Elég barátságosan fogadta el. (*Iskola,* 199)

A (19) idézetben Gereben újabb, Bébé felé irányuló gesztusáról olvashatunk (vö. *Te is gyere*), amely újfent Merényiek körébe helyezi el Bébét. Ám az idézet azt is nyilvánvaló teszi, Bébé számára ennél jóval fontosabb és szorosabb köteléket jelent Szeredy és Medve barátsága (vö. *Elég barátságosan fogadta el*).

A szövetséges. Még ha túlzónak és félrevezetőnek is érezhetjük azt mondani, hogy Bébé ellenállt a kísértésnek, azt a következtetést mégis levonhatjuk, hogy

megkísértése nem volt sikeres, hiszen nem tagozódott be Merényi csatlósai közé. Sőt ezzel párhuzamosan – ha nem is feltűnően és radikálisan – Gereben státuszában is lényegi változás következik be.

(20) Zsávolynadrágban volt, ing nélkül. Bicskát rántott ki a zsebéből, kinyitotta, megmarkolta. „Térdelj le!" – parancsolta Medvének. Gereben, Szeredy, Szabó Gerzson és én is kétoldalt közelebb húzódtunk. […] Én mozdultam meg vagy Gereben, vagy Szeredy, nem tudom. Abban a másodpercben fogtuk körül két oldalról Merényit, amikor Medve letérdelt. [...] Merényi összevérezte az inge ujját, ahogy rángatta magára. Csöpögött a vér a kezéből; a hálóterem padlóján Gereben a papucsával törülgette, maszatolta szét mindenütt a nyomában, ahogy mentek a mosdó felé. […] Gereben még elmenőben egy pillantást vetett hátra, felém. (*Iskola,* 207)

A (20) idézet, amely abból az epizódból emel ki részeket, amikor Medve először Homolával, majd Merényivel szemben kezdeményez párbajt, Gerebent hasonló szerepben és pozícióban mutatja, mint amit a Mufi és Varjú közötti, korábban, a (15)-ben idézett párbajban elfoglalt. Ám már egészen más társas relációkban. Gereben most nem Merényivel és Burgerrel zár össze, hanem Szeredyvel és Szabó Gerzsonnal, és nem a legyőzött Mufit, hanem a lényegileg vereséget szenvedő Merényit kíséri. Fontos különbség továbbá, hogy Gereben Merényihez nem beszél, mint annak idején Mufihoz, hanem Bébével keresi a kontaktust (vö. *egy pillantást vetett hátra, felém*). Az epizód ugyancsak párhuzamba állítható a *Továbbélők*ből a (10)-ben idézett epizóddal, ám ez esetben is lényeges a különbség: Gereben itt Merényiék regnálása idején áll Szeredy, illetve Medve mellé. Ezek a társas világban, azon belül is az informális hatalmi viszonyokban bekövetkezett változások a gyerek Bébét, akinek a perspektíváját a *tudtam* és a *talán* kontextualizáló kifejezések mutatják, vágyteli gondolatok megfogalmazására ragadtatják:

(21) És mégis, tudtam, hogy már nem számíthatnak Gerebenre, se Szabó Gerzsonra, ha arra kerül a sor. Talán már nem is mernek semmit kezdeni Medve ellen, mert mi még Burger nélkül is nagy túlerőben lennénk. Kilátástalan dolgot Merényi nem fog megkockáztatni többé. Éppen ezért kellene nekünk kezdeni. (*Iskola,* 210)

Számunkra azonban az is kiderül ebből, hogy Bébé Gerebent immár nem egy Merényi-féle hatalmasként, hanem a saját szövetségeseként értelmezi, a fentiek fényében nem is egészen alaptalanul.

(22) [Varjú] nézett egy darabig szótlanul, járt a szeme rajtam, aztán sarkon fordult, és otthagyott. Féltem egy kicsit. De hát Gereben sem ment, és a tréninggel megint sikerült kihagynunk a gyakorlatot, hamar elfelejtettem hát a félelmemet. (*Iskola,* 212)

Az atlétika pedig – ahogy a (22) is jelzi – azt teszi lehetővé, hogy Bébé önmagát és Gerebent ugyanannak a csoportnak az egyenrangú tagjaként jelenítse meg, amely még Varjúval szemben is védettséget tud jelenteni a számára (vö. mindezt a (18)-ban idézett részlettel).

A szellem. A már-már idillikusan alakuló viszonynak azonban hirtelen vége szakad. Monsignor Hanák és Tóth Tibor beszélgetéseinek következményeképpen hat növendéket, köztük Gereben Énokot kicsapják a katonaiskolából:

(23) Homola és Gereben Énok volt a rossz szellemük, s velük együtt Burgert, Merényit, Halász Pétert és Szabó Gerzsont is kicsapták. (*Iskola,* 215)

Az előzmények fényében az nem tekinthető túlzottan meglepőnek, hogy Gereben bekerült a kicsapottak közé, Varjú kimaradása sokkal inkább tűnhet meglepetésnek – a *Továbbélők*ben a neki megfeleltethető Végh ott van a kicsapottak között, Gereben mellett Homola, valamint Szabó Gerzson viszont kimarad ebből a körből. Az azonban már egyértelműen a meglepetés erejével hat, hogy a Monsignor Hanákhoz és Tóth Tiborhoz köthető konstrukció szerint az informális hatalmi klikk vezetőjeként nem Merényi jelenik meg, hanem Homola mellett Gereben lesz a *rossz szellemük*. Mindennek megértéséhez érdemes egy rövid pillantást vetni a kicsapatás közvetlen előzményeire:

(24) Még vasárnap este történt, hogy Merényiék kicipelték Tóth Tibort az árnyékszékre. […] Homola kikergetett mindenkit a helyiségből. De én Gereben Énokkal mégis visszamentem. Megálltunk az ajtóban. Nem bántották Tóth Tibort, csak a Varjú kérdezgette. Merényi egy pillantást vetett felénk, aztán nézte tovább, majdnem szelíden, Tóth Tibor hülye pironkodását. Közelebb léptünk. Gereben mondott valamit kurtán, nevetve. Én nem szóltam. […] A kis szűz vonakodva indult kifelé az árnyékszékről, de nem lehetetlen, hogy a Varjú egyik megjegyzéséből vette az ötletét. „Eredj a Monsignorhoz panaszra!" – ajánlotta neki a Varjú gúnyosan, persze számos egyéb javaslat, csúfolódás és fenyegetés közt, mellékesen. (*Iskola,* 216–217)

Azon túl azonban, hogy *Gereben mondott valamit kurtán, nevetve*, ami érzékenyen érinthette *a kis szűz*et, lényegibb szembenállást is tételezhetünk a két

karakter által képviselt magatartásminta, túlélési stratégia között. A két megkísértő szembenállása pedig még inkább egyértelművé teszi azt a feszültségviszonyt, amely a történet társas világában Medve és Bébé attitűdje között feszül. Ezt a feszültséget egyébiránt a regény nem is oldja fel megnyugtatóan – a szerző és az olvasók minden erőfeszítése ellenére sem. Ha pedig az epizód kapcsán Bébére vagyunk tekintettel, annyit megjegyezhetünk, hogy mindenesetre jól tette, hogy akkor csöndben maradt (vö. *Én nem szóltam*).

(25) Csak Gereben hiányzott egy kicsit a négyszer százas stafétából. (*Iskola,* 219)

Gereben nevének utolsó említése, amelyet a (25) idéz, némi visszafogott nosztalgiával zárja le az *Iskola* összetetten megkonstruált társas létezői közül az egyiknek a katonaiskolabeli történetét.

Később. Végül, mintegy epilógusként, érdemes felhívni a figyelmet egy olyan – Gereben első említései közül való – szöveghelyre, amely lényegi szempontból kontextualizálja Gereben történetét, illetve azt, hogy miért is lehetett Gereben Énok olyan kitüntetett személy Bébé számára:

(26) Ez az igazság. Úgy értem, hogy ez történt, s nem az, amit ő M.-ről leírt. Harmincnégy éven át jó barátom volt, de ezekről a dolgokról soha nem beszéltünk. Engem is megvertek, Szeredyt is, mindenkit. Egytől egyig valamennyien beletörtünk az engedelmességbe. De se Medvével, se Szeredyvel, se Gereben Énokkal, se a többiekkel soha erről nem beszéltünk később. Nem azért, mert szégyelltük magunkat, vagy szégyelltük a világ szerkezetét, hanem azért, mert már nem volt érdekes, és nem tartottuk fontosnak. Mindez végül is semmivé vált, és éppen azért vált semmivé, hogy ne kelljen soha többé beszélni se róla. Csak azokról a sokkal érdekesebb és fontosabb dolgokról, amelyek lassan-lassan szétfoszlatták, szétrontották, semmivé mállasztották mindezt. (*Iskola,* 62)

A (26)-ból kiderül ugyanis, hogy Bébé és Gereben közös története nem feltétlenül ért véget a katonai alreáliskolában. A *soha erről nem beszéltünk később* konstrukcióban a többes szám első személy Bébé és Gereben mellett olyan szereplőkre vonatkozik (Medvére és Szeredire), akikkel Bébé folyamatosan, a felnőtt életére is kiterjedően szoros, baráti kapcsolatot ápolt. Így a rejtélyes Gereben esetében is megkockáztatható olyan értelmezés, amely őt Bébé jó barátainak egyikeként tartja számon.

Az *Iskola a határon* társas világának konstruálására fókuszáló vizsgálatból annak lényegi belátása következik, hogy a fiktív elsődleges történetmondó,

Bébé Medve-olvasata és önolvasata egymás által relativizált megfigyelői pozíciókat, illetőleg e kiindulópontokból hozzáférhetővé tett magatartásminta-konstrukciókat eredményez. A fiktív történetmondó által játékba hozott perspektívák működtetése nemcsak a Medve-féle mintát relativizálja, hanem ahhoz való viszonyában a saját maga által követettet is. És ekképpen relativizálódnak a történet társas világának egyéb szereplőihez kapcsolódó magatartásminták is. Ebbe a sorba illeszkedik Gereben Énok története is, aki Bébé megkísértőjeként, és ennélfogva a Medvét megkísértő Tóth Tibor ellenpontjaként járul hozzá a regényben megkonstruálódó társas attitűdök és stratégiák közötti feszültségviszonyok növeléséhez, valamint a regény referenciális összetettségének fokozásához.

4.1.2.3. Összegző megállapítások

Az alfejezet a narratív diskurzusokban történetként megjelenő referenciális jelenet megértésének leírását megcélzó modell alkalmazhatóságát Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének vizsgálatával is be kívánta mutatni. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a narratív fikció fiktív történetmondót szerepeltető sémájának és vele összefüggésben az auktoriális történetmondót szerepeltető sémájának az *Iskolá*ban megvalósuló sajátos rekonfigurációja az adott kontextusfüggő kiindulópontok érvényességét folyamatosan relativizáló értelmezése előtt nyit lehetőségeket az erre érzékeny olvasók számára.

Az *Iskola a határon* társas világának konstruálására fókuszáló vizsgálat arra is rámutatott, hogy a fiktív elsődleges történetmondó, Bébé Medve-olvasata és önolvasata egymás által relativizált megfigyelői pozíciókat, illetőleg e kiindulópontokból hozzáférhetővé tett magatartásminta-konstrukciókat eredményez. A fiktív történetmondó által játékba hozott perspektívák működtetése nemcsak a Medve-féle mintát relativizálja, hanem ahhoz való viszonyában a saját maga által követettet is. És ekképpen relativizálódnak a történet társas világának egyéb szereplőihez kapcsolódó magatartásminták is. Ebbe a sorba illeszkedik Gereben Énok története is, aki Bébé megkísértőjeként, és ennélfogva a Medvét megkísértő Tóth Tibor ellenpontjaként járul hozzá a regényben megkonstruálódó társas attitűdök és stratégiák közötti feszültségviszonyok növeléséhez, valamint a regény referenciális összetettségének fokozásához.

4.2. MŰFAJ ÉS NÉZŐPONT A NARRATÍVÁKBAN

Ha a szövegtípus és a műfaj fogalmának, illetőleg a két fogalom viszonyának értelmezéséről folyó szakmai diskurzusba kívánunk belépni, a téma összetett-

ségét szem előtt tartva, érdemes óvatosan és ugyanakkor kellő egyértelműséggel kijelölni a vizsgálat céljait. Először is érdemes egyértelművé tenni, hogy e helyütt nem a szövegtípus és a műfaj fogalmi viszonya tematizálódik. E tekintetben osztjuk Kocsány Piroska (2002) álláspontját, amely szerint „a mindennapi nyelvhasználat szövegtípusai és az irodalmi műfajok egyformán kétarcú jelenségek, amennyiben egyfelől megragadhatók jelenvaló voltukban, struktúrájukban, sajátosságaikban, másfelől egyúttal mind létrejöttükben, mind a folyamatos használatban, elválaszthatatlanul történeti kategóriák is. […] A szövegtípusok (Textsorte) besorolhatók az irodalmi műfajok mellé" (2002: 59).[88] Az így értett szövegtípust és a műfajt tehát lényegüket tekintve azonos fogalmakként kezeljük, és inkább utóbbi terminust részesítjük előnyben, legyen szó akár mindennapi, akár irodalmi (nem csupán szépirodalmi, hanem tudományos, hivatalos, publicisztikai) irodalmi diskurzusokról (l. ehhez még Simon 2017). Ugyanakkor azt is szem előtt tartjuk, hogy a mindennapi társalgások műfajai különböznek is a tágan értett irodalmi műfajoktól. Amíg ugyanis az irodalmi szövegek esetében a műfaji elvárások nagyfokú kodifikáltságot mutatnak, addig a mindennapi társalgások műfajait a kapcsolódó elvárások kisebb mértékű kodifikáltsága jellemzi (l. Tátrai 2011a: 74–80; 2017a: 988–996).

Mindazonáltal ebben a fejezetben némi távolságot is tartunk a műfajok szövegnyelvészeti, szövegtani kiindulópontú megközelítéseitől (l. azokhoz pl. Kocsány 1989, 2002, 2006; Tolcsvai Nagy 2001a, 2006b; valamint vö. Simon 2017). A műfajiság vonatkozásában elsősorban a funkcionális kognitív pragmatika perspektíváját érvényesítjük (l. összefoglalóan Tátrai 2011a, 2017a). Ezzel nem csak arra kívánunk rámutatni, hogy a funkcionális kognitív pragmatika szempontjai, illetve fogalmai jól hasznosíthatók a szövegtipológiai kutatásokban. Mihail Bahtyinnak (1988) a beszédműfajokkal kapcsolatos koncepciójára reflektálva arra is fel kívánjuk hívni a figyelmet, hogy a műfaj lényegi fogalom lehet a pragmatikai kutatások számára is (l. ehhez Tátrai 2017b).

A fejezet a műfajokat a kommunikációs igények adaptív kielégítését megcélzó konstruálás keretében (Langacker 2008: 55–89, Tolcsvai Nagy 2013: 129–168), a típus és megvalósulás kölcsönviszonyára alapozva egyfelől diszkurzív kategóriákként, másfelől diszkurzív sémákként értelmezi. Az értelmezés adekvátsága mellett pedig két esettanulmány tanulságaival érvel. Az egyikben Esterházy Péter *Esti* című kötetének (4.2.1.; l. ehhez Tátrai 2018b), a másikban a *Beégésem története* című internetes topik narratíváinak (4.2.2.; l. ehhez Laczkó–Tátrai 2017, 2018) a műfajiságát problematizálja. E vizsgálatok természetesen nem a regény, illetve a beégésről szóló történet műfajának átfogó

[88] A német *Textsorte* szövegtípusként történő azonosítása okoz némi terminológiai zavart, bizonytalanságot (vö. a szövegfajta terminussal), ám ennek sem a szisztematikus feltárását, sem az orvoslását nem tűzi célul ez a fejezet.

bemutatására vállalkoznak. Sokkal inkább azt tűzik ki célul, hogy a műfajiság szempontjából lényeginek tartható, pragmatikai szempontból egyértelműen releváns aspektusokra hívják fel a figyelmet.

4.2.1. Esti

A műfaj kérdése nem csupán az *Esti* által sokrétűen megidézett Kosztolányi-műben, az *Esti Kornél*ban tűnik nehezen megkerülhetőnek. A műfaji elvárások aktiválásához kapcsolódó kérdések magában az Esterházy-szövegben még összetettebben kerülhetnek a figyelem előterébe. Az esettanulmány célja, hogy olyan kiindulópontokat jelöljön ki (4.2.1.1.), amelyeket érvényesítve a műfajiság vonatkozásában Esterházy *Esti*jéről és *Esti*je kapcsán lényeginek tartható kérdések fogalmazhatók meg (4.2.1.2.). Az esettanulmány – a műfajokat diszkurzív sémákként értelmezve, és egyúttal a beszédműfajok bahtyini koncepciójának újraértelmezését kezdeményezve – egyfelől a regény műfajával kapcsolatos elvárások aktiválásának relevanciája mellett hoz érveket, pontosabban amellett, hogy az *Esti* – akárcsak az *Esti Kornél* – értelmezhető regényként, még ha nem is prototipikus regényként. Ezzel összefüggésben arra is rá kíván mutatni, hogy a regény keretében aktiválódó számos egyéb műfaji séma is lényegi szerepet játszik a jelentésképzés dinamikus folyamatában. Másfelől a vizsgálat arra is rá kívánja irányítani a figyelmet, hogy az *Esti*ben a mondat nem egyszerűen csak sajátosan kimunkált nyelvi konstrukcióként jelenik meg, hanem a regénybe ágyazott sajátos megnyilatkozástípusként, azaz műfajként is megképződik.

A műfaji sémák működésére összpontosító vizsgálatnak mindemellett nem csupán tárgytudományos vonatkozásai vannak, annak metatudományos hozadékai is lehetnek (l. Tátrai 2017b). Ha abból indulunk ki, hogy a műfajiság kutatása interdiszciplináris vállalkozásnak tekinthető, az *Esti* vizsgálatán keresztül az is nyilvánvalóvá tehető, hogy a funkcionális kognitív pragmatika szempontrendszere, illetőleg fogalmi készlete a szépirodalmi műfajok poétikai vizsgálatában is jól hasznosítható, amellyel a műfaji kérdések nyelvtudományi kiindulópontú tárgyalása egyúttal irodalomtudományi érdekeltségűvé is válhat. Ugyanakkor a vizsgálat nyelvtudományi tétje is megmutatkozhat annak belátásában, hogy a narratív műfaji sémák működésének szépirodalmi szövegekben történő vizsgálata fontos tanulságokkal szolgálhat a nyelvészeti kutatások számára is.

4.2.1.1. A műfaj mint diszkurzív séma

A funkcionális kognitív pragmatika nézőpontjából a diskurzusok – így a szépirodalmi diskurzusok (szövegek) is – olyan közös figyelmi jelenetek, amelyek

résztvevői, a megnyilatkozó(k) és a befogadó(k), a másik figyelmének nyelvi szimbólumokkal történő irányításával, illetve követésével konstruktívan hozzájárulnak a különböző jellegű és összetettségű világbeli események, történések, állapotok, vagyis a referenciális jelenetek együttes feldolgozásához (lásd: 2.2.1.). Legyenek azok a diskurzusok akár faktuálisak vagy akár fiktívek, és akár járjanak, akár ne járjanak együtt esztétikai tapasztalatszerzéssel. A diskurzus résztvevői a közös figyelmi jelenet keretében nyelvi szimbólumok segítségével együttesen hoznak létre jelentéseket (l. Tátrai 2011a: 29–35, 2017a: 906–911; vö. még Tomasello 2002, Simon 2014: 93–109). A diskurzusok ugyanakkor nem csupán a grammatikai konstrukciók típusainak a megvalósulásaihoz adnak közeget. A diskurzusok maguk is típusok megvalósulásai, illetve maguk is típusok, jelesül tipikus diskurzusok kialakulásának kezdeményezői. Mindez pedig máris a műfajiság pragmatikai relevanciájára irányítja a figyelmet.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a diskurzusok és a diskurzustípusok (műfajok) viszonyának leírásában is jól kiaknázható a típus és megvalósulás dinamikus kölcsönviszonya. Mihail Bahtyin (1988) klasszikus, 1953-ban közismertté vált tanulmányában mindez a következőképpen kap megfogalmazást: „A beszélő mindenekelőtt meghatározott beszédműfaj kiválasztásával valósítja meg szándékait. E kiválasztás során az adott beszédközeg sajátosságai, a tárgyi-értelmi (tematikus) elgondolások, a konkrét beszédhelyzet, a benne részt vevő személyek összetétele stb. játsszák a meghatározó szerepet. A továbbiakban a beszélő szándéka, valamennyi egyéni és szubjektív elemével együtt, a választott műfajhoz idomul és alkalmazkodik" (1988: 261). A bahtyini teória tehát azokkal a szövegtipológiai koncepciókkal rokonítható, amelyek a beszélőközösségek által intuitív módon számontartott és működtetett szövegtípusokkal mint a nyelvi tevékenység természetes, reális kategóriáival számolnak (l. erre Kocsány 1989; 2002: 52–56). A bahtyini teória így a szövegtípusok normatív, azaz normarendszerként történő megközelítését (l. erről Tolcsvai Nagy 2001a: 331–338) valósítja meg azzal, hogy a szövegtípusokat egyfelől tudásként, másfelől késztető erőként értelmezi az adott közösségekben folyó társas jelentésképzésekben. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a beszédműfajok ismerete determinálná a diskurzusok megvalósulását. Egyfelől a típusok kialakítását az egymáshoz hasonlóként felismert konkrét diszkurzív megvalósulások kezdeményezik. Másfelől a konkrét megvalósulások azzal, hogy jóváhagyják, vagy éppen azzal, hogy nem, illetve nem teljesen hagyják jóvá a típust, vissza is hatnak rá. Előbbi esetben megerősítik, utóbbi esetben pedig módosítanak rajta. A beszédműfajok bahtyini koncepcióját tehát a funkcionális kognitív megközelítésekkel rokonítja, hogy – bár annak részletező bemutatását nem adja – típus és megvalósulás dinamikus kölcsönviszonyát tételezi.

A bahtyini koncepciónak azonban vannak olyan további jellemzői is, amelyek ugyancsak izgalmasak a szövegtípusokat természetes diszkurzív ka-

tegóriaként, illetve sémaként értelmező felfogások számára. Bahtyin (1988) elképzelésének következetesen funkcionális jellegét mutatja, hogy a beszédműfajoknak (tipikus megnyilatkozásoknak) hasonló nagy jelentőséget tulajdonít a nyelv működésében, mint a nyelvi formáknak (tipikus grammatikai konstrukcióknak): „A nyelvi formák és a megnyilatkozások tipikus formái, azaz a beszédműfajok együttesen és elválaszthatatlanul épülnek be tudatunkba és nyelvhasználatunkba. A beszéd megtanulása nem más, mint a megnyilatkozások felépítésének elsajátítása (ugyanis megnyilatkozásokban, nem pedig mondatokban vagy szavakban beszélünk)" (Bahtyin 1988: 261). Az idézett részből az is kitűnik, hogy Bahtyin (1988) a beszédműfaj fogalmát nem közvetlenül a diskurzusokra (szövegekre), hanem a megnyilatkozásokra (az egy beszélőhöz köthető folyamatos közlésekre) vonatkoztatja. Így például a beszédműfajról nem a mindennapi társalgás, hanem annak replikái (fordulói) kapcsán beszél. A funkcionális kognitív pragmatika fogalmi keretében ezt úgy fogalmazhatjuk újra, hogy a műfajiságot nem annyira a diskurzusokkal mint közös figyelmi jelenetekkel, hanem inkább az azok keretében zajló megnyilatkozásokkal mint figyelemirányítási aktusokkal összefüggésben tárgyalja (lásd: 2.2.2.; valamint Tátrai 2011a: 68–74; 2017a: 981–988; vö. még Verschueren 1999: 113–146). Ez szintén a bahtyini koncepció eredendően funkcionális jellegét mutatja azáltal, hogy a nyelvet a nyelvi tevékenységet folytató ember kiindulópontjából kívánja leírni.

A bahtyini teória mindamellett a több és az egy megnyilatkozásból álló diskurzusok következetes megkülönböztetésével a protoszövegek (protodiskurzusok) szisztematikus pragmatikai leírásának is alapjául szolgál (vö. Tolcsvai Nagy 2008). A több megnyilatkozást tartalmazó, ún. dialogikus diskurzusok és az egy megnyilatkozásból álló ún. monologikus diskurzusok – további olyan jellegadó tulajdonságokkal, mint a szóbeliség vagy az írásbeliség, az interakciós közvetlenség vagy közvetettség, a spontaneitás vagy a tervezettség, illetve a már említett műfaji kodifikálatlanság vagy kodifikáltság tipikus együttállásokat mutatva – protodiskurzusokként funkcionálnak (l. Tátrai 2011a: 74–80; 2017a: 988–996). Előbbire a mindennapi beszélgetések, utóbbira az irodalmi (szépirodalmi, tudományos, hivatalos, publicisztikai) szövegek szolgáltatnak prototipikus példákat. A bahtyini teória szerint mindazonáltal a befogadóra történő beállítódás, az így értett „dialogicitás" a megnyilatkozás jellegadó ismérve, legyen szó akár egy társalgás egy fordulójáról, akár egy regényről. Ennélfogva az egy megnyilatkozásból álló „monologikus" irodalmi szövegek is a megértés válaszára számítanak a másik résztvevő(k)től, azaz ugyanúgy feltételezik a közös figyelem működését, mint a társalgások egyes fordulói.

A megnyilatkozás fogalmára alapozó bahtyini koncepciónak további fontos hozadéka a nyelvi érintkezés feltételei között közvetlenül kialakuló elsődleges

(egyszerű) beszédműfajok, valamint az azokat magukba gyűjtő, feldolgozó, átalakító másodlagos (összetett) beszédműfajok megkülönböztetése: „Az irodalmi műfajok döntő többsége másodlagos, összetett műfaj, amelynek alkotóelemei a legkülönfélébb elsődleges műfajok (dialógusreplikák, köznapi elbeszélések, levelek, naplók, jegyzőkönyvek stb.) transzformációi (Bahtyin 1988: 278, l. még 247–248). A beszédműfajok koncepciója tehát kiterjed az irodalmi műfajok mellett a mindennapiakra is. Az elsődleges beszédműfajok fontosságának elismerése azonban nem jelenti azok primátusát a magyarázatban. Az elsődleges beszédműfajok ugyan a másodlagos beszédműfajok alapjául szolgálnak, ám sajátosságaik nem vezethetők le egyszerűen azokból. Az elsődleges beszédműfajokhoz képest ugyanis a másodlagos beszédműfajok emergens, új minőségként funkcionálnak.

A funkcionális kognitív nyelvészet felfogása szerint a konstruálásban a megvalósulásokkal kölcsönviszonyt fenntartó típusok kategóriákként, illetve sémákként írhatók le. A fizikai világ testi megtapasztalásában gyökerező, abból kibontakozó sematizáció és kategorizáció – mint absztrakción alapuló, alapvető jelentőségű reprezentációs eljárások – általánosságban is kulcsszerepet játszanak a nyelvi tevékenység keretében zajló dinamikus jelentésképzés interszubjektív folyamatában (lásd: 2.1.2.; l. még Tátrai 2011a: 25–29; 2017a: 902–906).[89] A sémák és kategóriák ekkor a diskurzus résztvevőinek közös tudásaként aktiválódnak. Így a diskurzustípusokat, műfajokat sem célszerű zárt kategóriákként értelmezi, hanem sokkal inkább nyitott, prototípuselvű elvárási rendszerekként, amelyeknek szintén vannak prototipikusabb és kevésbé prototipikus példányai (l. erre Tolcsvai Nagy 2001a: 331–338, 2006b: 70–75). A műfajok (diskurzustípusok) ugyanakkor nemcsak prototípuselvű kategóriákként értelmezhetők, hanem emellett sémákként is. Olyan egészleges diszkurzív sémákként, amelyek létrejöttét konkrét diskurzusok feldolgozásai idézik elő, és amelyek aktiválását konkrét diskurzusok feldolgozásai követelik meg. A műfajok – mint a sémák általában (l. ehhez Langacker 1987: 130; Tolcsvai Nagy 2013: 151–169) – úgy jönnek létre, hogy a megtapasztalt aktuális diskurzusok szerkezeti különbségeitől eltekintünk, és csak a közös pontokat hagyjuk meg, illetve azokat magasabb absztrakciós szinten fogalmazzuk újra. Ennek következtében a műfajok, mint a sémák általában, sokkal kevésbé részletesek, illetve részletezettek, mint azok a konkrét tapasztalatok, amelyek előidézték őket. Továbbá a műfajok mint sémák együtt előforduló jellemzőket tartalmazó egészleges struktúrák: ha egy részletüket felidézzük, aktiválódik

[89] A kategorizációnak itt a szűkebb, prototípuselvre alapozó értelmezése jelenik meg (vö. Rosch 1977, 2009). Mindamellett létezik a kategorizációnak olyan tágabb értelmezése is, amely különbséget tesz a prototípuselvű és a sémaalapú kategorizáció között (l. Taylor 1995; vö. még Simon 2014: 131–144).

az egész séma. A diszkurzív sémaként értett műfajok ennélfogva olyan generikus struktúrák, amelyek a régi tapasztalatok alapján az új információk feldolgozását segítik (a műfajok sémaként történő értelmezésére l. még Simon 2017: 159–163; vö. még Steen 1999, 2011).

4.2.1.2. A műfaji sémák rekonfigurációja

Esterházy *Esti*je sokrétű és szoros intertextuális kapcsolatot alakít ki Kosztolányi *Esti Kornél*jával, amelynek lényegi összetevője a műfajiság problematizálása.

(27) „Egy fiatalember ment a sötét utcán, feltűrt gallérral." Ez én vagyok, idézőjelek közt, én vagyok az én útirajzom, regényes életrajzom (melyben arról is számot adok, hogy a hős hányszor halt meg álmában), maradok töredék. Füzér. (*Esti,* 8)[90]

Az *Esti* elejéről származó (27) idézetben szereplő *töredék* és *füzér* – mint a műfajiságra reflektáló, és a figyelmet, az értelmezést ezáltal orientáló metapoétikai jelzések (vö. Simon–Tátrai 2017: 166–167) – az *Esti Kornél*lal kapcsolatban egy nagy hagyományokkal rendelkező értelmezést hoznak játékba, amely a Kosztolányi-művet „novellafüzérnek" tekintve, annak egyes fejezeteit olyan önálló novellákként („töredékekként") is olvashatónak tartja, amelyek mégiscsak összekapcsolódnak egymással („füzérként") – legalábbis az idézett részlet is könnyen értelmezhető ebben a keretben. Nem tartható tehát meglepőnek, hogy az *Esti* műfajiságára már az első értelmezések, értékelések is az *Esti Kornél*ra utalva reagáltak, és az sem tűnik meglepőnek, hogy e recenziók, amelyek jellemzően a retroaktív (a művet utólagosan besoroló, osztályozó) műfajfelfogást juttatják érvényre, némelykor meglehetős határozottsággal,[91] máskor kissé megengedőbb módon[92] utasítják el az *Esti* regényként történő értelmezését.

Ha azonban a fentebb vázolt funkcionális kognitív nézőpontot érvényesítjük, akkor a műfajokra és köztük a szépirodalmi műfajokra, és így a regényre is célszerű úgy tekintenünk, mint a nyelvi tevékenység során létrejövő, illetve működő diszkurzív kategóriákra, amelyek esetén az adott műfajhoz tartozás a tipikalitás, illetve a fokozatiság kérdéseként jelenik meg. A műfajok ebből a kiindulópontból ugyanis nyitott, prototípuselvű elvárásrendszerekként nyernek értelmet és értelmezést. A mai olvasók számára a prototipikus regények

[90] Az idézetek forrása: Esterházy Péter, *Esti*. Magvető, Budapest, 2010.

[91] „Nem regény, amint az *Esti Kornél* sem volt az" (Szegedy-Maszák 2010: 104).

[92] „[T]öredékek füzére egy befejezetlen, soha el nem készülő regényhez" (Olasz 2010: 98).

leginkább a 19. századi realista regények, illetve az azok sémáját követő, jóváhagyó regények (például ifjúsági regények, lektűrök, ponyvaregények). A regénnyel kapcsolatos elvárásainkat ugyanis manapság is az jellemzi, hogy viszonyító rendszerünk centrumában olyan művek állnak, amelyek idő- és térszemlélete a folytonosságra épül, amelyekben az események egységes és összefüggő ok-okozati láncot alkotnak, és amelyek az eseményekről általában megtörténésük sorrendjében tudósítanak (l. ehhez Bezeczky 2003). Így sem az *Esti Kornél*, sem az *Esti* kapcsán nem az a kérdés, hogy tekinthetők-e prototipikus regénynek. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a két mű egyes fejezetei között nem beszélhetünk szoros temporális és kauzális kapcsolatról. A kérdés inkább úgy vetődik fel, hogy vajon adekvát-e, illetőleg termékeny-e az értelmezésünk akkor, ha az *Esti Kornél*t vagy az *Esti*t regényként, pontosabban a regénnyel kapcsolatos műfaji elvárásaink felől, azaz a regény diszkurzív sémáját, a regényekkel kapcsolatos sematizálódott tudásunkat aktiválva olvassuk.

Az *Esti Kornél* esetében már a számozott fejezetek is arról tanúskodnak, hogy a fejezetekben lévő narratívák egy nagyobb egész részei, így nem önállóan, hanem egy nagyobb egység keretében, annak részeiként, egymással szoros dialogikus viszonyban értelmezhetők igazán adekvátan (az *Esti Kornél* regényként történő értelmezéséről l. részletesebben Tátrai 2017b: 294–296). Ám a regényként történő értelmezésben a fejezetcímekben található rövid tartalmi összefoglalások (például: „Első fejezet, melyben az író bemutatja és leleplezi Esti Kornélt, e könyv egyetlen hősét")[93] játsszák az igazán döntő szerepet. Ilyen jellegű paratextusok (Genette 1996, 1997) találhatók ugyanis például a *Don Quijote*, a *Lazarillo de Tormes*, a *Gil Blas*, a *Tom Jones* vagy a *Candide* című regényekben, amelyek mindannyian szorosan kötődnek a pikareszk regény hagyományához (és – nem mellesleg – ugyancsak ilyen jellegű paratextusok találhatók Esterházy *Termelési-regény*ében is.). A számozott fejezetekre történő osztásnak, illetve e fejezetek címeinek a következményeivel számolva tehát az *Esti Kornél* kapcsán a „regényszerűség meghaladásáról" (Szegedy-Maszák 2007: 230) a prototipikus, 19. századi regénnyel kapcsolatban célszerű beszélni, regényszerűségéről pedig a – ma már nem igazán prototipikusnak számító – pikareszk regényekkel összefüggésben, azokhoz, azok diszkurzív sémájához való reflexív viszonyában. Az *Esti Kornél* nem prototipikus regényként való olvashatósága mellett azonban nem csak a fejezetcímekkel lehet érvelni. Az *Első fejezet*ből kibontakozó kerettörténet ugyancsak olyan kontextualizációs utasításként értelmezhető, amely a regénnyel kapcsolatos elvárások érvényesítésének relevanciájára hívja fel a figyelmet. Annak – az *Esti* által is megidézett – kikötését ugyanis *(Össze ne csirízeld holmi bárgyú mesével. Maradjon min-*

[93] Kosztolányi Dezső, *Esti Kornél*. Révai, Budapest, 1936, 5.

den annak, ami költőhöz illik: töredéknek)[94] nehéz nem ironikusan értelmezni az annak helyet adó kerettörténet mint „bárgyú mese" kontextusában.

Mindazonáltal nem csupán az *Esti Kornél*, hanem az *Esti* is kaphat olyan értelmezést, amely szerint az – a regény nem prototipikus, sőt annak periferikus példányaként – úgyszintén a műfaji kategória megváltozását kezdeményezi, lehetőséget adva az olvasónak arra, hogy reflexió tárgyává tegye a regénnyel kapcsolatos elvárásait. Az *Esti*ben a *regény* megnevezés elég nagy számban, összesen harminchétszer fordul elő, ebből hét esetben konkrét műre vonatkozik (*Bovaryné, Effi Briest, A félkegyelmű, Sorstalanság, Don Quijote* [!]), a többi esetben pedig általánosságban teszi reflexió tárgyává a regény műfaját. Ezek a műfajmegnevezések a szövegben olyan metapoétikai jelzésekként funkcionálnak, amelyek a regény diszkurzív sémáját aktiválják. A regény diszkurzív sémájának aktiválásáról ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az egyes megvalósulásokban annak aktiválásai nem feltétlenül a séma jóváhagyását (szentesítését, megerősítését) eredményezik (vö. Langacker 2008: 55–89).

(28) Akkoriban […] rendre összejártunk, hogy a regényről beszélgessünk. Természetesen a regényről mint olyanról; izgatottan álmodoztunk az abszolút regényről, a totális regényről, a minimum regényről, a néma regényről, a narrációmentes regényről (Pityu ötlete!), egyáltalán a mentes regényről – decafé?, gyerekek, decafé? –, a telt regényről, az üres regényről; ahogy a Forma–1-riporterek mondják, a határon autóztunk. (*Esti*, 44)

Ahogy az az *Esti*ből idézett fenti részletben voltaképpen tematizálódik is, az adott diszkurzív megvalósulások a műfaji séma rekonfigurációját (kiterjesztését, átalakítását) kezdeményezhetik, sőt esetenként a séma dekonfigurációjára is kísérletet tehetnek. Ám ebben nincs semmi rendkívüli: a különféle nyelvi konstrukciók sémarekonfigurációi, így a műfaji sémák különféle rekonfigurációi is a poétikai hatás elérésének egyik lényegi lehetőségét teremtik meg (vö. Tsur 2002: 279–318; Simon 2014: 131–144). És az *Esti* esetében – még ha vonzó lehetőségként fel is merülhetne – mégiscsak túlzásnak tűnik a regény műfaji sémájának dekonfigurációjáról beszélni:

(29) Természetesen a kép nem azt mutatja, ami rajta van (ahogy a regény is, a regény szíve is hűvös, már-már sértődött viszonyban áll a saját cselekményével) […]. Mert hát a kép (a regény) mindig minket mutat, az életet, a létet, a világot, a reményt vagy annak

[94] Kosztolányi Dezső, *Esti Kornél*. Révai, Budapest, 1936, 19–20.

> hiányát (mint reményt), az Istent (vagy annak hiányát mint reményt), az eget, a földet: mindig az egészt. Egy kép az egész, és az egészről is beszél (mesél). (*Esti*, 338)

A (29) részlet, amely a korábban idézettek után jóval később szerepel a szövegben, így azok újraértelmezésére is lehetőséget ad, annak az értelmezésnek az adekvátságát erősíti, amely a regény sémájának – igaz, jelentős mértékű – kiterjesztésével számol. E szerint az értelmezés szerint egy regény állhat akár „töredék"-ekből is, annál is inkább, mert egyfelől a regény diszkurzív sémája mint egész ad keretet ahhoz, hogy a töredékek töredékekként értelmeződjenek, másfelől mert a töredékek mint részek egészként nem mást, mint a regényt, illetve a hozzá kapcsolódó, sémaként elrendeződő egészleges tudást mozgósítják az értelmezés hátterének a kialakításához.

Az *Esti* regényként történő értelmezése a műfajok proaktív, a jelentésképzésben kezdeményező szerepet játszó aspektusára helyezi a hangsúlyt, amelynek értelmében „a műfaj nem csupán egy felmerülő problémára való megoldásként, azaz a helyzetre való reakció lehetőségeként érvényesül, hanem újabb társas cselekvések kezdeményezőjeként is, amely egyben a megtapasztalt jelenségeket is elrendezi egy konstruált társas valóságban" (Simon 2017: 151). A műfajoknak ez a proaktív felfogása termékenyen hasznosíthatja azt a bahtyini belátást, amely szerint a regény az összetett beszédműfajok közé tartozik, amelyek megvalósulásai „a kulturális érintkezés magasabb szintjein […] mintegy eljátsszák a beszédkapcsolatok elsődleges színterén élő legkülönfélébb formákat" (Bahtyin 1988: 278). Annyi kiegészítést azonban érdemes tenni mindehhez, hogy a regénybe mint összetett beszédműfajba nem csupán „a beszédkapcsolatok elsődleges színterén élő" köznapi beszédműfajok, hanem „a kulturális érintkezés magasabb szintjein" megjelenő összetett(ebb) műfajok is beágyazódhatnak. Az *Esti* ugyanis, kielégítve a kimondottan összetett beszédműfajokkal kapcsolatos elvárásainkat, bőven szolgáltat példákat mindkettőre. A számos fejezetre tagolódó szöveg fejezetcímeiben nagy gyakorisággal és változatossággal jelennek meg műfajjelölő metapoétikai jelzések: *történet, mottó, önarckép, jellemzés, terv, ének, nyitány, levél, jegyzőfüzet, töredék, kéjszínes, tollrajz, ima, leírás, színpadi változat, vázlat, megjegyzés, kalandfilm, krimi, rizsa, beszéd, rövid, dal*. Sőt, ilyenek bőven találhatók a folyó szövegben is, amelyeket a teljesség igénye nélkül szemléltet az alábbi felsorolás: *útirajz, életrajz, füzér, keringő, vallomás, népdal, népmese, non-fiction, följegyzés, film, vers, cédula, novella, paródia, kép, fotó, gimnáziumi dolgozat, kiváltságlevél, kis színes, anekdota, fragmentum, appendix, megjegyzés, fecsegés* stb.

A regénynek mint összetett műfajnak a keretében aktiválódó számos műfaji séma közül most csupán háromra irányul némi külön figyelem: a töredékre,

a novellára és a rizsára. A töredék kiemelését a fentiek kontextusában vélhetően nem kell hosszan indokolni:

(30) A professzor a töredékkel mint műfajjal, tehát mint egésszel foglalkozott, a görög boroskancsó füle mint világegész, így valahogy, én legalábbis ennyit értettem meg ebből (tréfával szólva: az egészből). (*Esti,* 268)

Ahogy azonban azt a (30)-beli idézet explikálja is, a töredék részként csupán az egészhez képest értelmezhető. Műfajként (diszkurzív sémaként) akkor tekinthetünk rá, ha egészként, egészleges struktúraként funkcionál, amelyet annak összetevői is aktiválni tudnak. Ennek belátása pedig – ahogy Bagi Zsolt találóan fogalmaz – „döntő jelentőségű egy olyan prózapoétika számára, amely az egész ellenében jött létre" (Bagi 2010: 57). Főleg azzal együtt, hogy a töredék mint egész a regénybe – még ha nem is prototipikus regénybe, de mégiscsak – mint nagyobb egészbe ágyazódva, annak összetettebb kontextusában nyer értelmezést. Akárcsak a novella műfaja, amelyet az *Esti* szabatosan definiál is:

(31) A novella olyan epikus műfaj, amelynek szerkezete egy sorsfordulatra épül, valami történik, és ez végérvényesen megváltoztatja a főhős életét, villámcsapásszerűen. (*Esti,* 258)

Ironikus gesztusként értelmezhető, hogy ezeknek a műfaji elvárásoknak az *Esti* leginkább az *Esti Kornél* című rész tizenkét novellaszerű fejezetében felel meg. Ám mindez azt is példázza, hogy egészleges struktúraként funkcionáló műfajként nemcsak a töredék, hanem egy önmagában is összetett, másodlagos beszédműfajként azonosítható, hagyományosan és kodifikáltan szépirodalmi műfaj, a novella is alkotórészévé válhat egy még összetettebb, ugyancsak egészleges struktúrájú diszkurzív sémának, a regénynek. E fejezetekben egyébiránt a fejezetcímekben található rövid tartalmi összefoglalások is az ironikus értelmezés lehetőségét teremtik meg (például: *Második fejezet, melyben Esti Kornél tökéletes élete, avagy Pierre Ménard, a magyar Don Quijote szerzője* [*Esti,* 144]). Ahogy az ironikus viszonyulás lehetőségét kínálják fel egy további, a töredékkel és a novellával szemben eleddig inkább a hétköznapokból ismert műfaji sémának, a rizsának az aktiválásai is:

(32) *Rizsa*
Esti Kornélnak nekiszegezték, egy fiatalember, a kérdést, miért ír. Talán nem derül ki az írásaimból?, válaszolta csak úgy. Hetek-

kel később kapott egy levelet, ennyi állt benne: Nem. Szinte látta, ahogy a fiatalember lehajtja a fejét. (Esti, 361)

A (32) az *Esti rizsák* című rész záró darabjaként nem úgy reflektál a mindennapokból jól ismert, azonban az irodalmi műfajokhoz képest jellemzően jóval kevéssé kodifikált társalgási műfaj elvárásaira, mint e rész korábbi darabjai, amelyek akként olvashatóak ironikusan, ahogyan megvalósítják a rizsa diszkurzív sémáját. Az idézett rész ezekhez képest éppen ellenkezőleg jár el: habár a címmel aktiválja, de a nyelvi kidolgozással, kifejtéssel nem valósítja meg a rizsa diszkurzív sémáját. Ebben az esetben a rizsa a rövid, feszes, csattanóra kihegyezett történetben annak implikált témájaként azonosítható leginkább. A műfajiság felől tekintve mindazonáltal az idézett rész is egészként jelenik meg abban az értelemben, hogy egy diszkurzív sémát mint egészleges struktúrát hív elő, amely azonban egy nagyobb egésznek, az ugyancsak egészlegesként konstruálódó regénynek az összetett és dinamikus viszonyrendszerébe ágyazódva nyer ironikus értelmezést.

Nem új keletű belátás, hogy Esterházynál a mondat sajátos, sőt sajátosan kiemelt szerepet kap a poeticizálódás folyamatában (vö. Kulcsár Szabó 1996: 96–120; Tolcsvai Nagy 1999b: 208–229). Ez az *Esti*ben olyan módon is megmutatkozik, hogy ott a mondat nem csupán sajátosan kimunkált és működtetett nyelvi szerkezetként, hanem sajátos diszkurzív sémaként, azaz műfajként is a konstruálás folyamatának részévé válik:

(33) Régebben a regényekben magától múlt az idő, lehetett arra számítani, hogy az apa idősebb a fiánál, és nem kellett meglepődnünk, hogy ebben az esetben a fiú fiatalabb az apjánál, még ha ez önmagában nem hozott is békességet; most azonban a múláshoz mondat is kell, a mondat múlatja immár az időt, ha ő nem volna, nemcsak nem érzékelnénk a múlást, de el sem hinnénk, ha mégis valahogy kiderülne, hogy múlna (az idő, nem a mondat). (*Esti,* 147)

Ahogy korábban szó esett róla, a figyelemirányítási aktusként értett megnyilatkozásra az jellemző, hogy a diskurzus egyik résztvevője az általa alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokkal irányítja a másik figyelmét, megértését. A különböző nyelvi szimbólumok (morfológiai, lexikai, szintaktikai konstrukciók) közül a megnyilatkozások nyelvi szerveződésében kulcsszerepet játszanak az elemi mondatok, legyenek azok akár önálló egyszerű mondatok, akár összetett mondat tagmondatai. Az elemi jeleneteket megkonstruáló elemi mondatok a séma és a megvalósulás dinamikus kölcsönviszonyát mutatják, és a megnyilatkozások feldolgozási egységeiként funkcionálnak (lásd: 3.3.). Egy regény esetében jellemzően nagyon sok elemi mondatra van szüksége a megnyilatko-

zónak ahhoz, hogy a kommunikációs igények kielégítése céljából a referenciális jelenetre irányítsa a befogadó figyelmét. Ám bizonyos esetekben egyetlen, a diskurzusvilágban lehorgonyzott elemi mondat (vagy tagmondatkapcsolat) is funkcionálhat önálló megnyilatkozásként (l. Tátrai 2017a: 981–1007). A társalgási diskurzusokban gyakran találkozunk olyan tipikus mondatokkal (például kérdő, felkiáltó és felszólító mondatokkal), amelyek a különböző társalgások fordulóiként – Bahtyin (1988) óvatos megjegyzését idézve – „mintha meghatározott műfajtípusokhoz tartozó teljes megnyilatkozások volnának" (1988: 270–271), nem is beszélve az olyan, jellemzően egymondatos egyszerű beszédműfajokról, mint a különböző katonai vezényszavak vagy a különböző munkautasítások. E különböző típusú egymondatos megnyilatkozások is olyan egyszerű beszédműfajokként funkcionálnak, amelyek transzformációi összetett beszédműfajok alkotóelemeiként is funkcionálhatnak. Különösen igaz ez a kijelentő mondattípus konstrukcióját diszkurzív sémává, régóta hagyományozódó műfajjá alakító mondásra, és annak altípusaira, a maximára, az aforizmára, a közhelyre, a bon mot-ra stb. (Kocsány 2002). Ahogy ugyanis a töredék, a novella vagy a rizsa, továbbá az *Esti* által játékba hozott számos egyéb műfaj, úgy a szerkezetét tekintve csupán egy elemi mondatból vagy tagmondatkapcsolatból álló mondás diszkurzív sémája is aktiválódhat egy összetettebb műfaj, jelesül a regény keretében. Az *Esti*ben azonban a mondatok nem mondásként, hanem újszerű diszkurzív sémát teremtve válnak a regény összetettebb műfajának alkotórészeivé.

Nagyon úgy tűnik, az *Esti*ben a mondat mint a megnyilatkozás viszonylagos teljességét felmutató diszkurzív séma éppen a mondás műfaji elvárásaival szemben, de legalább attól meglehetős távolságban mutatja fel magát. Kocsány Piroska (2002) értelmezésében a mondások „(i) egy közösség minden tagja számára ismert, morálisan értékelt jelenségről szóló, (ii) látens morális értékelvekhez viszonyítva értelmezhető, (iii) ezeket az értékelveket megerősítve megfogalmazó vagy cáfoló ítéletek, (iv) amelyek törvényszerűen általános értelemben, tehát generikus mondatként jelennek meg" (2002: 48–49). Az *Esti*-mondatnak mint műfajnak a megvalósulásai nagyon különböznek a fenti tulajdonságokkal jellemezhető mondásoktól:

(34) Nem tud annyi idióta lenni az országban, hogy ne legyen pozitív a szaldó. Szaldó, szép, magyar szó, akár a gyöngy, liliom, édesanya. (*Esti,* 376–377)

Egyrészről az *Esti*-mondat fontos műfaji jellemzője, hogy nem általában a világ jelenségeire (dolgaira és eseményeire) reflektál, hanem magára a nyelvre, annak dolgaira és eseményeire, ahogy a fentebb idézett rész második mondata szemlélteti is ezt (l. még például: *Akcióim, lám, mondatok* [*Esti,* 333]). Az *Es-*

ti-mondat tehát az olvasó metapragmatikai tudatosságára (lásd: 3.2.; vö. még Verschueren 2000; Tátrai 2011a: 119–125), a nyelvi tevékenységhez, illetve az annak közegében zajló dinamikus jelentésképzéshez való reflexív viszonyulásra számít, illetve azt hívja elő a nyelvi tevékenység különböző aspektusaira irányító metapragmatikai jelzésekkel (árulkodó, hogy az *Esti* szövegében az ilyen jelzésként funkcionáló *mondat* kifejezés kilencvenszer fordul elő).

A nyelvi tevékenységhez való reflexív viszonyulás azonban nem azonos a metapragmatikai jelzések alkalmazásával:

(35) Tervek. Kizárólag komolytalan, nem, komoly és komolytalan dolgokról a megszólalás teljes komolyságával, ironikus méltóságával. (*Esti,* 400)

Az *Esti*-mondat további műfaji jellemzője, hogy nem kíván olyan stabil kiindulópontokat (értékelési centrumokat) kijelölni, ahonnan morális ítéletek tehetők. Jellemzi az értékelő viszonyulás, de az az irónia távolító-relativizáló kiindulópontját juttatja érvényre. Az irónia ebben az értelmezésben egy nyelvileg kifejtett és így valamilyen kiindulópontból megkonstruált reprezentáció felülírása egy olyan – inkább implicit, mint explicitté tett – kiindulópontból, amely megkérdőjelezi, de legalábbis relativizálja az adott reprezentációhoz kapcsolódó perspektíva értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között (lásd: 3.3.2., 4.1.1.2., 5.3.2.; vö. még Tátrai 2017a: 1053–1057).

Az *Esti*-mondatok harmadik lényegi jellemzője a rekontextualizáció, hiszen a folyamatos újraértelmezhetőség lehetőségét, illetve igényét testesítik meg. A kontextualizáció a relevánsnak tűnő háttérismeretek mozgósítása a diskurzus folyamatában (lásd: 2.3.; vö. még Tátrai 2019a, 2022a). Ennek keretében a befogadók esetenként rákényszerülhetnek arra is, hogy akár jelentősen módosítsák a kontextusról kialakított addigi elképzeléseiket. Ez a folyamat a rekontextualizáció, amely egyértelműen kiemeli a kontextus létrejöttének dinamikus jellegét:

(36) Estinek a „De most már basszál, az anyád kalóz úristenit!”-mondat számára kellett valamiféle szövegkörnyezetet találni. (*Esti,* 395)

Az *Esti*-mondatot azonban nem csupán az jellemzi, hogy az irónia érvényesítésével valamit új kontextusba helyez, azaz rekontextualizál. Az *Esti*-mondatok a rekontextualizációnak nem csak a kezdeményezői, hanem a célpontjai is egyben. Ahogy a fenti részben az idézetként szereplő mondat is mutatja, az *Esti*-mondatok „útra váló” mondatok, amelyek figyelmeztetnek aktuális kontextusuk ideiglenességére, fenntartva az újabb és újabb kontextuális értelmezések lehetőségét. Az *Esti*-mondat diszkurzív sémájának a prototipikus megvalósulásai te-

hát azok az egy mondatból álló, ugyanakkor beágyazottságukkal együtt teljes figyelemirányítási aktusként elkülönülő metanyelvi reflexiók, amelyek ironikus attitűdöt juttatnak érvényre, és a rekontextualizáció lehetőségét aktiválják.

4.2.1.3. Összegző megállapítások

A diskurzusok és a diskurzustípusok (műfajok) viszonyának leírásában jól kiaknázható a típus és megvalósulás dinamikus kölcsönviszonya. Ennek keretében a műfajok mint a nyelvi tevékenység természetes diszkurzív kategóriái olyan nyitott, prototípuselvű elvárási rendszerekként írhatók le, amelyeknek vannak prototipikusabb és kevésbé prototipikus példányai. A műfajok ugyanakkor nemcsak prototípuselvű kategóriákként értelmezhetők, hanem emellett olyan diszkurzív sémákként, amelyek létrejöttét konkrét diskurzusok feldolgozásai idézik elő, és amelyek aktiválását konkrét diskurzusok feldolgozásai követelik meg. A műfajok mint sémák együtt előforduló jellemzőket tartalmazó egészleges struktúrák: ha egy részletüket felidézzük, aktiválódik az egész séma. A diszkurzív sémaként értett műfajok ennélfogva olyan generikus struktúrák, amelyek a régi tapasztalatok alapján az új információk feldolgozását segítik.

Az esettanulmány egyfelől amellett hozott érveket, hogy a regény összetett műfajával kapcsolatos elvárások aktiválása – Kosztolányi *Esti Kornél*jához hasonlóan – Esterházy Péter *Esti*jének befogadása során is termékeny lehet. Ezzel összefüggésben arra is rámutatott, hogy a regény keretében számos egyéb műfaji séma is aktiválódik, és játszik lényegi szerepet a jelentésképzés dinamikus folyamatában. Másfelől a vizsgálat arra is ráirányította a figyelmet, hogy az *Esti*ben a mondat nem egyszerűen csak sajátosan kimunkált nyelvi konstrukcióként jelenik meg, hanem a regénybe ágyazott sajátos megnyilatkozástípusként, azaz műfajként is megképződik.

4.2.2. Beégésem története

Ez az esettanulmány, amely egy Laczkó Krisztinával közös kutatásunk eredményeit mutatja be (l. Laczkó–Tátrai 2017, 2018), nem szépirodalmi, hanem számítógép közvetítette narratív diskurzusokban vizsgálja a történetek referenciális értelmezésének műfajisággal összefüggő problémáját. Az empirikus vizsgálat adatait egy számítógép közvetítette tematikus topik, a *Beégésem története* szolgáltatta.[95] A vizsgálathoz 200 hozzászólást választottunk ki, ugyanab-

[95] http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9017476&la=125481821

ból az időszakból, különböző megnyilatkozóktól. A kiválasztott hozzászólások 216 történet elbeszélését tartalmazzák. A kvalitatív szempontokat érvényesítő vizsgálat során abból indultunk ki, hogy a történetek létrehozása és megértése lényegileg függ attól, hogy miként konstruálódik meg a történet szereplőinek fizikai és társas világa, amelyben a cselekvéseik zajlanak, továbbá attól, hogy miként konstruálódik meg a történet szereplőinek mentális világa, amelyben a cselekvők tudati folyamatai követhetők nyomon.

4.2.2.1. A számítógép közvetítette narratívák pragmatikája

Amíg a regény egy klasszikus irodalmi műfaj, addig a tematikus topik, amelynek a *Beégésem története* az egyik megvalósulása, egy számítógép közvetítette diskurzustípus (l. még Laczkó–Tátrai 2015b, 2015c). A tematikus topik a számítógép közvetítette kommunikáció (l. ehhez Romiszowski–Mason 2004; Thurlow–Lengel–Tomic 2004) jellegzetes szövegműfaja, amely jelen esetben egy, a beszélt nyelvi kommunikáció ugyancsak jellegzetes narratív műfaját, a beégéstörténetet ágyazza magába a maga mediális sajátosságai szerint (a számítógép közvetítette diskurzusokról átfogóan l. pl. Herring 2001, Herring–Androutsopoulos 2015; a vonatkozó magyar kutatásokhoz l. még pl. Domonkosi 2012; Hámori 2012; Laczkó 2019; Ballagó 2019).

Az internetes topik műfajilag annyiban hasonlít a regényre, hogy a bahtyini értelemben ugyancsak másodlagos beszédműfajként értelmezhető, amelyek a „kulturális érintkezés magasabb szintjein […] mintegy eljátsszák a beszédkapcsolatok elsődleges színterén élő legkülönfélébb formákat" (Bahtyin 1988: 278). Az *Esti Kornél* például a kerettörténetet követően a címszereplő szóbeli történetmeséléseit ágyazza magába, az egyes fejezetek azokat idézik, néhol egyenes, néhol szabad függő módon (l. erről részletesen Tátrai 1997). A *Beégésem története* pedig – mint számítógép közvetítette tematikus topik – szintén egy elsődleges, társalgási narratív műfajt, az ugyanabban a fizikai térben az ismerősökkel szóban megosztott, beégésről szóló mindennapi történetelbeszélést transzformálja, építi magába, azt az összetett műfajként értett internetes topik jellegadó alkotóelemeként megtéve.[96] Ám amíg a regény egy – igaz, meglehetősen összetett – megnyilatkozásként értelmezhető, addig

[96] Az internetes topikba ágyazódó beégéstörténetek és a mindennapi társalgások keretében elmesélt beégéstörténetek összehasonlító vizsgálatára azért nem vállalkozhattunk, mert utóbbi esetében nem áll rendelkezésünkre olyan korpusz, amely szintén nem kutató által előhívott adatokat tehetett volna vizsgálat tárgyává és összevethetővé (vö. Bednarek 2011: 545–551). Így a kutatást kénytelenek voltunk a sokkal könnyebben hozzáférhető internetes beégéstörténetekre korlátozni.

a tematikus topik olyan megnyilatkozásegyüttesként (Tátrai 2011a: 69–74), amelyben az egyes hozzászólások önálló megnyilatkozásokként, azaz figyelemirányítási eseményként funkcionálnak. A résztvevői szerepviszonyokkal kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a megnyilatkozók és a befogadók soha nincsenek ugyanabban a fizikai térben, és a sikeres kommunikációhoz nincsen szükség arra sem, hogy ugyanabban az időben vegyenek részt a diskurzusban. A megnyilatkozások ugyanis archiválódnak, és bármikor újra feldolgozhatók a befogadói oldalról. A résztvevők anonim módon szerepelnek a társalgásban, és legtöbbször a valóságban nem ismerik egymást. Ebből következően az egymásról alkotott elsődleges vélekedéseik alapvetően az adott diskurzusban zajló nyelvi tevékenységük alapján alakulnak ki.

Az általunk felhasznált tematikus topik, a *Beégésem története* kizárólag magyar nyelvű hozzászólásokat tartalmaz. A topik 2000 májusában kezdődött, és vizsgálatunk idején 26 276 hozzászólást tartalmazott. A topikindító témamegjelölésének megfelelően a posztok 84%-a történetelbeszélés, amely a diskurzus során természetesen kiegészül a narratívákra történő reagálásokkal és további egyéb, a témától eltérő megnyilatkozásokkal, úgynevezett offtopik hozzászólásokkal is. A vizsgálathoz 200 narratív hozzászólást választottunk ki ugyanabból az időszakból, különböző megnyilatkozóktól. A 200 hozzászólás 216 történetelbeszélést tartalmazott, mivel néhány hozzászólás több beégéstörténetet is tartalmazott. Ezeket az elemzéshez külön fájlban kronologikus sorrendben, beszámozva mentettük el. A történetek átlagosan 130 szóból állnak, a legrövidebb 36, a leghosszabb 393 szó hosszúságú.

A (37)-ben a topikindító hozzászólás olvasható, az ezt követő hozzászólások egyfelől beégésekről szóló történeteket mesélnek el, másfelől azokra reflektálnak.

(37) Széleskörű tapasztalat, hogy személytelenül az ember sokkal könnyebben beszél számára kellemetlen dolgokról is, sokkal hajlamosabb az önirónia. Nos, ez a témakör igazolhatja a fenti véleményt. Arra kérek ugyanis minden ide látogatót, osszátok meg a többiekkel életetek legnagyobb leégéseinek történetét, amikor tényleg ott álltatok megszégyenülve, és mindenki rajtatok röhögött. Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!

A topik felvezetéseként a (37) egy, a hétköznapi társalgási színtereken nem is feltétlenül nevesített történettípust tesz reflektálttá, kifejtve az ehhez kapcsolódó leglényegesebbnek vélt elvárásokat. Annak empirikus vizsgálatához, hogy az elsődleges beszédműfajként értett társalgási műfaj sémája mennyiben és miképpen transzformálódik a másodlagos beszédműfajként értett internetes tematikus topikban (l. például a személyesség, illetve a személytelenség kér-

dését), a beégéstörténetek társalgásbeli megvalósulásainak korpuszalapú vizsgálatára lenne szükség. Ám mivel ilyen korpusz nem áll jelenleg a rendelkezésünkre, a kutatásban csupán a tematikus topikba ágyazódó beégéstörténetek narratív sémáira fókuszálunk (Laczkó–Tátrai 2017, 2018).

A 216 történetelbeszélésének kvalitatív elemzésén alapuló vizsgálat azt az eredményt hozta, hogy a beégéstörténetek esetében – ahogy az a mentális feldolgozást implikáló elnevezés alapján várható is volt – a mentális világ szerveződése mutat műfajspecifikus vonásokat. A beégéstörténeteknek a mentális világ sajátszerű szerveződését mutató, az alapján kikövetkeztetett narratív sémája természetesen nem azonos a műfajjal. A műfaj átfogó vizsgálata további kutatásokat igényel, itt csupán a műfaj egyik jellegadó aspektusáról esik szó, amely azonban kezdőpontként szolgáltathat a műfaji sémák alaposabb feltárásához is. A vizsgálat természeténél fogva kvalitatív jellegű, nem használ statisztikai módszereket az elemzésben. Céljaként azt tűzi ki, hogy kvalitatív megközelítését adja számítógép közvetítette történetelbeszélések műfajspecifikus narratív sémáinak.

4.2.2.2. A beégéstörténetek narratív sémái

Ahogy korábban említettük (lásd: 4.1.), a történetek létrehozása és befogadása azon alapul, hogy a résztvevők hogyan képesek megkonstruálni (i) a történetek szereplőinek a fizikai és társas világát, amelyben az események és a történések nyomon követhetők, továbbá hogyan képesek megalkotni ehhez kapcsolódóan (ii) a történetek szereplőinek a mentális világát, amelyben a szereplők dinamikusan alakuló tudati beállítódásai követhetők nyomon. Ebben a vizsgálatban a történetek mentális világának konstruálódására összpontosítunk. A fizikai és a társas világ jellemzőit csak röviden, a teljesség igénye nélkül említjük meg.

A történetelbeszélések fizikai és társas világa szorosan összefonódik. Egyfelől a szereplők célirányos cselekedetei és mindaz, ami velük történik, a fizikai világban kap teret és időt. Másfelől a szereplők nem pusztán fizikai entitásokként jelennek meg a történetben, hanem a társas (szociokulturális) viszonyaik is hozzáférhetővé válnak. A történetek fizikai világára vonatkozó vizsgálataink azt mutatták, hogy azok megkonstruálása során a tér- és időbeli tájékozódás referenciális központját a történetmondó a saját aktuális pozíciójáról viszonylag gyakran helyezi azt át a történet szereplőire (vö. Laczkó–Tátrai 2015c). A társas világ megkonstruálása szempontjából pedig az jelent meg meghatározó tényezőként, hogy a referenciális központ meglehetősen gyakran áthelyeződik az elbeszélt én-re, aki jellemzően a történet központi szereplőjeként jelenik meg (l. részletesen Laczkó–Tátrai 2015c).

Ahogy fent szó esett róla, a történetek megkonstruálásban nemcsak azt kell megérteni, hogy a szereplők milyen cselekvéseket hajtanak végre a történet fizikai és a társas világában. Ugyanilyen lényeges szempont az is, hogy mi zajlik eközben az elméjükben: hogyan viszonyulnak mentálisan az őket körülvevő világhoz, mit gondolnak, mit éreznek, mit akarnak, és mit mondanak azzal kapcsolatban. Eszerint a narratív diskurzus résztvevői mind a belső (mentális), mind a külső (fizika és társas) világ feldolgozását végrehajtják. Utóbbi úgy történhet meg, hogy a tudatosság szubjektumaként, akihez a tudat aktív működése (az érzékelés, a gondolkodás, az akarat és a beszélés) kötődik, nem a történetmondó, hanem a történet adott szereplője jelenik meg (lásd: 4.1.). Ez a fajta perspektivizáció (vö. Sanders–Spooren 1997; Tátrai 2005, 2015a), vagyis kontextusfüggő kiindulópontként a szereplők tudati beállítódását működésbe hozó nézőpont-áthelyezés teszi hozzáférhetővé, megérthetővé a történet mentális világát.

Az elemzett narratívákban a mentális világ megkonstruálása műfajspecifikus vonásokat mutat: egy történet akkor értelmezhető beégésként, ha annak szereplői (a beégés elszenvedője és annak tanúi) ezt akként is dolgozzák fel. A beégésről szóló történetek általános sémája ennélfogva a következőképpen írható le:

(i) A központi szereplő (jellemzően az elbeszélt én) egy eseményt, amelynek aktív részese volt, úgy él meg, hogy abban ő nevetségessé vált más szereplők előtt.

Az elemzések egyfelől azt mutatják, hogy a beégésnarratívák (i)-ben vázolt sémája eltérő mértékben és eltérő módokon kaphat nyelvi kifejtettséget, kidolgozást a különböző megvalósulásokban. Másfelől az elemzések arra is rávilágítottak, hogy a beégés megkonstruálása az általános séma keretében többféle specifikus narratív sémához igazodhat.

A 216 narratívából 129 a „tévedések vígjátékának" sémáján alapul, amelynek lényegi összetevője, hogy a szereplők eltérően interpretálják az adott szituációt. Ezen belül is a legjellemzőbb a „tévedésem vígjátéka" alséma, amely a következőképpen jellemezhető:

(ii) A központi szereplő (jellemzően az elbeszélt én) nem adekvát módon interpretál egy adott szituációt, és az ebből következő cselekvése nevetségessé teszi őt mások előtt, amellyel önmaga is szembesül.

A „tévedésem vígjátéka" (ii)-ben vázolt sémája nagy számmal, 108 megvalósulással képviseltette magát az általunk kijelölt, 216 narratívát tartalmazó nyelvi mintában. A nem adekvát értelmezést eredményező szereplői perspektívát, azaz a protagonista tudati beállítódását az olyan vélekedést kifejező igealakok tehetik explicitté, mint például a *nem tudtam, gondoltam, azt hittem, úgy tűnt*

[a számomra], illetve metonimikus figyelemáthelyezéssel például a *rájöttem, észrevettem, eszembe jutott, kiderült [a számomra]*.

(38a) Egyszer csak a tanárnő, megszakítva a sorrendet, hozzám fordul:
– Te Péter vagy, ugye?
A névsorban előttem két Péter is volt, s hirtelen *azt hittem*, összekever valamelyikükkel.
– Nem, illetve igen.

(38b) *Láttam* a két wc ajtót egymás mellett az elsőn női figura, automatikusan nyitottam be a másikba. Legnagyobb megrökönyödésemre egy csomó nő mosta ott a kezét éppen. Ugyanis 2 női mosdó van egymás mellett. De ezt én *nem tudtam*, hanem átkoztam magam, hogy hogy nézhettem el az ábrát, hátraléptem és elegáns mozdulattal benyitottam a másikba is. Természetesen a hátam mögött két tinilány jött befelé vihogva. Ezenkívül 2 férfi egy takarítónő és egy biztonsági őr volt tanúja az esetnek.

(38c) [Egy férfi intim együttléte a szomszédasszonnyal, annak lakásában] motoszkálás hallatszik (gyerek? férj?), legerjedés, semmi különös, felgerjedés, motoszkálás, semmi különös, felgerjedés …. és így tovább[97]

Ezek a szereplő 'én'-hez lehorgonyzódó igealakok, mint az *azt hittem* a (38)-ban vagy a *láttam* és a *nem tudtam* a (38b)-ben, olyan kontextualizációs utasításokként, azon belül is reflexív kontextualizálókként működnek (lásd: 3.2.2., 3.3.2.), amelyek a történet mentális világának a megkonstruálásához és ezen keresztül a történet beégésként való értelmezéséhez nyújtanak nyelvi fogódzót. Ám a séma ezeknek a kontextualizációs utasításoknak a hiányában is működtethető, ahogy azt a (38c) is mutatja, ahol a *(gyerek? férj?)* közbeékelés értelmezhető a szereplő én tudati beállítódását érvényre juttató szabad függő gondolatként (l. ehhez Csontos–Tátrai 2008: 89–92; vö. még Short 1994; Kocsány 1996).

A „tévedések vígjátékának" másik alsémája, amely „kvázilebukás"-ként nevesíthető, a következő:

(iii) Más szereplő vagy szereplők interpretálnak nem adekvát módon egy szituációt, amiben a központi szereplő (jellemzően az elbeszélt én) nevetségesnek tűnik föl.

[97] Az internetes topikból vett nyelvi példákat eredeti helyesírásukkal közlöm.

A „kvázilebukás" (iii)-ban vázolt sémájához 21 megvalósulás tartozik a vizsgált nyelvi anyagban.

(39a) fogalmam sincs, mire gondolhatott (eleg erdekes lehet, hogy a hangokat hallja, aztan meg semmi), vegül is az is meglehet, hogy nem hallott, nem latott, nem gondolt semmit (bar nem hiszem), en akkor is ugy ereztem, hogy leegtem.

(39b) helyszín: repülőtér
szereplő főnök, jómagam,
mindketten kicsípve, mint István névnapja alkalmából, várjuk az Amerikából érkező kollegát, a céget (alig 8 fős) képviselő delegátusaként, várakozás, unatkozás, főnök rá akar gyújtani készségesen elmegyek a trafikba magamnak újságot, főnöknek cigit venni, már útban a mozgólépcsőn lefele jut eszembe: opssz főnöknél semmi tűzszerszám (mindent az irodában hagyott, ezért is olyan ideges) sebaj csináltam már ilyet 3 lépcsőfok szemben a mozgólépcsővel, csak gyorsabban kell szedni a lábakat, mint ahogy az lefele megy félsiker: fent vagyok, de csak az éjfekete gumiszönyegen tett térdelés után, a pilóták a Snack bar-ban ezerrel röhögnek, én meg kénytelen vagyok fekete térdekkel fogadni a kollégát, akire olyan nagyon jó benyomást akarunk tenni, aki ráadásul akkor érkezik meg, amikor főnök (aki megismerné emberünket) nem bírja tovább és kimegy (immáron 3-szor cigizni), szóval meg kell kérdeznem minden a leírásnak megfelelő palit, ő-e Mr X (táblát azért nem csináltunk, mert úgy volt, hogy majd a főnök felismeri), másodikra sikerült is meglelnem Mr X-et, csak egy kis mosoly futott át a száján térdeim láttán

A nem adekvát vélekedést kifejező igealakok ebben az esetben más szereplőkhöz kötődnek, és ugyancsak a történet mentális világának megértésében szerepet kapó kontextualizációs utasításokként működnek, ahogy ez a (39a)-ban részles metapragmatikai reflexió tárgyává is válik (vö. *az is meglehet, hogy nem hallott, nem latott, nem gondolt semmit (bar nem hiszem)*). Ám a másik inadekvát vélekedése a szituációt illetően implicit is maradhat. Ahogy az a (39b)-ben látható (vö. *egy kis mosoly futott át a száján térdeim láttán*), arra sok esetben csak következtetni lehet. A (39a) és a (39b) abból a szempontból is szembeállítható, hogy amíg előbbiben nyelvi kidolgozást kap, hogy a szereplő én beégésként értelmezi az átélteket (vö. *en akkor is ugy ereztem, hogy leegtem*), addig utóbbiban a szereplő én érzései is implicitek maradnak.

Amíg a (iii) megvalósulásai csupán kvázi lebukásnak tekinthetők, az úgynevezett „valódi lebukás" is beégést eredményezhet, amelynek a sémája a következő:

(iv) A központi szereplő úgy válik nevetségessé, hogy mások rajtakapják egy részükről negatívan értékelt cselekvésen.

A „valódi lebukás" (iv)-ben vázolt sémáját csupán 5 megvalósulás képviseli a vizsgált nyelvi anyagban.

(40) Egy időben én is a fénymásológépek rabja voltam: nagy előszeretettel másolgattam a melleimet. […] Volt, hogy nekem is beragadt a mellkép és a szerelőfiú és az ott álló aggodalmaskodó főnök előtt eléggé idétlenül éreztem magam.

Ezekben az esetekben éppen az eredményezi a beégést, hogy a többi szereplő adekvátan értelmezi a szituációt, azaz explicitté tett vagy – mint a (40) esetében – impliciten hagyott vélekedéseik helyesnek bizonyulnak, és éppen ezért érzi úgy a központi szereplő, hogy nevetségessé vált (vö. *eléggé idétlenül éreztem magam*).

A (ii)-ben jellemzett „tévedésem vígjátéka" mellett a beégéstörténetek másik nagyszámú megvalósulását mutató típusa az úgynevezett „bénázás", amelynek sémája a következő:

(v) A központi szereplőnek (aki jellemzően az elbeszélt én) nem sikerül az elvárásoknak megfelelően végrehajtania egy cselekvést, és ezzel nevetségessé válik mások és önmaga előtt.

A „bénázás" (v)-ben vázolt sémája a 216 vizsgált narratívából 59 beégéstörténetet jellemez.

(41a) Jon ki, lehuzott sliccel es mondja, hogy segitsek mar felhuzni, erre teljesen zavarba jottem, lehajoltam es remego kezzel elkezdtem szerencsetlenkedni. A lany egy darabig szanakozo pillantassal nezte, aztan egy „Aaa, bena vagy!" felkialtassal felhuzta es otthagyott. Nagyon hulyen ereztem magam...

(41b) A műhelyben dolgozók közül azon szerencsések, akik abban a pár pillanatban épp kifelé, az utca irányába néztek, a következő jelenetsort láthatták:
{Valaki a látószögön kívül dúdolva közelg}
{Jégen megcsúszó cipőtalp jellegzetes halk csikordulása}

{Dúdolás hirtelen abbamaradása}
{tompa, rövid nyögés}
{Repülő alak lép be az ajtó nyílásában látható utcarészlet légterébe}
{Repülő alak vészesen gyorsan veszít magasságot, majd sikeresen landol}
{Repülő alak a műhely előtt álló Wartburg típusú személygépjármű alá csúszik}
{Zavart tekintetű fej lóg ki a Wartburg alól}
Kevésbé részletezve: becsúsztam esésem után a kocsi alá. Kikászálódtam, konstatáltam, hogy nacim két zsebe két elefantfülként fittyegett derekam két ellenpólusán – a nagyhirtelen kikapott két kéz ilyeneket tud ám okozni.
szerencsére a melósok nem nevettek.
Fetrengve nyihogtak.

(41c) [Két barát esete egy alkoholmámoros éjszaka végén] Kérdezem a havert: „moos... mos. most mit veegyüüünk???"
Haver: „Hááát... izéééé... lásssuk csak.. mi nem volt méééég... Húú, megvan.. METAXA!!! Menjé, hozzá kettőt..."
Odamegyek a pulthoz, fejemben ezzel a bonyolult elnevezéssel: „Kérek két.... öööö... kérek két.... DETOXA-t!!!"

A (41a–b) a séma prototipikus megvalósulását szemlélteti, amelyben a protagonistának egy nem nyelvi cselekvése eredményezi a beégést (ilyen még egyébiránt a (39)-be ágyazódó elbotlás a mozgólépcsőn, amely a bárban ülő pilóták szeme láttára történik). A (41c) viszont a „bénázás" egy specifikus altípusára, a beégést eredményező nyelvi tévesztésre, a nem az elvárásoknak megfelelően végrehajtott nyelvi cselekvésre ad példát, amely 9 megvalósulással van jelen a nyelvi anyagban.

Az elemzett narratívák között megtalálhatók még az ún. „gyerekszájtörténetek" is, amelyek sémája a következő:

(vi) Egy gyerek – a felnőttek elvárásaitól eltérően értelmezve egy szituációt – olyan információt oszt meg másokkal, amely az adott diszkurzív helyzetben kellemetlen a szülője számára.

A „gyerekszájtörténetek" csak néhány, összesen 7 megvalósulással képviseltetik magukat a vizsgálati anyagban.

(42) Ötéves lehettem, vendégek voltak nálunk, és hogy ne maradjak ki teljesen az élet sűrűjéből, anyámék egy egészen kis korty bort nekem is adtak. Az élmény frenetikus lehetett, mert amikor rá pár

napra anyámmal a zsúfolt közértben [...] a borospolchoz értünk, és anyám két üveg bort is bepakolt a kosárba, akkor Evadka felkiáltott:
– Jujdejó! Megin' iszunk!

Az ilyen típusú narratívák a gyermek és a felnőtt szereplői perspektívák, azaz tudati beállítódások – a társadalmi normák ismeretét érintő, és általában nyelvileg nem explikált – különbözőségén alapulnak (lásd: 4.1.1.), ahogy ezt itt a (42) is szemlélteti.

Az vizsgált narratívák között csak két megvalósulással képviselteti magát a beégést eredményező „kiszúrás", amelynek sémája a következő:

(vii) Mások olyan szituációt idéznek elő, amelyben cselekedve a központi szereplő nevetségessé válik mások előtt.

A (43) a „kiszúrás" sémájának a nyelvi mintán belüli két megjelenése közül az egyiket mutatja meg, amelyben a központi szereplő tudati folyamatai implicitek maradnak:

(43) Magyar szobatársaik kegyetlen mókát eszeltek ki: éjjel, mikor az „alsó" koreai már aludt, a felső meg még tanult, leemelték a felső ágy matracát, az összes tartórugót kiszedték, majd visszarakták a matracot, amit immár csak az ágy kerete tartott. Nemsokára jön felsőágyas barátunk, nagy lendület, ágyra fel, majd ugyanazon az íven, matracostul alsóágyas társra le.
Állítólag ők röhögtek a legjobban...

Meg kell még jegyezni, hogy a 216 történet közül 13-at nem lehet beégésként értelmezni. Ez azt jelenti, hogy nem valósítják meg a beégés történetének általános (i) sémáját, azaz nem található bennük olyan szereplő, aki úgy élné meg a történteket, hogy abban ő nevetségessé vált mások előtt. Annyiban azonban kapcsolódtak a beégésekről szóló történetekhez, hogy a történetmondók a tapasztalataikat ugyancsak viccesnek szánt történetekként konstruálták meg. 4 esetben erre reflektál is az adott történetmondó *(inkább hülyeség, nem égés; Nem égés, inkább sztori; nem beégés;* [az előzőhöz kapcsolódva] *ilyet mi is csinaltunk)*.

4.2.2.3. Összegző megállapítások

A vizsgálat célja a kvalitatív alapozás volt, amely termékeny szempontokat adhat egy kiterjedt kvantitatív vizsgálathoz, és ehhez kellően kidolgozott hipotézisek

megfogalmazásával is hozzájárul. A vizsgálat arra az alapvető megállapításra jutott, hogy a történet mentális világának megkonstruálása műfajspecifikus vonásokat mutat. Az itt vizsgált számítógép közvetítette narratívák elemzése egyértelművé tette azt, hogy a szereplők tudati beállítódásának feldolgozása konstitutív szerepet játszik a történetek megértésében, azon belül a történetek beégésként való értelmezésében. Az elemzés rámutatott, hogy (i) egy történet csak akkor értelmezhető beégésként, ha annak szereplői (a beégés elszenvedője és annak tanúi) ezt akként dolgozzák fel, és hogy (ii) a beégések megkonstruálása többféle – a szereplői perspektívák eltérő szerveződésén alapuló – narratív sémához igazodhat.

A 216 narratíva kvalitatív elemzése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a beégésről szóló történet általános sémáján belül, amely szerint akkor beszélhetünk beégésről, ha a központi szereplő (tipikusan az elbeszélt én) egy eseményt, amelynek aktív részese volt, úgy él meg, hogy abban ő nevetségessé vált más szereplők előtt, két specifikáltabb séma játszik meghatározó szerepet. Egyfelől az úgynevezett „tévedésem vígjátéka" sémája 108 megvalósulással, amelyben a beégés azon alapul, hogy a központi szereplő, az elbeszélő én nem adekvátan értelmez egy szituációt. (Az úgynevezett „kvázilebukás" sémája, amikor a beégés más szereplők téves helyzetértelmezésén alapul, 21 megvalósulással képviseltette magát.) Másfelől meghatározó szerepet játszott a beégést eredményező „bénázás", 59 megvalósulással, amelynek sémája szerint egy sikertelenül végrehajtott cselekvés teszi nevetségessé mások előtt a központi szereplőt. Emellett megjelentek még a vizsgált nyelvi anyagban egyéb specifikált narratív sémák is: a „valódi lebukás" sémája (5 megvalósulással), a „gyerekszáj" sémája (7 megvalósulással), és a „kiszúrás" sémája (2 megvalósulással). Az ezeket a sémákat megvalósító történetek nem nevezhetők a beégés prototipikus eseteinek. Ezek az esetek értelmezhetők úgy is, mint a beégés műfajával rokon, azzal szoros kapcsolatban álló, azzal átfedésben lévő más társalgási narratív műfajok megvalósulásai. A beégés műfajának nyitott, prototípuselvű kategóriaként való értelmezésének indokoltságát erősíti továbbá az is, hogy a vizsgált nyelvi anyagban a 216 történet közül 13 nem volt értelmezhető a beégés általános narratív sémájának a megvalósulásaként, csupán vicces történetként. Továbbá a beégéstörténetek vizsgálata a műfajok proaktív felfogásának adekvátsága mellett is érveket hoz (vö. Simon 2017: 151), hiszen ezek a narratív diskurzusok is értelmezhetők olyan társas cselekvések kezdeményezőjeként is, amelyek a megtapasztalt jelenségeket egy sajátosan konstruált társas valóságban rendezik el.

4.3. A NÉZŐPONT A DALSZÖVEGEKBEN

A könnyűzenei dalszövegek iránti tudományos érdeklődés több irányból is megmutatkozhat. A kultúra- és médiatudományi, illetőleg szociológiai szem-

pontokat előtérbe helyező megközelítések számára a dalszövegek elsősorban a közelmúlt és a jelen populáris kultúrájának a kontextusában válhatnak érdekessé (l. erre pl. L. Varga 2016; Papp-Zakor 2016; Kónya 2016 – a *Korunk* című folyóirat tematikus számából, valamint vö. még Tófalvy–Kacsuk–Vályi szerk. 2011; Guld–Havasréti szerk. 2012). A dalszövegek populáris jellegében rejlő lehetőségeket az anyanyelv-pedagógiai érdekeltségű megközelítések is kiaknázhatják (l. erre Tóth M. 2012, 2014; Hujber 2018). Az oktatásba történő bevonásuk egyik indokaként jelenhet meg ugyanis a diskurzustípus népszerűsége és ismertsége a fiatalok körében, ahogy ez egyébiránt a különféle számítógép közvetítette diskurzustípusokról is elmondható. A dalszövegek oktatásba történő bevonásának további indoka lehet ugyanakkor az a sajátszerűségük is, hogy a mai kulturális közegben sokak, köztük sok fiatal – még ha nem is feltétlenül kizárólagosan – jórészt e diskurzusokkal elégíti ki a líraiság iránti, alapvetőnek tűnő kommunikációs igényét.

Azt diszkurzív kategóriaként megközelítve a líra, illetve líraiság fogalmának olyan kiterjesztett értelmezését követjük, amely azt a kanonizált szépirodalmi szövegek egy jellegzetes csoportján túl nemcsak a népdalokra, hanem a könnyűzenei dalszövegekre is vonatkoztathatónak tartja. Ezzel összefüggésben nem húzunk éles határvonalat sem a populáris és a magas kultúra, sem a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat közé (l. Domonkosi–Simon szerk. 2018, Laczkó–Tátrai szerk. 2021, Kulcsár-Szabó–Simon–Tátrai szerk. 2024). Éppen ellenkezőleg: mindkét esetben kontinuumot, azaz átmenetiséget és fokozatiságot feltételezünk az adott tartományok szélső pólusai között. Mindamellett a líra, illetőleg a líraiság fogalmának átfogó, kimerítő értelmezésére nem vállalkozhatunk. Nem foglalkozunk például behatóan azzal, hogy a figurativitás vagy a zeneiség milyen szerepet játszik a dalszövegek lírai karakterének a kialakításában (l. ehhez Simon 2014, 2016; Tolcsvai Nagy 2003), legfeljebb utalásokat teszünk erre. A líraiság kiterjesztett fogalomértelmezése mellett egyfelől a dalszövegek fiktív aposztrofikus aktusainak a működéséből kiindulva (4.3.1.; l. ehhez Tátrai 2018c), másfelől a személyjelölés kontextualizáló és egyúttal perspektiváló szerepének funkcionális kognitív pragmatikai leírásával (4.3.2.; l. ehhez Tátrai 2018a, 2024) érvelünk.

4.3.1. Az aposztrofé líraisága

Ez az alfejezet az aposztrofé (elfordulás) alakzatának olyan funkcionális, azon belül társas kognitív kiindulópontú értelmezésére tesz javaslatot, amely azt a nyelvi tevékenységre jellemző közös figyelem (l. Tomasello 2002; Sinha 2005; Croft 2009; valamint Tátrai 2011a, 2017a) sajátos működéseként és egyben a líra jellegadó tulajdonságaként mutatja be (l. még Tátrai 2012b, 2015b). E

megközelítés adekvátsága mellett a kötet könnyűzenei dalszövegek vizsgálatának eredményeivel érvel.

Az aposztrofé itt követett értelmezése eltávolodik a retorikai hagyományban uralkodó alakzatfelfogástól, így nem tartja például céljának az aposztrofé elhelyezését az alakzatok rendszerében. Ehelyett bizonyos, az aposztrofé és a líra közötti kapcsolatra reflektáló irodalomelméleti belátások (l. Frye 1957; Culler 1981, 2015) kognitív nyelvészeti adaptációjára tesz kísérletet. A retorikai hagyomány alakzatértelmezésétől való eltávolodást a funkcionális kognitív nyelvészet előbbitől eltérő jelentésfelfogása teszi leginkább indokolttá. E kiindulópontból ugyanis a jelentés nem a nyelvi tevékenységet megelőzően létező mentális objektumként, hanem olyan interszubjektív aktusként nyer értelmezést, amely egy közös figyelmi jelenet résztvevői számára lehetővé teszi, hogy a világról szerzett tapasztalataikat megkonstruálva azokon megosztozzanak (lásd: 2.2.; vö. még Sinha 1999; valamint Verschueren 1999). Amennyiben pedig a nyelvi megismerés társas jellegéből indulunk ki, az eszszenciálisan diszkurzív természetű aposztrofé alakzatának érdemes külön figyelmet szentelnünk.

4.3.1.1. A dalszövegek mint aposztrofikus fikciók

A vizsgálat nyelvi adatait a Quimby zenekar 40 magyar nyelvű, internetről gyűjtött dalszövege szolgáltatja.[98] A dalszövegek szerzőjeként 38 esetben Kiss Tibor, 2 esetben pedig Varga Líviusz szerepel. A 40 szöveg közül 13 a Diligram (1997), 15 a Kilégzés (2005) című albumok dalszövegeit öleli fel, amely 12 további dalszöveggel egészül ki a Lármagyűjtögető (2009) című gyűjteményes albumból. Fontos megjegyezni, hogy a Quimby-dalszövegek vizsgálata nem törekszik reprezentativitásra, hangsúlyozottan kvalitatív, a legemblematikusabb jelenségekre fókuszáló kutatásról van szó, amely azonban az eredmények meggyőző alátámasztása érdekében esetenként figyelembe vesz mennyiségi szempontokat is, de csak annyiban, hogy jobban rámutathasson bizonyos tendenciákra.

A nyelvi mintában a dalszövegek szerepeltetése mellett az szólt, hogy az ebbe a műfajba sorolható szövegek tekinthetők az „alkalmi költészet" olyan darabjainak, amelyek a líraiság iránti kiterjedt, mindennapi igény kielégítését célozzák meg. A Quimby-dalszövegek ugyanakkor specifikusak is: „alternatív dalszövegek"-ként poétikai szempontból átmenetet képeznek a populáris slá-

[98] A dalszövegek forrása a következő: http://www.zeneszoveg.hu/egyuttes/264/quimby-dalszovegei.html

gerszövegek és a magas irodalomhoz sorolt, kanonizált lírai alkotások között.[99] Ennélfogva az empirikus vizsgálat esetleges kiterjesztését mindkét irányba könnyebbé tehetik. A vizsgálat célja ugyanis, hogy hozzájáruljon a dalszövegek egy lehetséges, kiterjedt, kvantitatív vizsgálatának kognitív pragmatikai szempontokat érvényesítő kvalitatív alapozásához (l. ehhez Horváth–Simon–Tátrai 2021), és kidolgozott kutatási kérdések, illetve hipotézisek megfogalmazására adjon lehetőséget.

A kiinduló értelmezés szerint az aposztrofé alkalmazásával a megnyilatkozó olyan módon aknázza ki a nyelvi tevékenység diszkurzív természetéből adódó lehetőségeket, hogy megnyilatkozásának tényleges címzettjétől elfordul, és egy másik (ott lévő vagy odaképzelt) címzettet (humán vagy nem humán entitást, utóbbin belül élőlényt, tárgyat, elvont fogalmat) szólít meg (Tátrai 2008a: 52, 2011: 58). Az aposztrofével kialakított diskurzus tehát – szemben az ugyancsak beágyazott diskurzusként megjelenő idézéssel (l. Tátrai–Csontos 2009) – párhuzamos és egyidejű azzal a diskurzussal, amely neki keretet ad.

Fontos mindehhez hozzátenni, hogy az aposztrofikus diskurzus lehet egyfelől tényleges (faktuális), másfelől fikcionális elfordulás az addigi címzettől. A faktuális aposztrofé esetében az elfordulás a beszédszituációban fizikailag jelen lévő másik személy (szubjektum) felé történik. Egyszerűbben szólva: egy beszélgetés közben odaszólunk valakinek, aki nem részese az éppen zajló beszélgetésnek, majd folytatjuk az ezzel időlegesen megszakított diskurzusunkat.

(44) Átmegyünk a felejtőbe
Ráülünk az énlejtőre
Csúszunk egész lazáig
Iszunk egy csésze akármit
Taxi!
(Kiss Tibor / Quimby: *Taxi*)

A (44) részlet fikcionális diskurzusában például, amelynek résztvevőit az inkluzív használatú, azaz a beszélőre és a címzettre vonatkozó T/1. igeragok jelölik, faktuális aposztrofféként jellemezhető a *Taxi!* felkiáltás, hiszen annak könnyű olyan metonimikus értelmezését adni (vö. Thornburg–Panther 1997; Panther–Thornburg 1998), amely szerint azzal a beszélő egy fizikailag ott lévő személyt (taxisofőrt) szólít meg, illetve szólít fel.

Ám ahogy az a fogalom kiinduló értelmezéséből is kitűnik, az aposztrofé gyakran, a lírai szövegekben pedig jellemzően nem egy ténylegesen megszólít-

[99] Az alternatív dalszöveg fogalmát népi kategóriaként értelmezem, a fogalmat azokra a dalszövegekre vonatkoztatom, amelyeket a könnyűzenét hallgató emberek a mindennapokban annak tartanak (l. ehhez Imre 2017).

ható címzettel kezdeményez diskurzust. A fikcionális aposztrofé megnyilatkozója úgy hoz létre aposztrofikus diskurzust, hogy eltekint a nyelvi megismerés testesült és diszkurzív meghatározottságától (lásd: 2.1.2.; vö. még Tátrai 2011a: 26–35, Tátrai 2017: 902–906). Olyan entitásokkal kerül közvetlen nyelvi interakcióba, akikkel erre a nyelvi megismerés korlátaitól való eltekintés nélkül nem nyílna lehetősége: vagy mert – habár hozzá hasonlóan emberi lények – fizikailag nincsenek jelen, vagy mert egyszerűen nem emberi lények.

(45) Szeretni, Istenem, milyen nehéz!
(Kiss Tibor / Quimby: *Don Quijote ébredése*)

A (45)-ben szereplő *Istenem* megszólítás, a maga meglehetősen konvencionális használatával együtt is a fikcionális aposztrofét példázza: a megnyilatkozó ebben az esetben egy nem emberi lénnyel kezdeményez emberi kommunikációt.

A fentiek értelmében az aposztrofikus fikció prototipikusan közvetlen interakcióval jellemezhető közös figyelmi jelenetet hoz létre. Ennek keretében a megnyilatkozó az aposztrofikus diskurzus címzettjének figyelmét – az alkalmazott nyelvi szimbólumok segítségével – egy mindkettejük számára perceptuálisan feldolgozható, azaz közvetlenül megfigyelhető referenciális jelenetre (nyelvileg megjelenített eseményre, történésre, állapotra) irányítja. Mindezt a (46a)-ban az *ez* közelre mutató névmási térdeixis, a (46b)-ben pedig a *látom* érzékelést kifejező – ugyanakkor metaforikusan is értelmezhető (vö. *értem*) – jelen idejű E/1. igealak explicitté is teszi:

(46a) Tükröm, tükröm, tükröm, mondd meg nékem:
Jól áll-e ez nekem?
(Kiss Tibor / Quimby: *Don Quijote ébredése*)

(46b) Ismerlek, Mari,
és kacsintanék,
mondanám, hogy menjünk, de látom,
hogy nálad még be van ragadva a kézifék.
(Kiss Tibor / Quimby: *Mari*)

Mindeközben a tényleges diskurzus címzettje (a dalszöveg befogadója) az aposztrofikus diskurzus vonatkozásában úgy tehet, *mintha* a hallgatózó szerepét töltené be, aki a beszédpartnerek tudta nélkül mintegy „kihallgatja" azt, amiről mások beszélnek (vö. Frye 1957). Ám az aposztrofikus fikció további különleges lehetőségeket is kínál számára (a fikcionalitás fogalomértelmezéséhez l. Iser 1993, Anderegg 1998). Nemcsak a hallgatózó szerepét játszhatja el, hanem azt is, *mintha* bámészkodóként lenne ott, akinek így – immár a beszéd-

partnerek tudtával – ugyancsak lehetősége van megfigyelni a referenciális jelenetet. Sőt azt is eljátszhatja, *mintha* – mintegy mellékes résztvevőként – hozzá is szólnának, hovatovább azzal a gondolattal is eljátszhat, *mintha* – mintegy „vokalista"-ként – ő maga is beszélne (a résztvevői szerepekről l. Verschueren 1999: 77–87).

A tér- és időbeli viszonyok szerveződése szempontjából fontos következményekkel jár az, hogy az aposztrofikus fikció prototipikus eseteiben a közös figyelmi jelenet tere és ideje egybeesik a referenciális jelenet terével és idejével. Más szóval: a nyelvileg hozzáférhetővé tett események, történések ott és akkor zajlanak, ahol és amikor a közös figyelmi jelenet létrejön, és általában azok szereplésével, akik a közös figyelmi jelenetnek is résztvevői. Mindez szembeállítható az epikus és a drámai szövegeket jellemző narratív fikciónak azzal a sajátszerűségével, amely a referenciális jelenet (a történet) és a közös figyelmi jelenet (a történetmondás) tere és ideje közötti távolságon alapul (l. erről bővebben Tátrai 2008a: 50–54, 2015b: 12–16).

(47) Most olyan könnyű minden,
szinte csak a semmi tart.
[…]
Alattunk a tenger,
szemben a nap zuhan.
[…]
G dúrban zúgják a fákon a kabócák,
hogy láss csodát, láss ezer csodát,
láss ezer csodát.
(Kiss Tibor / Quimby: *Autó a szerpentinen*)

A (47)-ben például az *alattunk* T/1. alak teszi nyilvánvalóvá, hogy a közös figyelmi jelenet résztvevői a referenciális jelenet szereplői is egyben. Mégpedig olyan referenciális jelenet szereplői, amely egy időben zajlik magával a közös figyelmi jelenettel (vö. *most, tart, zúgják, láss*), és a térbeli tájékozódás kiindulópontját is a résztvevők elhelyezkedése jelöli ki (vö. *alattunk, szemben*). Mindebből az következik, hogy a címzett bármilyen nyelvi megkonstruálása aposztrofikus diskurzust eredményezhet, mivel az E/2. is egy közvetlen, azaz szemtől szembeni interakciót eljátszó fikcionális diskurzusban konstruálódik meg.

(48) Hárman egy ladikban,
evezünk felfelé,
Hátul egy rablóhal,
S elöl te meg én.
(Kiss Tibor / Quimby: *Rablóhal*)

Ahogy a (48) dalszövegrészlet is azt szemlélteti, a lírai diskurzusokban a referenciális jelenet jellemzően nem történetként, hanem éppen zajló történésként konstruálódik, mégpedig általában azok szereplésével is (vö. *te meg én*), akik a fiktív közös figyelmi jelenetnek is résztvevői (lásd: 3.1.2.).

A fentiekből az is egyértelmű, hogy az aposztrofikus fikció nemcsak a térés időbeli, hanem a társas viszonyok sajátos szerveződését is eredményezi. A nyelvi megismerésről általában elmondható, hogy ebben az esetben a világ megtapasztalásához egy interszubjektív viszonyrendszer biztosít keretet. Az aposztrofikus fikcióról azonban ennél több állítható: magát a világ megtapasztalását is interszubjektív viszonyként jeleníti meg (l. Culler 2000: 137–143, 2015; vö. még Simon 2016: 111–130). A fikcionális aposztrofé ugyanis annak sajátos lehetőségét teremti meg, hogy a nyelvi megismerés számára egyébként objektumként hozzáférhető entitásokat szubjektumként, egy társas viszonyrendszer résztvevőjeként konstruáljon meg.

(49a) Sikítani akarok egyet Baby
Lesz-e szex ma a szabadban?
(Kiss Tibor / Quimby: *Country Joe McDonald*)

(49b) Átkozott harangok, tücskök, madarak!
Hagyjatok!
(Kiss Tibor / Quimby: *Álmatlan dal*)

(49c) Mint telihold az éjszakával
Együtt nőttünk fel a fákkal
Te idő sosem vicceltél
(Kiss Tibor / Quimby: *Aranykor*)

(49d) sehol se talállak téged életem
(Kiss Tibor / Quimby: *Sehol se talállak*)

A (49a)-ban a távol lévő kedves *(Baby)* iránti vágy, a (49b)-ben bizonyos tárgyak és állatok *(harangok, tücskök, madarak)* zavaró hatása, a (49c–d)-ben pedig elvont fogalmakhoz *(idő, élet)* kapcsolódó problematika konstruálódik meg diskurzusként. A (49d), amelyben az *élet* nem a kedves metaforikus megszólításaként, hanem önnön jogán szerepelőként is értelmezhető, mindamellett jól szemlélteti az aposztrofikus fikció paradoxonát is: habár azt sem tudom, hol vagy, személyes kapcsolatba, azaz diskurzusba kerülni veled mégsem jelent problémát. Mindennek legfőbb tanulsága, hogy az aposztrofikus fikció „mintha"-jának értelmezésekor nehéz és nem is célszerű eltekinteni a nyelvi megismerés társas jellegétől.

A fizikai (tér- és időbeli), valamint társas (szociokulturális) viszonyok megértése mellett az aposztrofikus fikció feldolgozásának részét képezi a szereplők mentális állapotainak (vélelmeinek, vágyainak, szándékainak, érzelmeinek) a megértése. Az emberi értelem olyan „zavarba ejtő" megnyilvánulását, mint az aposztrofét ennélfogva nem célszerű kizárólag az érzelmekkel magyarázni (Culler 1981). Érdemes hangsúlyozni, hogy az interszubjektív nyelvi megismerés ebben az esetben is magában foglalja a tudás, a cselekvés és az érzelem hármas dimenzióját (l. Croft 1994). Az aposztrofikus diskurzus megnyilatkozója az interszubjektív figyelemirányítás keretében egyfelől nemcsak az érzelmeit juttatja kifejezésre, hanem a vélelmeit is, mégpedig annak érdekében, hogy befolyásolja az aposztrofé címzettjének és – a fikció áttételével – az aposztrofénak keretet adó tényleges diskurzus címzettjének vélelmeit. Vagy azért, hogy ráismerjen valamire, amit eddig ismert, vagy éppen azért, hogy valami olyat tudjon meg az önmagát és a másikat is magában foglaló világról, amit addig nem tudott. Másfelől az aposztrofé ereje a sajátos tapasztalatok sajátos megosztása mellett a cselekvésre ösztönzésben (l. Culler 1981: 137–143, Tátrai 2008a: 54) is megnyilvánul. Abban, hogy a címzett valamiféle változást kezdeményezzen az őt körülvevő világban: olyat tegyen, amit addig nem tett, illetve ne tegye azt, amit addig tett. Az aposztrofikus cselekvésre ösztönzés tehát a vágyak és szándékok sajátos kifejezésének és befolyásolásának lehetőségét teremti meg, illetve aknázza ki.

(50a) Pofozzatok fel, bajszos angyalok
Mutassátok, hol van a szerelem
(Kiss Tibor / Quimby: *Homo Defectus*)

(50b) Menj már a pokolba,
Vagy menj felőlem a mennybe akár,
sodorj egy cigit, kannibál!
(Kiss Tibor / Quimby: *Kannibálkarnevál*)

(50c) Küldj át a szőrös szívbe markolót
S nyúzzuk le az égboltról a rákfogót
(Kiss Tibor / Quimby: *Dal Lászlónak*)

(50d) Gyűlnek a gerlék, várni kár
Leteperhetnél végre már
(Kiss Tibor / Quimby: *Haverom a J. J. Cale*)

Az (50a–c)-ben felszólító módú igealakok *(pofozzatok fel, mutassátok, menj, sodorj, küldj át, nyúzzuk le)* teszik explicitté, hogy az aposztrofikus megszólítás nagyon gyakran aposztrofikus felszólítás is egyben (a 40 vizsgált dalszöveg-

ből 26-ban, azaz közel kétharmadukban található felszólító igealak). Mindehhez pedig azt is hozzá kell tenni, hogy a cselekvésre ösztönzésnek – ahogy azt az (50d)-ben a *leteperhetnél* is példázza – vannak közvetett formái is. A fentiekből az következik tehát, hogy az aposztrofé nem értelmezhető kizárólag a szenvedély, az érzelmek kitöréseként. Az érzelmek mellett a vélelmek, a vágyak és a szándékok kifejezésére, illetve befolyásolására ugyancsak különleges lehetőséget biztosít.

4.3.1.2. Aposztrofikus diskurzusok a dalszövegekben

Ha a fentieket kimondottan az aposztrofé és a líra kapcsolatára vonatkoztatjuk, az aposztrofikus fikciót érdemes a líra mint műnem és ezen belül a dal(szöveg) mint lírai műfaj jellegadó tulajdonságaként értelmezni. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy funkcionális kognitív kiindulópontból a műnem és a műfaj fogalma nyitott, prototípuselvű kategóriaként tulajdonságok, elvárások összetett rendszereként értelmezhető (lásd: 4.2.1.1.; vö. még Tolcsvai Nagy 2001a: 331–338, 2008; Simon 2017; továbbá vö. Genette 1988). Amíg a líra átfogó, nem alapszintű, az általánosításnak egy magasabb szintjét képviselő műfaji kategóriaként jelenik meg (l. Tátrai 2008a: 49–50), addig a dal alapszintű műfaji kategóriaként és egyben – az óda és az elégia mellett (l. Culler 1981: 137, vö. még Culler 2015: 186–243, Simon–Tátrai 2021) – olyan prototipikus lírai műfajként, amely ritkán tartalmaz epikus vagy dramatikus elemeket, ugyanakkor a fikcionális aposztrofé alkalmazása lényegileg jellemzi.

Azt az előző pontban implikált elméleti belátást, hogy a lírai beszédhelyzetet lényegében az aposztrofé (elfordulás) fikciója kezdeményezi, illetve hívja elő (vö. Culler 1981), a kiválasztott dalszövegek elemzése is alátámasztja. A 40 dalszövegből 38-ban megtalálható a fikcionális aposztrofé valamilyen megvalósulása, a dalszöveg tényleges címzettjétől történő elfordulás explicit nyelvi jelölése. Ez a rendkívül magas arány egyértelműen támogatja annak feltételezését, hogy az aposztrofé egyike azoknak a tulajdonságoknak, amelyek a lírát mint prototípuselvű kategóriát működtetik.

Mindazonáltal érdemes egy pillantást vetni arra a két dalszövegre, amelyek nem élnek az aposztrofé nyelvi alakzatával:

(51a) kettesben élünk, én és a bank, az első közös kis lakásban.
meztelen testünk összefeszül a hitelből vett nászágyban.
ő kölcsönadott nekem egy lehelletet és én cserébe
gazdagon jutalmazom
beengedtem és most már marad, hosszú évekig baszhatom.
(Kiss Tibor / Quimby: *Én és a bank*)

(51b) Üdvözlöm érintem nem mutatom
Nem emlékeztetem nem kutatom
Nem zavarom zavarom csak figyelem
Belefeledkezem vele utazom
(Varga Líviusz / Quimby: *Magam adom*)

A szóban forgó dalszöveget teljes terjedelmében idéző (51a) esetében gyanakodhatunk arra, hogy rövidsége, valamint az utolsó szó poliszémiáját játékba hozó poentírozottsága miatt nem egy prototipikus lírai dalszöveggel van dolgunk, ahogy ez akár a halmozásból építkező (51b) kapcsán is felvethető (vö. Imrényi 2021). Ám nem szükséges megelégednünk ezzel a túlságosan is triviális érvvel. Érdemes ehhez hozzátenni azt, hogy a líra történés jellege, amely a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet egyidejűségén alapul, az igeidők tanúsága szerint mind a két esetben érvényre jut. Továbbá az aposztrofikus fikció gondolatát sem kell feltétlenül elvetnünk, annak ellenére sem, hogy az elfordulás nincs nyelvileg explicitté téve. Feltételezhetjük, hogy a megnyilatkozó itt nem valaki máshoz, hanem magába fordul, és úgy tesz, mintha magában beszélne (vö. Frye 2007). A diskurzus tényleges címzettje pedig mintegy kihallgatja őt, és mindeközben – ahogy fentebb szó esett róla – akár azt is eljátszhatja, mintha ő maga mondaná, amit mondanak.

A vizsgálat arra is kiterjedt, hogy az elfordulást nyelvileg explicitté tevő 38 dalszövegben az aposztrofikus diskurzus létrehozásának milyen tipikus mintázatai figyelhetők meg. A 38-ból 15 dalszöveg áll egy aposztrofikus megnyilatkozásból, vagyis ezek az esetek könnyen értelmezhetők úgy, hogy bennük a megnyilatkozó az egész szövegen keresztül ugyanahhoz az aposztrofikus címzetthez beszél. Ám akadt 7 olyan dalszöveg is, amely ugyancsak egy aposztrofikus címzettet konstruál meg, de a hozzá intézett beszéd nem fogja át a szöveg egészét.

(52) Most mondanám, de nem bírom.
Megtehetném, mégsem szidom.
Liliom volt az éjben, kósza sugár.
Látod Nyina, múlik már.
(Kiss Tibor / Quimby: *Nyina*)

Az (52)-ben például az első három sorban harmadik személyű formák jelölik Nyinát, a negyedik sorban viszont már ugyanő második személyű formákkal jelölt címzettként jelenik meg. Ezenfelül 9 olyan dalszöveg is szerepel a korpuszban, ahol több aposztrofikus diskurzust is kezdeményez a megnyilatkozó.

(53) Sikoly a sorsa,
ha magába száll.
Szponzora: téboly, bilincs és halál.
Ez az útvesztőhely, Mari, nem túl előkelő.
Őrlángon égő, üregi szenvedély, most jöjj elő!
(Kiss Tibor / Quimby: Mari)

Az (53) dalszövegrészlet az (52)-höz nagyon hasonlóan indul, ám itt a megnyilatkozó, azután, hogy megszólítja a korábban harmadik személyben említett *Mari*t, egy újabb aposztrofikus diskurzust is nyit az *őrlángon égő, üregi szenvedély* megszólítással. A vizsgált anyag fennmaradó 7 dalszövegében olyan fikcionális aposztrofikus diskurzusok találhatók, amelyeknek mindkét résztvevője megszólal.

(54a) Mondd,
Hol van az a furcsa fény
Ami az éjt szúrja át?
Hol lenne... ugyan már
Jó éjszakát!
(Kiss Tibor / Quimby: *Hol volt hol nem volt*)

(54b) Valami nem hagy békén, valami jár a parton...
Lefogadom, hogy a szerelem, na, ezt a fogadást tartom.
[…]
Felel a szellő értőn, felelek én is.
Kérdőn eljött értem az ágyad,
Üzen a vágyad és most bennem árad szét.
(Kiss Tibor / Quimby: *Cuba Lunatica*)

Ahogy azt az (54a–b) példák is mutatják, ezekben az esetekben a fikcionális aposztrofé annyira sikeresnek bizonyul, hogy az azt kezdeményező beszélő verbális választ is kap (l. *Hol van […]? – Hol lenne…*, valamint *Lefogadom […] – na, ezt a fogadást tartom*). Ez a diszkurzív viszony egyébiránt az (54b)-ben *(Felel a szellő értőn, felelek én is)* reflexió tárgyává is válik.

4.3.1.3. Összegző megállapítások

Ahogy a fenti példák is megerősítették, a tényleges diskurzus címzettjétől történő elfordulásként értett aposztrofé gyakran, a lírai szövegekben pedig jellemzően nem egy ténylegesen közvetlenül megszólítható címzettel kezdeményez diskurzust, hanem olyan entitásokkal, akikkel erre a nyelvi megismerés fizi-

ológiai és diszkurzív korlátaitól való eltekintés nélkül nem nyílna lehetőség. Az aposztrofikus fikció lényegi jellemzői az alábbiak (vö. Tátrai 2012b, 2015a, 2018c; Simon–Tátrai 2017: 168–172; 2021: 138–142).

i. Ahogy a prototipikus lírai diskurzusokat általában, úgy a dalszövegeket specifikusan is olyan diszkurzív séma jellemzi, amelynek lényege, hogy a tényleges diskurzussal párhuzamosan megkonstruálódik egy fikcionális, közvetlen (szemtől szembeni) interakcióval jellemezhető aposztrofikus diskurzus. Ennek résztvevői pedig a figyelmüket egy közvetlenül (perceptuálisan) megfigyelhető referenciális jelenetre irányítják.
ii. A lírai diskurzusba ágyazódó aposztrofikus figyelemirányítási aktusok a dalszövegekben is annak sajátos lehetőségét teremtik meg, hogy a nyelvi megismerés számára egyébként harmadik személyként hozzáférhető entitások második személyként konstruálódjanak meg. Így azok egy társas, diszkurzív viszonyrendszer résztvevőjévé válnak, akikkel nemcsak interperszonális kapcsolatba lehet kerülni, azaz nemcsak együtt lehet lenni, hanem együtt is lehet figyelni, az interszubjektív megismerés keretében.
iii. A lírai diskurzusként konstruálódó dalszöveg megnyilatkozója a fikcionális aposztrofé alkalmazásával – az interszubjektív figyelemirányítás keretében – nemcsak az érzelmek, hanem az egyéb mentális állapotok kifejezésére, illetve befolyásolására is különleges lehetőséget biztosít. A fikcionális aposztrofikus diskurzus résztvevői megosztozhatnak a világgal kapcsolatos ismereteiken, továbbá összehangolhatják a saját vágyaikat és szándékaikat a másik vágyaival és szándékaival.

Az aposztrofikus fikció tehát a lírai diskurzusok jellegadó tulajdonsága annyiban, hogy létrehozza a lírai beszédhelyzetet (vö. Culler 1981), de nem azonosítható magával a lírával. Nem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy az aposztrofikus fikcióként megjelenő referenciális jelenet megkonstruálásában ugyancsak lényegi szerep jut egyfelől a zeneiségnek (vö. Simon 2014), másfelől a metaforizációnak (vö. Tolcsvai Nagy 2003). Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az aposztrofikus fikció csak lehetőséget ad az esztétikai tapasztalatszerzésre, a „transzcendáló jelentésképzésre" (vö. Anderegg 1998), ám nem szavatolja azt. Nem elegendő ugyanis eltekinteni a nyelvi megismerés testesült és diszkurzív korlátaitól, az esztétikai tapasztalatszerzéshez túl is kell lépni azokon.

4.3.2. A személyjelölés líraisága

A dalszövegekről mint aposztrofikus diskurzusokról fentebb mondottakból lényegileg következik az, hogy a dalszövegek befogadói jellemzően a fiktív aposztrofikus figyelemirányítási aktusok által felkínált perspektívákból férnek

hozzá azokhoz a világbeli jelenetekhez, amelyekre a dalszövegek szerzői ráirányítják a figyelmüket. Ennélfogva a mindenkori befogadónak el kell játszania azzal a gondolattal, hogy mi lenne akkor, ha abban a fikcionális aposztrofikus diskurzusban, amely a dalszövegben megkonstruálódik, ő lenne az, akitől elfordulnak, azaz ő lenne az a harmadik, aki látja, amit a másik kettő közösen megfigyel, és aki érti, amit a másik kettő megért (a fikcionalitás fogalomértelmezéséhez l. Iser 1993).

Mindez azt is jelenti, hogy a funkcionális kognitív pragmatika háttérfeltevéseit érvényesítve az aposztrofét az interszubjektív figyelemirányítás sajátos módjaként értelmezhetjük, amely kiindulópontul szolgál a lírai diskurzusok, köztük a dalszövegek személyjelölő konstrukcióinak a vizsgálatához. Az alábbi vizsgálat a dalszövegekben történő személyjelölés pragmatikai leírásának elméleti lehetőségeit problematizálja (l. ehhez Tátrai 2018a, 2024). Ennélfogva bizonyos dalszövegek, illetve dalszövegrészletek kvalitatív, a kutatói intuíción alapuló elemzését azért végzi el, hogy az elméleti belátásokat szemléltesse. Ezzel együtt – kognitív nyelvészeti kiindulópontjának megfelelően – szem előtt tartja az elmélet és az empíria kölcsönviszonyát, így tudatában van annak, hogy a szemléltető példák elemzései nem helyettesítik a kiterjedt, korpuszalapú, illetve kísérletes vizsgálatokat, hanem azoknak csupán a kvalitatív alapozásához járulnak hozzá (vö. Domonkosi et al. 2018; Horváth–Simon–Tátrai 2021). A fentiek értelmében a használatalapúság kognitív nyelvészeti alapelvét úgy érvényesítjük, hogy a személyjelölés működését annak diszkurzív közegében szemléljük. A kiválasztott kilenc dalszöveg a kilencvenes, kétezres évek alternatív zenekaraihoz kötődik. A *Rablóhal,* az *Autó egy szerpentinen* és a *Mari* című dalszövegek a Quimby zenekarhoz, szerzőjük Kiss Tibor; a *Zöld hullám, A rossz fridzsider* és *A dióhéj hajós* az Amorf ördögök zenekarhoz, szerzőjük Tariska Szabolcs; az *Autók a tenger felé,* a *Hang és fény,* valamint a *Szívrablás* a Kispál és a borz zenekarhoz, szerzőjük Lovasi András.[100] A zenekarok, illetve a dalszövegek „alternativitását" – ahogy korábban már szó esett róla – továbbra is népi kategóriaként értelmezzük, és a tudományos meghatározás helyett beérjük azzal, hogy így szokás emlegetni őket (l. ehhez Imre 2017). Az alternatív dalszövegek kiválasztását az a feltevés motiválta, hogy megformáltságukat, referenciális összetettségüket és poétikai hatásukat tekintve e szövegek különböznek mind a slágerszövegektől, mind a kanonizált lírai alkotásoktól, de mindkét csoporttal viszonyba hozhatók olyan módon is, hogy szemléltetik a populáris és a magas kultúra, valamint a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat kontinuumjellegét (vö. Tátrai 2012b, 2018c). A háromszor három dalszöveg kiválasztását mindamellett az is motiválta, hogy mindegyikük

[100] A dalszövegek forrása ebben az alfejezetben is a zeneszöveg.hu internetes portál volt.

aktiválja a szerelmi dal diszkurzív sémáját, azzal együtt, hogy eltérő mértékben hagyják jóvá, illetve eltérő mértékben és módokon rekonfigurálják azt.

4.3.2.1. A személyjelölés kontextualizáló és perspektiváló szerepe a dalszövegekben

A személyjelölés különböző nyelvi műveletei, amelyek a diskurzus résztvevői által megfigyelt jelenetek szereplőinek a referenciális azonosítását végzik el (l. Tolcsvai Nagy 2017b: 430–435, vö. még Tolcsvai Nagy 2011), egyértelműen ráirányítják a figyelmet a jelentésképzés interszubjektív természetére. A jelenetbeli szereplők megnevezése ugyanis nem abszolút értelemben történik, hanem mindig a beszélőhöz és a megértett beszédhelyzethez viszonyítva, vagyis a diskurzus résztvevőinek interszubjektív kontextusához episztemikusan lehorgonyozva valósul meg (lásd: 3.1.1.3.). Ez az episztemikus lehorgonyzás pedig szorosan összefügg a diskurzusvilágban történő, kontextusfüggő tájékozódás lehetőségeivel, az olyan kontextusfüggő kiindulópontoknak a működésével, mint a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója, szociokulturális szituáltsága és tudati beállítódása (lásd: 2.3.2.).

A dalszövegekben mint lírai diskurzusokban a kontextusfüggő tájékozódás sajátszerűségét a fiktív aposztrofikus aktusok alkalmazása adja. Ahogy arról korábban szó esett, a lírai diskurzus megnyilatkozója az aposztrofé alkalmazásával egy fikcionális közös figyelmi jelenetet is létrehoz, amelyet egyfelől a résztvevők közvetlen interakciója, másfelől az általuk közvetlenül megfigyelhető referenciális jelenet jellemez. Mindez azt is jelenti egyben, hogy egy dalszöveg befogadójának nem csak annak a tényleges közös figyelmi jelenetnek az interszubjektív kontextusát kell létrehoznia, amelynek a dalszöveg szerzőjével együtt maga is résztvevőjévé vált. Olyan kontextuális ismereteket is mozgósítania kell, amelyek az aposztrofikus aktussal létrejövő fikcionális közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának megértéséből származnak. Így a dalszövegek kapcsán is lényegi kérdésként vethetők fel az alábbiak:

i. Honnan és hogyan konstruálódik a lírai diskurzusban a referenciális jelenet szereplőinek fizikai világa, annak tér- és időviszonyaival együtt?
ii. Honnan és hogyan konstruálódik a lírai diskurzusban a referenciális jelenet szereplőinek társas világa, annak szociokulturális viszonyaival együtt?
iii. Honnan és hogyan konstruálódik a lírai diskurzusban a referenciális jelenet szereplőinek mentális világa, azok mentális állapotaival együtt?

A fizikai, társas és mentális világ fogalmai tehát nem csupán a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának pragmatikai leírására alkalmasak. E fogalmak értelmező potenciálja a referenciális jelenetek leírásában is kiaknáz-

ható, nemcsak a narratív (lásd: 4.1.), hanem a lírai diskurzusok esetében is (a narratív diskurzusok pragmatikai megközelítéséhez l. még Tátrai 2006, 2010b, 2015a, 2019b). A lírai diskurzusok – a narratív diskurzusokhoz hasonlóan – élményszerű tapasztalatokat tesznek hozzáférhetővé és konstruálnak jelenetté, így a referenciális jelenet szereplőit fizikai entitásként, társas létezőként és mentális ágensként egyaránt megkonstruálják, azok fizikai, társas és mentális világával együtt. Ahogy fentebb szó esett róla, a lírai diskurzusokra jellemző aposztrofikus fikció abban különbözik az epikus és a drámai diskurzusokra jellemző narratív fikciótól, hogy abban a referenciális jelenet és a közös figyelmi jelenet tere és ideje egybeesik.

A fentebb mondottakból az is következik, hogy ha a különböző személyjelölő konstrukciókat – mint formai és funkcionális (jelentésbeli) tulajdonságokat egyesítő szerkezeti sémákat (l. Diessel 2015; Imrényi 2017) – azok diszkurzív közegében kívánjuk vizsgálni, érdemes a személyjelölés kontextualizáló és perspektiváló funkciójából kiindulnunk. A továbbiakban az ezzel kapcsolatos elméleti belátásokat a korábban megnevezett alternatív dalszövegek kvalitatív elemzései szemléltetik, amelyek az alábbi kérdések köré szerveződnek:

i. Hogyan járulnak hozzá a dalszövegek aposztrofikus aktusai a személyviszonyok konstruálásához és ezen keresztül a dalszövegek mint lírai diskurzusok feldolgozásához?
ii. Milyen összefüggések vannak a dalszövegekben mint lírai diskurzusokban a személyjelölés, valamint a tér- és időjelölés között?
iii. Milyen szerepet játszik az aposztrofikus diskurzus résztvevőinek szociokulturális szituáltsága a dalszövegek stílustulajdonítási folyamataiban?
iv. A személyjelölés hogyan járul hozzá a dalszövegekben a szereplők szubjektumként, azaz mentális ágensként történő megkonstruálásához?

A személyjelölésnek a dalszövegekben mint lírai diskurzusokban történő vizsgálatakor érdemes a személyjelölő konstrukciók deiktikus természetéből kiindulni (lásd: 3.1.2.; vö. még Tátrai 2017a: 953–80). Ahogy erről már szó esett, a személyjelölés a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához lehorgonyozva végzi el. Az első és a második személyű lexikai és morfológiai jelölők (névmások és inflexiós morfémák) deiktikus jellege a legszembetűnőbb, hiszen ezek a nyelvi konstrukciók a közös figyelmi jelenet résztvevőit, a megnyilatkozót és a címzettet objektiválják a referenciális jelenet szereplőiként. Mindez tehát azt jelenti, hogy az első és a második személyű jelölők nem egyszerűen a közös figyelmi résztvevőit jelölik. E konstrukciók sokkal inkább arra valók, hogy használatukkal a megnyilatkozó önmagát, illetve a beszédpartnerét megfigyelőből megfigyeltté tegye, azaz objektiválja. A lírai diskurzus az egymást kölcsönösen feltételező első és második személyű formák alkalmazásának köszönhetően válhat sze-

mélyessé, azaz perszonalizálttá (lásd: 4.3.2.2.). A megnyilatkozó azonban nem csak az első és második személyű formák használatával nyújt kontextusfüggő referenciapontokat a megfigyelt jelenet szereplőinek azonosításához. A harmadik személyű konstrukciók a megfigyelt jelenetnek azokat a szereplőit jelölik, akik nem azonosíthatók sem a megnyilatkozóval, sem a címzettel, pontosabban sem azok megfigyelhetővé tett jelenbeli, múltbeli vagy éppen jövőbeli „én"-jével (vö. még Cysouw 2009).

(55a) Hárman egy ladikban,
evezünk felfelé,
Hátul egy rablóhal,
S elöl te meg én.

(55b) S ha egy szív lakatlan,
Átúszom titokban,
Rablóhal alakban,
Valahogy minden olyan más.
(Kiss Tibor / Quimby: *Rablóhal*)

Az (55) szövegrészletek, amelyek az adott dalszöveg indító és záró sorait tartalmazzák, a lírai diskurzusokra, azon belül is a dal műfajára jellemző diszkurzív sémát aktíválnak. A korábban már idézett (55a)-ban a közös figyelem olyan referenciális jelenetre irányul, amely a fikcionális aposztrofikus diskurzus résztvevői számára közvetlenül megfigyelhető, és amelyben ők maguk is megjelennek szereplőként *(te, én)*. A jelenet szokatlanságát a megfigyelt közös tevékenységben *(evezünk)* ugyancsak részt vevő, harmadik személyként konstruálódó szereplő *(egy rablóhal)* jelenti. Ez a szereplő azzal, hogy a szerelmi dalokban gyakran megjelenő a szerelem utazás metafora fogalmi tartományai között újszerű megfelelést tesz lehetővé, a metafora nem konvencionális értelmezését kezdeményezi, amelyet egyébiránt további metaforikus kifejezések is megerősítenek a dalszöveg további, az (55a)-ban nem idézett részeiben (l. például *szirének hajlanak; a bűn csak egy vadalma; szemedben megcsillan a vér*). Az (55b) részlet azonban már kimondottan a személyjelölés szempontjából izgalmas, hiszen a *rablóhal alakban* konstrukció felszámolja a rablóhal korábbi önálló szereplői státuszát, amely nem hagyja érintetlenül sem a megfigyelő, sem a megfigyelt én szituáltságát sem *(minden olyan más)*, növelve ezzel a személyjelölés referenciális összetettségét és ezáltal poétikai potenciálját is (vö. Simon 2016: 111–133).

A slágerszövegekre általában az jellemző, hogy a lírai diskurzusba egy fikcionális aposztrofikus diskurzus ágyazódik be, amely átfogja a dalszöveg egészét, azaz végig ugyanaz a valaki beszél ugyanahhoz a valakihez (l. Imre 2017). Ez-

zel szemben az alternatív dalszövegekre sokkal inkább az jellemző, hogy több fiktív aposztrofikus aktust foglalnak magukban (lásd: 4.3.1.2.).

(56a) Csak hang legyen és fény, sok szép halott állat
Mutassa neked, hogy mennyivel jobb nálad

(56b) Mutassa meg neked, mennyivel jobb lehet
Ha ő mutatja meg neked
Milyen a hang, milyen a fény,
Milyen vagy te és milyen én
(Lovasi András / Kispál és a borz: *Hang és fény*)

Az (56a) a dalszöveg refrénjét tartalmazza, amely négy versszak után ismétlődik meg többször is, a többinél rövidebb, negyedik versszak után pedig az (56b)-ben olvasható sorokkal egészül ki, így zárva le a szöveget. A refrén második elemi mondatában az ige *(mutassa)* elsődleges figuráját (trajektorát) a harmadik személyként konstruálódó *sok szép halott állat,* a másodlagos figuráját (landmarkját) pedig az elsődleges figurától az áthajlással elválasztott második személyű szereplő *(neked)* dolgozza ki (az ige sematikus figuráihoz l. Tolcsvai Nagy 2017b: 314–329, 406–408). A dalszöveg referenciális összetettségét a személyjelölés szempontjából nem az egyébként meglehetősen enigmatikus értelmű *sok szép halott állat* harmadik személyű konstrukció okozza, hanem az, hogy a második személyű *neked* referense folyamatosan változik. Az egymást követő versszakok ugyanis folyamatosan módosítanak a második személyű konstrukció referenciális értelmezésének a kontextuális feltételein. Az egyes versszakok kezdősorai ugyanis mintha újabb és újabb, más és más aposztrofikus aktusokat kezdeményeznének. Az első versszak aposztrofikus megszólítottja a *TV (Nem figyeltem, bocs, pedig mentél TV);* a második versszakban az aposztrofikus címzettek ugyanakkor már többes szám második személlyel jelölt, közelebbről meg nem nevezett létezők *(Szeretem, ha visztek, mindegy is hová);* a harmadik versszakban nincs expliciten megnevezett címzett, de a jelenet fizikai és társas világa, illetőleg témája is megváltozik *(Egyedül fekszem, álmomban nővel voltam);* ahogy ez a negyedik versszakban ugyancsak megfigyelhető *(És egy leszedált ország tapsolgat a szarnak)*. A refrén második személyű szereplőjének referenciális értelmezése így annyira bizonytalanná, illetve összetetté válik, hogy azt a zárlatban, amelyet az (56b) idéz, a dalszöveg befogadója paradox módon akár még közvetlenül saját magával is azonosíthatja.

Habár a személyjelölés prototipikusan a referenciális jelenet szereplőinek az azonosítását végzi el a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusából kiindulva, az olyan személyjelölő konstrukciók, mint a birtokos személyjelek,

az adott szereplő referenciális azonosításában úgy kapnak szerepet, hogy referenciapontot jelölnek ki az adott szereplő fogalmi feldolgozásához (vö. Tolcsvai Nagy 2011).

(57) A testem rossz fridzsider,
Minden megromlik benne.
Mit betettem este,
Méreg lett reggelre.

A láb tétova gép.
Monoton mozgás
Minden lépés,
Mi nem visz hozzád.

A szív rossz facsavar.
Nem tart semmit.
A menetben
Csak rozsdásodik.
(Tariska Szabolcs / Amorf ördögök: *A rossz fridzsider*)

Az (57) dalszövegrészlet egyes versszakainak központi szereplői harmadik személyű entitások *(A testem; A láb, A szív)*. Az első versszakban az egyes szám első személyű birtokos személyjel a megnyilatkozó személyét kontextusfüggő referenciapontként jelöli ki a harmadik személyű entitás fogalmi feldolgozásához. Ugyanakkor könnyen relevánsnak tekinthető az a kontextuális értelmezés, amely a második és a harmadik versszak két központi szereplőjét is a megnyilatkozó személyéből mint kontextusfüggő referenciapontból teszi elérhetővé, az azt nyelvileg explicitté tevő első személyű inflexiós morfémák hiányában is. A második versszakban mindezt megerősíti, hogy a *Mi nem visz hozzád* szerkezetben az igének két másodlagos figurája van (*visz* – valakit valakihez). Ezek közül az utóbbi második személyű szereplőként nyelvileg explicitté is van téve *(hozzád),* előbbi viszont első személyű szereplőként implicit marad, ám a mindenkori befogadó fogalmilag ezt is feldolgozza. A harmadik versszakban *A szív* a korábbi versszakok kontextusában ugyancsak feldolgozható a megnyilatkozó személyéhez kötve. Mindazonáltal a harmadik versszakban az első (és második) személyű formák elmaradásának természetesen vannak következményei a jelentésképzés tekintetében: a mondottak általánosító értelmezésének lehetőségét is megteremtik.

Az élményszerű tapasztalatokat fiktív aposztrofikus aktusokkal hozzáférhetővé tevő lírai diskurzusokban a referenciális jelenet szereplői fizikai entitásokként is megkonstruálódnak a referenciális jelenet terében és idejében. Ebből

a szempontból kitüntetett figyelmet érdemel, hogy a fikcionális aposztrofikus közös figyelmi jelenet tere és ideje jellemzően kontinuusnak tekinthető a megfigyelt referenciális jelenet terével és idejével.

(58) Most olyan könnyű minden,
szinte csak a semmi tart.
A kutyákat elengedtem,
s a forgószél elvitte a vihart.

Alattunk a tenger,
szemben a nap zuhan.
Nyeljük a csíkokat
és a világ pajkos szellőként suhan.
(Kiss Tibor / Quimby: *Autó egy szerpentinen*)

A korábban már részben idézett (58)-ban az időbeli egybeesést nem csak az első versszak első szavaként megjelenő, azaz szaliens helyen lévő prototipikus deiktikus kifejezés, a *most* teszi hangsúlyossá. Az idézett részletben a jelen idejű mondatok dominálnak, jelezve, hogy az események, amelyre a figyelem irányul, a fikcionális diskurzus idejében zajlanak. Továbbá a két múlt idejű elemi mondatnak *(A kutyákat elengedtem, és a forgószél elvitte a vihart)* is meghatározóak a jelenbeli következményei (a kutyák most el vannak engedve, illetve most már nincs vihar), vagyis a múltbeli események is a jelen megértéséhez járulnak hozzá. Az időbeli egybeesés ugyanakkor kedvez annak, hogy a térbeli viszonyok a fiktív diskurzus megnyilatkozójának (és címzettjének) térbeli pozíciójából kiindulva váljanak feldolgozhatóvá. A második versszakban az *alattunk* személyragos névutóban a többes szám első személyű inflexiós morféma objektiválja is a fiktív diskurzus résztvevőit a referenciális szereplőiként (hasonlóan a *nyeljük* igealakhoz). Ezzel ellentétben a *szemben* térdeiktikus kifejezés anélkül jelöli ki a fiktív diskurzus résztvevőinek térbeli pozícióját kontextusfüggő referenciapontként, hogy szereplőként objektiválná őket (lásd: 3.1.1.).

Ugyanakkor a térbeli tájékozódás kiindulópontjaként nem feltétlenül a megnyilatkozó térbeli pozíciója funkcionálhat. A fiktív megnyilatkozó más viszonyítási pontokat is kijelölhet.

(59) A régi utcákba néz a nap.
Az utak folyók, az autók halak.
Úszunk ketten a rakparton épp.
A zöld hullám sodor, a város nyakék.
(Tariska Szabolcs / Amorf ördögök: *Zöld hullám*)

Az (59)-ben nem a diskurzus szereplőként objektiválódó résztvevői (vö. *úszunk*) jelennek meg a térbeli tájékozódás viszonyítási kiindulópontjaként, hanem egy harmadik személyű, megszemélyesített entitás (vö. *néz a nap*). Ebből a kiindulópontból lesznek *az utak folyók, az autók halak,* továbbá lesz *a város nyakék*.

A fikcionális aposztrofikus diskurzus megnyilatkozójának ugyanakkor – mivel a fikció keretében eltekinthet a nyelvi megismerés ez irányú korlátaitól is – arra is lehetősége nyílhat, hogy távoli helyeket tegyen jól megfigyelhetővé.

(60) Autók a tenger felé
Mennek el a mi utcánkban
Mindenki integet a saját kapujában

Odaérnek, befekszenek
Az ég alá aztán ott meg
Felhők mennek el nagy hallgatásba
(Lovasi András / Kispál és a borz: *Autók a tenger felé*)

A (60)-ban a *mi utcánkban* konstrukció objektiválja azt a kontextusfüggő kiindulópontot, ahonnét a térbeli viszonyok feldolgozhatóvá válnak. Ehhez képest az *odaérnek* és az *ott* deiktikus kifejezések meglehetősen távoli helyeket jelenítenek meg. Mindennek a líraiságát az adja, hogy az említett távoli helyeken zajló események a *mi utcánkban* is láthatóvá, de legalábbis elképzelhetővé válnak.

4.3.2.2. Személyesség és szubjektivizáció a dalszövegekben

A fentiekben a deixist olyan nyelvi műveletként értelmeztük, amely a résztvevők fizikai és társas világát vonja be a diskurzus értelmezésébe (lásd: 3.1.). A társas deixisre így az jellemző, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kínál fel kontextusfüggő referenciapontokat a szóba kerülő referenciális jelenet közös megfigyeléséhez, azaz megértéséhez. A személydeixis műveleteivel egyrészről a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, mégpedig a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében. Ahogy arról korábban szó esett, az egymást kölcsönösen feltételező első és második személyű formák alkalmazásával a közös figyelem az aposztrofikus diskurzus résztvevőire irányul, és ennek köszönhetően a lírai diskurzus személyessé (perszonalizálttá) válik. Mindazonáltal a lírai diskurzusok személyességére hatással vannak a társas attitűddeixis műveletei is, amelyek a résztvevők szociokulturális viszonyulását (attitűdjét) juttatják érvényre. A társas attitűd-

jelölés lényegi jellemzője, hogy össze is kapcsolódhat személyjelöléssel, de el is válhat attól (lásd: 3.1.2.). A megnyilatkozó szociokulturális helyzete ugyanis a személyjelölésen túl is kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálásában. A szociokulturális attitűd a diskurzus megformálását a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, így téve azt feldolgozhatóvá (lásd: 5.1.1.; valamint lásd még Tátrai 2012a, Tátrai–Ballagó 2020a, b).

A lírai diskurzusok szempontjából mindez a fiktív megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működésére irányítja a figyelmet.

(61) Kopott otromba trónon
egy szigorú szem.
Ha csak rám pillant
ezer évet öregszem.
Ismerlek, Mari,
és kacsintanék,
mondanám, hogy menjünk, de látom,
hogy nálad még be van ragadva a kézifék.
(Kiss Tibor / Quimby: *Mari*)

A (61) dalrészletben két aposztrofikus aktus irányítja a figyelmet. Amíg az első négy sor a fikció keretében perceptuálisan megfigyelhető, a közös figyelmi jelenet idejével egybeeső referenciális jelenet harmadik személyű szereplőjeként konstruálja meg a címszereplőt, addig a második négy sor – a *Mari* vokatívusz által is egyértelműsítve – már vele kezdeményez diskurzust, amelynek keretében Marit a referenciális jelenet második személyű szereplőjeként jeleníti meg (lásd: 4.3.1.2.). A két aposztrofikus egység azonban a megformálását tekintve is különbözik egymástól. Például a *kopott otromba trónon,* illetve a *be van ragadva a kézifék* kifejezések használata alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a két diszkurzív szituációban a megnyilatkozó egymástól eltérő közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokhoz igazítja mondandójának megformálását, azaz a két esetben eltérő a szociokulturális szituáltsága: másnak, más célból, máshogyan beszél. A (61) második négy sorában tehát a megnyilatkozó nem csupán a tegező forma alkalmazásával *(Ismerlek)* és az informális megszólítással *(Mari)* képes közvetlen, bizalmas viszonyt kialakítani a beszédpartnerével, hanem például a *be van ragadva a kézifék* konstrukcióval. Továbbá a dalszövegnek ez a része azáltal is személyesebbé válik, ahogyan a megnyilatkozó a *be van ragadva a kézifék* kifejezéssel a diskurzus megalkotottságához, továbbá az adott nyelvi regiszter normáihoz való szociokulturális viszonyulását is érvényre juttatja.

(62a) Pont az az egy, az az egyetlen darabja, az kéne
Elvinném, s ha nem akar meghalni, a többi jön el érte
A szíve egy dobozba, bársony közé raktam
És kopognak, az ajtóban áll, én meg – örülök, hogy itt vagy
(Lovasi András / Kispál és a borz: *Szívrablás*)

(62b) Felszállnak a nagy télködök.
Tavasz lesz! Bevert könyök
Jelzi jöttét. Szeretni kell!
A rossz dolgokat az söpri el.
Na akadj horogra! Maradj! Nekem
Bármily szar is, ez szerelem!
(Tariska Szabolcs / Amorf ördögök: *Zöld hullám*)

Szemben a (61) példával a (62a) és a (62b) egyaránt egy aposztrofikus diskurzus részleteinek tekinthetők, azaz bennük végig ugyanaz a valaki beszél ugyanahhoz a valakihez. Ám a megformálás tekintetében a két példa két különböző mintázatot szemléltet. Amíg a (62a) stílusa meglehetősen homogénnek tartható a maga spontán társalgási stílust idéző hétköznapi egyszerűségével, kötetlen közvetlenségével, addig a (62b) stílusa heterogénnek tekinthető, hiszen egyszerre jellemzi az emelkedett megalkotottság és a mindennapi közhelyesség (vö. *Felszállnak a nagy télködök,* illetve *Na akadj horogra*), akár ugyanabban a nyelvi konstrukcióban is (l. pl. *Bevert könyök / Jelzi jöttét; Bármily szar*) (lásd: 5.2.3.).

Mindazonáltal a konstruálásban a fikcionális aposztrofikus diskurzus megnyilatkozójának szociokulturális szituáltsága sem önmagában érdekes, hanem abból a szempontból, ahogyan a tényleges lírai diskurzus kulturális kontextusának a létrehozásában szerepet kap (vö. Simon 2014: 177–192, valamint Stockwell 2002: 44–46).

Fentebb, a személyességről szólva a lírai diskurzusokba ágyazódó fikcionális aposztrofikus diskurzusok interszubjektív kontextusának társas világáról esett szó, amelyben a megnyilatkozó szociokulturális pozíciója funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként. A megnyilatkozó azonban nemcsak társas létezőként, azaz személyként, hanem mentális ágensként, azaz szubjektumként is kontextusfüggő kiindulópont a konstruálásban. A megnyilatkozó ugyanis a saját tudatán átszűrve osztja meg másokkal a tapasztalatait. Ezzel egyfelől kifejezésre juttatja a saját mentális állapotait, és ezzel befolyásolja a másik mentális állapotait (l. Tátrai 2017a: 939–942). Másfelől hozzáférhetővé teszi a referenciális jelenet szereplőinek mentális állapotait, őket tudatos szubjektumként megkonstruálva.

(63) Mari nem itt él,
Mari máshol van.

Mari elmerült a belső kozmoszban.
Odamenekült,
nem tudni miért.
De ha tudnám, se mondhatnám,
néma szeme erre kért.

Sikoly a sorsa,
ha magába száll.
Szponzora: téboly, bilincs és halál.
Ez az útvesztőhely, Mari, nem túl előkelő.
Őrlángon égő, üregi szenvedély, most jöjj elő!
(Kiss Tibor / Quimby: *Mari*)

A korábban már idézett (63) dalrészletben az ismeretek megosztása dominál, nemcsak a Marit harmadik személyben megkonstruáló hosszabb részben, hanem az őt megszólító két sorban is. A szándékok, a vágyak és az érzelmek kifejezése, illetve befolyásolása az utolsó két sorban kerül előtérbe. Az érzelem maga is aposztrofikus megszólítottá válik *(őrlángon égő, üregi szenvedély),* a vágyak kifejezése és a szándékok befolyásolása pedig ebben az esetben a neki címzett felszólításban *(most jöjj elő)* artikulálódik (lásd: 4.3.1.1.).

A megnyilatkozói szubjektum az elemi mondatokban jellemzően rejtett módon juttatja érvényre a saját tudati beállítódását kontextusfüggő kiindulópontként a konstruálásban, ám lehetősége van arra is, hogy a saját szubjektív viszonyulását külön elemi mondatokkal tegye metapragmatikai reflexió tárgyává (lásd: 3.3.2.; vö még Tolcsvai Nagy 2017b: 306–309, Tátrai 2017a: 1045–1053). A (63)-ban a *ha tudnám, se mondhatnám* konstrukciója az utóbbi esetet példázza, ahol a két első személyű igealak szubjektumként, azaz mentális ágensként objektiválja a megnyilatkozót egy reflexív kontextualizáló konstrukció keretében. Mindazonáltal a lírai diskurzusok szempontjából sem mellékes, hogy a megnyilatkozó nemcsak saját mentális beállítódását képes kontextusfüggő kiindulópontként objektiválni. Egyrészről a beszédpartner tudati beállítódása is kontextusfüggő kiindulópontként objektiválódhat (l. pl. a *tudod, a szerelem amolyan homorú tojás* konstrukciókat a *Rablóhal* című dalszövegből). Másrészről – ahogy a (63)-ban *a néma szeme erre kért* mondat is mutatja – harmadik személyű entitáshoz is kapcsolódhat reflexív kontextualizáló konstrukció. Harmadrészről – mint azt a *nem tudni miért* mondat is szemlélteti, a reflexív kontextualizáció személytelen, általánosító konstrukcióként is megvalósulhat.

A tudati beállítódásnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak az áthelyezése megjelenhet továbbá a megnyilatkozó korábbi vagy éppen majdani „én”-jének mentális ágensként történő objektiválásával is.

(64) Hülye voltál, mondom magamnak, majd ha ez elmúlik
Csak múlna már el, nem is én vagyok ez már
Csak szerettem volna, ha velem is van ilyen
És most benne vagyok, még sosem volt sűrűbb homály.
(Lovasi András / Kispál és a borz: *Szívrablás*)

A (64)-ben első pillantásra úgy tűnhet, hogy a *mondom magamnak* elemi mondatban a megnyilatkozó objektiválódik mentális ágensként, reflexió tárgyává téve a *Hülye voltál* elemi mondatban közöltekhez való szubjektív viszonyulását. Ám a *mondom magamnak* után következő mellékmondat *(majd ha ez elmúlik)* nyilvánvalóvá teszi, hogy a kontextualizáló főmondatban nem az aktuális megnyilatkozó, hanem annak jövőbeli énje objektiválódik mentális ágensként, azaz perspektivizáció történik (lásd: 3.2.; vö. Sanders és Spooren 1997: 88–91; Tátrai 2019a: 18–20). A (64) mindamellett azt is példázza, hogy a megnyilatkozó számára a szubjektummá válás folyamata egy dalszövegben is problémává, reflexió tárgyává válhat (l. erről részletesen Simon 2016).

A fentiekkel összefüggésben fontos hangsúlyozni, hogy a lírai diskurzus kontextusában minden aposztrofikus aktus perspektivizációként értelmezhető, hiszen azok megszólalói egytől egyig olyan fiktív szubjektumok, akik nem azonosíthatók a lírai diskurzusok tényleges megszólalóinak a szubjektumával.

(65) Álmom a médiában dolgozni,
Festett szőke nőknek horkolni.
Szülinapomra tűzijáték legyen,
Meg a léghajóra örökbérletem.
(Tariska Szabolcs / Amorf ördögök: *A dióhéj hajós*)

A (65)-ben, de már voltaképpen a (61)-ben is, ez a lírai diskurzusokra általánosan jellemző perspektivizáció az ironikus értelmezés lehetőségét teremti meg. A rejtett metapragmatikai reflexióként funkcionáló irónia ugyanis sajátos módon aknázza ki a perspektivizációban rejlő lehetőségeket. Egy nyelvi konstrukció ironikus értelmezésének ugyanis alapvető feltétele és velejárója annak tudatosulása, hogy az aktuális beszélő az adott módon fogalmilag megkonstruált nyelvi reprezentáció erejéig elhárítja magától azt, hogy az ott mondottak érvényességéért felelősséget vállaljon. Az iróniához szükség van azonban annak az értelmezésbeli, értékelésbeli távolságnak a tudatosítására is, amely az éppen szóba kerülő dolog értelmezésének, értékelésének vonatkozásában elválasztja egymástól a megnyilatkozó perspektíváját és az adott reprezentációban érvényesülő perspektívát (lásd: 3.3.2.; vö. Tátrai 2017a: 1053–1057).

4.3.2.3. Összegző megállapítások

Az alfejezet a líra, illetve líraiság fogalmának kiterjesztett értelmezését követte, amely azt a kanonizált szépirodalmi szövegek egy jellegzetes csoportján túl nemcsak a népdalokra, hanem a könnyűzenei dalszövegekre is vonatkoztathatónak tartja. A líraiság kiterjesztett fogalomértelmezése mellett a személyjelölés kontextualizáló és egyúttal perspektiváló szerepének funkcionális kognitív pragmatikai leírásával kívánt érvelni, a dalszövegek fiktív aposztrofikus aktusainak a működéséből kiindulva. A dalszövegekben történő személyjelölés pragmatikai leírásának elméleti lehetőségeit problematizálva, alternatív dalszövegek, illetve dalszövegrészletek kvalitatív, a kutatói intuíción alapuló elemzését adva, a következő belátásokra jutott:

– A dalszövegek mint lírai diskurzusok befogadóinak nemcsak annak a tényleges közös figyelmi jelenetnek az interszubjektív kontextusát kell létrehozniuk, amelynek a dalszöveg szerzőjével együtt maguk is résztvevőivé válnak, hanem ennek keretében az aposztrofikus aktusokkal létrejövő fikcionális közös figyelmi jelenetek interszubjektív kontextusait is meg kell alkotniuk.
– A dalszövegekben mint lírai diskurzusokban a kontextusfüggő tájékozódás sajátszerűségét a fiktív aposztrofikus aktusok alkalmazása adja: a lírai diskurzus megnyilatkozója az aposztrofé alkalmazásával egy fikcionális közös figyelmi jelenetet is létrehoz, amelyet egyfelől a résztvevők közvetlen interakciója, másfelől az általuk közvetlenül megfigyelhető referenciális jelenet jellemez, amelyben ők maguk is megfigyelhetővé válnak, azaz szereplőként objektiválódnak.
– Habár a személyjelölés prototipikusan a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását végzi el a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusából kiindulva, az olyan személyjelölő konstrukciók, mint a birtokos személyjelek, az adott szereplő referenciális azonosításában úgy kapnak szerepet, hogy referenciapontot jelölnek ki az adott szereplő fogalmi feldolgozásához.
– A dalszövegekben mint lírai diskurzusokban a fikcionális aposztrofikus diskurzus megnyilatkozójának térbeli és időbeli pozíciója kontextusfüggő referenciapontként szolgálhat a referenciális jelenet térbeli és időbeli viszonyainak a feldolgozásához, amelyet esetenként első személyű inflexiós morfémák objektiválhatnak is.
– A dalszövegek mint lírai diskurzusok kulturális kontextusában a fikcionális aposztrofikus diskurzusok megnyilatkozóinak szociokulturális szituáltsága lényegi szerepet kap, illetve lényegi következményekkel jár a stílustulajdonítás folyamatában.
– A dalszövegek mint lírai diskurzusok személyessége (perszonalizáltsága) a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának, szubjektivitásuk pedig

a tudati beállítódásának mint kontextusfüggő kiindulópontoknak a működésével magyarázható.
– A dalszövegnek mint lírai diskurzusnak a kontextusában minden aposztrofikus aktus perspektivizációként értelmezhető, hiszen azok megszólalói egytől egyig fiktív szubjektumok, akik nem azonosíthatók a lírai diskurzusok tényleges megszólalóinak szubjektumával.

4.4. ÖSSZEGZÉS

A kötetnek ez a nagy egysége, amely a diskurzusoknak mint közös figyelmi jeleneteknek a perspektivikusságára összpontosított, a kontextusfüggő kiindulópontok korábban vázolt pragmatikai modelljének alkalmazhatósága mellett narratív és lírai diskurzusok kvalitatív vizsgálatával érvelt.

Egyrészről hangsúlyossá tette, hogy a narratív diskurzusokban történetekké összeálló referenciális jelenetek megértésére alapvető befolyással van az, hogy a diskurzus résztvevői közül ki és hogyan irányítja az elbeszélt események feldolgozását, vagyis az, hogy honnan és hogyan konstruálódik meg a történet szereplőinek konceptuálisan feldolgozható fizikai világa – azok tér- és időviszonyaival együtt, társas világa – azok szociokulturális viszonyaival együtt, valamint mentális világa – azok mentális állapotaival (szándékaival, vágyaival, hiedelmeivel, érzelmeivel) együtt. Ezzel összefüggésben két esettanulmány mutatott rá arra, hogy egy történet világának a megteremtésében központi szerep jut a kontextusfüggő kiindulópontok alaptípusainak, a tér- és időbeli pozicionáltságnak, a szociokulturális szituáltságnak, valamint a tudati beállítódásnak. Faulkner *That will be fine (És az jó is lesz)* című novellájának nyelvészeti érdekeltségű elemzését elsősorban az a jellemzője tette indokolttá, hogy a novellából úgy bontakozik ki két történet, hogy a fiktív történetmondónak csak egyet áll szándékában elmondani. Ottlik *Iskola a határon* című regényének pedig azon jellemzője jelentette a kiindulópontot, hogy benne a narratív fikció két alapvető sémájának, a fiktív történetmondót szerepeltető és az auktoriális történetmondót szerepeltető sémáknak a rekonfigurációja valósul meg sajátosan. Amíg a Faulkner-novella vizsgálata során a történet szereplőinek mentális világában történő tájékozódás, addig az Ottlik-regény esetében a társas világban történő tájékozódás problémája került a figyelem fókuszába.

Másrészről a közös figyelemnek a narratív diskurzusokban megfigyelhető kontextusfüggő működése a műfajiság problematikája felől is megközelíthetővé vált. A bahtyini beszédműfaj-koncepcióra alapozva a műfajiságot nem csupán a diskurzusokkal mint közös figyelmi jelenetekkel, hanem az azok keretében zajló, a mindenkori beszélő kontextusfüggő perspektíváját érvényesítő megnyilatkozásokkal mint figyelemirányítási aktusokkal összefüggésben

is értelmezte. Ezzel összefüggésben – a típus–megvalósulás dinamikus kölcsönviszonyából kiindulva – kiemelten kezelte a műfajoknak mint természetes diszkurzív kategóriáknak, illetve sémáknak a jelentésképzésben betöltött proaktív, kezdeményező szerepet. Az ebben a fejezetben szereplő két esettanulmány egyike egyfelől arra kívánt rámutatni, hogy milyen érvek szólnak amellett, hogy Esterházy Péter *Esti* című kötetét érdemes regényként olvasni, másfelől arra is fel kívánta hívni a figyelmet, hogy a regény keretében a mondat sajátos beágyazott műfajként is megkonstruálódik. A másik esettanulmány pedig nem szépirodalmi, hanem internet közvetítette hétköznapi narratívákra fókuszált. A *Beégésem története* című internetes tematikus topik elemzése a mentális világ konstruálódásának műfajspecifikus vonásaira mutatott rá.

Harmadrészről az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kontextusfüggő kiindulópontok pragmatikai modellje nemcsak a narratív, hanem a lírai diskurzusok szerveződésének a leírásához is lényegi szempontokat tud adni. A kiterjesztett líraértelmezés mellett könnyűzenei dalszövegek elemzésével érvelő fejezet két csomópont köré szerveződött. Egyfelől a lírai beszédhelyzet aposztrofikusságát, másfelől a lírai személyjelölés jelentésképző potenciálját, perspektiváló és kontextualizáló funkcióját tette reflexió tárgyává. Kiemelt hangsúlyt kapott, hogy a lírai diskurzus megnyilatkozója az aposztrofé alkalmazásával egy fikcionális közös figyelmi jelenetet is létrehoz, amelyet egyfelől a résztvevők közvetlen interakciója, másfelől az általuk közvetlenül megfigyelhető referenciális jelenet jellemez. Mindez azt is jelenti egyben, hogy egy dalszöveg befogadójának nem csak annak a tényleges közös figyelmi jelenetnek az interszubjektív kontextusát kell létrehoznia, amelynek a dalszöveg szerzőjével együtt maga is résztvevőjévé vált. A befogadónak ugyanis olyan kontextuális ismereteket is mozgósítania kell, amelyek az aposztrofikus aktussal létrejövő fikcionális közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának megértéséből származnak.

Az esettanulmányok nem kívántak átfogó szövegtipológiai, illetve poétikai leírásokat adni, céljuk csupán az volt, hogy a nézőpont pragmatikai értelmezését érvényesítve diskurzust kezdeményezzenek a szövegnyelvészet szövegtipológiai, valamint az irodalomtudomány poétikai kiindulópontú kérdésfeltevéseivel.

5. A STÍLUS PERSPEKTIVÁLTSÁGA

Stílustulajdonítás hétköznapi és irodalmi diskurzusokban

A stílustulajdonítás perspektivikus természetére fókuszáló rész amellett érvel, hogy a megnyilatkozónak a figyelemirányítás interszubjektív kontextusában érvényre jutó szociokulturális szituáltsága lényegi szerepet játszik a stílustulajdonítás folyamatában. Ennek érdekében az elméleti modellálás és az empirikus kutatás harmonizálására törekszik, így az elméleti belátások ismertetését egyfelől egy többszintű empirikus vizsgálat (l. ehhez Tátrai–Ballagó 2020a, b), másfelől egy összetett kvalitatív elemzés eredményeinek bemutatása követi (l. Tátrai 2022d).

Elsőként azokat az elméleti belátásokat tekintjük át, amelyek a stílus megértésének funkcionális kognitív pragmatikai megközelítéséből következnek (5.1.). Ennek keretében első lépésként a szociokulturális szituáltság fogalmának értelmezését végezzük el a közös figyelem, a kontextus és a nézőpont fogalmaival összefüggésben. A stílustulajdonítást itt a különböző szociokulturális tényezőket a megformálásban érvényre juttató, azokat a konstruálás integráns részévé tevő, deiktikus természetű folyamatként írjuk le (5.1.1.). Ezt követően a stílustulajdonítás a stilisztikai sémák (stílusminták) aktiválásaként jelenik meg, amelyekhez képest a stíluselemekként funkcionáló különböző nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének, illetve jelöletlenségének a feldolgozása megtörténik (5.1.2.).

A két egymásra épülő kérdőíves vizsgálatból álló empirikus vizsgálat (5.2.) központi, tárgytudományos kérdésfeltevése az, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága mint kontextusfüggő kiindulópont hogyan, milyen tényezőket, azok mely aspektusait, tartományait aktiválva jut érvényre a stílustulajdonítás folyamatában. E kutatás tehát nem törekszik arra, hogy a stílustulajdonítás folyamatát a maga komplexitásában empirikus vizsgálat tárgyává tegye. A stílustulajdonítással kapcsolatos reflexiók többszintű vizsgálatával az ilyen jellegű kutatásokat csupán kezdeményezni kívánja. Az empirikus vizsgálat kérdéseinek, feltevéseinek, illetve módszertani hátterének ismertetése után az eredmények bemutatása három probléma köré szerveződik, a kapott adatok egymásra épülését szem előtt tartva. Elsőként azokat a stílustulajdonításra reflektáló nyelvi kategóriákat tekintjük át, amelyeket az első kérdőív adatközlői megneveztek (5.2.1.). Ezt követően – szintén az első kérdőív adata-

ira támaszkodva – a diskurzusrészletekben szereplő egyes nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének kérdéseit vetjük fel (5.2.2.). Végül a második kérdőív eredményeinek ismertetését a stílus szociokulturális tényezőinek érvényesülésére fókuszálva végezzük el, a stilisztikai jelöltség kérdését is szem előtt tartva (5.2.3.). A fejezetet a következtetések levonása zárja, természetesen arra is kitérve, hogy az első, nyitott kérdőív eredményei milyen mértékben korrelálnak a második, zárt kérdőív eredményeivel (5.2.4.).

A stílus homogenitásának és heterogenitásának a problematikáját középpontba helyező harmadik egység a stílusimitáció, a stíluskeveredés és az iróniaértés közötti összefüggések feltérképezéséhez kínál fogódzókat (5.3.). A fejezet az elméleti belátások relevanciáját, valamint az azokból következő vizsgálati szempontok alkalmazhatóságát három szépirodalmi szöveg, Szerb Antal *A választott lovag*, a *Szerelem a palackban*, valamint a *Cynthia* című novellájának célzott, kvalitatív elemzésével szemlélteti. A vizsgálat a három novella elemzésével egyfelől a stílusimitáció három különböző, karakteres lehetőségét mutatja be: *A választott lovag* a homogenizáló, a *Szerelem a palackban* a polarizáló, a *Cynthia* pedig a relativizáló stílusimitációt szemlélteti (5.3.1.). Másfelől a vizsgálat arra is kitér, hogy a stílusimitáció jelzett megoldásai az ironikus értelmezés milyen lehetőségeit aknázzák ki (5.3.2.). Ez a vizsgálat, amely szépirodalmi diskurzusokban tematizálja a stílustulajdonítás perspektivikusságának kérdését, azzal, hogy a stílustulajdonítást a szociokulturális szituáltság, az iróniaértést pedig a tudati beállítódás működésével hozza összefüggésbe, e két kontextusfüggő kiindulópont kapcsolatára is rá tud kérdezni.

5.1. A STÍLUSTULAJDONÍTÁS SZOCIOKULTURÁLIS SZITUÁLTSÁGA – ELMÉLETI BELÁTÁSOK

A fejezet a kérdéseit és a válaszait a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából fogalmazza meg (lásd:1.; l.. még Tátrai 2017a). E megközelítésben a pragmatika egyrészről annak a társas megismerő tevékenységnek adja a részletező leírását (vö. Croft 2009; Sinha 1999; Tomasello 2002), amelynek keretében az emberek nyelvi szimbólumokat, konstrukciókat alkalmaznak a kommunikációs igényeik adaptív kielégítése érdekében (vö. Verschueren–Brisard 2009). Így e kiindulópontból a stílustulajdonítás folyamata (a stílus létrehozása és befogadása) is a közös figyelem társas kognitív képességéből kiindulva válik megközelíthetővé. A funkcionális kognitív pragmatika másrészről – a sémák és megvalósulások kölcsönviszonyát tételezve (vö. Langacker 1987, 2008; Verhagen 2007) – a nyelvi szimbólumoknak, konstrukcióknak a jelentésképzésben betöltött szerepét azok diszkurzív megvalósulása felől mutatja be. Így a stílust a stílustulajdonítás diszkurzív közegében, annak interszubjektív kon-

textusában, mégpedig a résztvevők szociokulturális szituáltságából kiindulva teszi értelmezhetővé (vö. Frank 2008, Zlatev 1997, 2014). Harmadrészről e pragmatikafelfogás a nyelv jelentésképző működését olyan átfogó kiindulópontból szemléli (vö. Verschueren 1999), amely termékeny viszonyba hozható az olyan specifikus kiindulópontot érvényesítő nyelvészeti diszciplínákkal, mint amilyen a nyelvi megformálásra fókuszáló, így a nyelv működését a megformálás problematikája felől láttató stilisztika is. E diszkurzív lehetőséget kiaknázva az válik lehetővé, hogy a stílustulajdonítást a nyelvi tevékenységre jellemző konstruálás integráns részeként mutassuk be. A funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés így a stílus fogalmának más értelmezési irányát, értelmezési keretét kívánja kijelölni, mint a nyelvhasználat társadalmi feltételrendszerére, jellemzően makroszociológiai jellemzőire fókuszáló szociolingvisztikai stílusmagyarázatok (vö. Coupland 2007; Tannen 2005; valamint l. erről összefoglalóan Bartha–Hámori 2010; Simon 2012a).

5.1.1. A stílustulajdonítás mint deiktikus művelet

A stílustulajdonítás szempontjából a kontextusfüggő kiindulópontok közül a megnyilatkozónak a közös figyelmi jelenet társas világában elfoglalt szociokulturális pozíciója kap kitüntetett figyelmet (lásd: 3.1.2.; vö. még Tátrai 2017a: 935–938).[101] Ezzel összefüggésben fontos hangsúlyossá tenni, hogy a résztvevők társas világról való tudása nem korlátozódik a személyközi (interperszonális) viszonyokkal kapcsolatos ismeretek mozgósítására (l. ehhez Bartha–Hámori 2010), annál tágabb viszonyrendszert foglal magában. A közös figyelmi jelenet társas világában ugyanis – amellett, hogy az egymás iránti szociális figyelem képességén alapuló, diadikus jellegű interperszonális kapcsolatteremtésre is lehetőség nyílik – az egymás mentális állapotait befolyásoló figyelemirányítás képességét kiaknázó közös, társas cselekvés, a triadikus jellegű interszubjektív megismerés zajlik (lásd: 3.1.2.3.; valamint Tátrai 2017a: 911–916). A nyelvi megismerés keretében a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága egyfelől kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet társas viszonyainak a feldolgozásához. Másfelől a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága olyan módon is hozzájárul a referenciális jelenet megértéséhez, hogy a hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok

[101] A kontextusfüggő kiindulópontok közül a megnyilatkozó tudati beállítódása felvetheti, hogy azt összefüggésbe hozhatónak tartsuk az irodalmi narratológiában kidolgozott *mind style* fogalmával (l. Fowler 1977; Leech–Short 1981; Semino 2007), ám az inkább a szereplői tudatok megjelenítésével kapcsolatos technikai fogalomként jelenik meg, és nem egy kidolgozott stíluselméleti koncepció kulcsfogalmaként.

megformálását viszonyba hozza azokkal a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára. Ez utóbbi pedig azt jelenti, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának feldolgozása – például annak a feldolgozása, hogy a megnyilatkozó diákként beszélget a tanárával (vagy tanárként a diákjával, illetve diákjaival) egy tudományos témáról egy egyetemi szemináriumon keretein belül – alapvető szerepet játszik a stílustulajdonítás folyamatában, hiszen az interszubjektív konstruálás integráns részévé teszi a megformáláshoz kapcsolódó szociokulturális viszonyulást (l. Tátrai 2012a: 52–62, valamint Tátrai–Ballagó 2020a, 2020b; vö. Agha 2005). A megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának feldolgozása tehát aktív kontextualizálást jelent. A kontextualizáció során a megnyilatkozó kontextusfüggő kiindulópontjai egyszerre, párhuzamosan érvényesülnek a konstruálásban, a megformálásban azonban a szociokulturális szituáltsága jut érvényre.

A fentiekből az következik, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága a deiktikus centrum összetevőjeként, a társas deixis kontextusfüggő kiindulópontjaként funkcionál (lásd: 3.1.2.). A társas deiktikus műveletekre az jellemző, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kínálnak fel kontextusfüggő referenciapontokat a szóba kerülő referenciális jelenet közös megfigyeléséhez, azaz megértéséhez (l. Tátrai 2017a: 968–974). A társas deixis egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, mégpedig a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében. A személyjelölés deiktikus műveletei a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához lehorgonyozva végzik el (vö. Tolcsvai Nagy 2017b: 430–435). A társas deixis ugyanakkor a résztvevők szociokulturális viszonyulását (attitűdjét) is érvényre juttatja. A társas attitűd deiktikus jelölése összekapcsolódhat személyjelöléssel, annak voltaképpen bármelyik alakjával (vö. De Cock–Kluge 2016; Domonkosi 2016, Laczkó–Tátrai 2024), ám el is válhat attól. A társas attitűddeixis személyjelöléssel összekapcsolódó jellegzetes nyelvi kifejezései a magyarban például a tegező és nem tegező alakok, illetve a különböző megszólító formák (l. ehhez pl. Domonkosi 2002, 2022; Domonkosi–Kuna 2015), de ide tartozik például a többes szám első személy virtuális (vagy empatikus) használata is (l. Laczkó–Tátrai 2015a, 2024; Veres-Guspiel 2017). A társas attitűdjelölés azonban nem csupán a személyjelöléshez kötötten valósulhat meg. A megnyilatkozó szociokulturális pozíciója azon túl is kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálásában.

(1) [Az alábbi párbeszéd egy *Elméleti matematika* című egyetemi órán hangzott el, amikor egy feladat megoldásáról volt szó.]

A: Hosszú lett, és aztán rájöttem, hogy basszus, de hát ezt sokkal egyszerűbben is meg lehet csinálni.
B: Így van. A kedvemért az egyszerűséget valahogy ügyesen definiáljuk!
A: Igen. [nevetés] Mondjuk definiáljuk úgy, hogy hogy alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal.

Az (1) diskurzusrészletben, amely empirikus vizsgálatunk nyelvi anyagául is szolgált (lásd: 5.2.), az A megnyilatkozó egy diák, aki egy egyetemi szemináriumon szólal meg, és annak keretében használja a *basszus* kifejezést. E diszkurzív közegben ezzel a kifejezéssel anélkül konstruál meg közvetlen, informális viszonyt a beszédpartnerével, hogy annak személyét objektiválná valamilyen megszólító vagy tegező forma alkalmazásával. Sőt a *basszus*-sal a megnyilatkozónak nemcsak az adott beszédpartnerhez, hanem az adott diskurzus megalkotottságához, továbbá az adott nyelvváltozat, nyelvi regiszter normáihoz való szociokulturális viszonyulása is érvényre jut. Így megszólalását sokan tekinthetik lazának, hétköznapinak, vagy éppen szlengesnek. Az adott módon történő megformálás megfelelősége ugyanakkor ki van téve az egyezkedés lehetőségének (l. Verschueren 1999: 59–61), ahogy ezt az (1)-ben a tanár (B megnyilatkozó) reakciója is szemlélteti. A diák az újabb megnyilatkozásában már az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* kifejezést alkalmazza, amely a *basszus* alkalmazásától eltérő szociokulturális viszonyulást juttat érvényre. Így ez a kifejezés inkább tartható választékosnak, illetve tudományosnak, vagy éppen humorosnak, illetve ironikusnak, mint lazának, hétköznapinak vagy szlengesnek. Mindez értelmezhető a társas attitűd deiktikus központjának áthelyezéseként. A diák úgy alkalmazkodik a tanár elvárásaihoz, hogy a szociokulturális viszonyulásnak a korábbitól eltérő, a tanáréhoz közelebb álló kiindulópontját veszi fel és érvényesíti a megformálásban, mégpedig némi iróniával. Ebben a fogalomértelmezésben tehát a társas attitűd fogalma nem csupán, sőt, nem elsősorban a partner iránti társas (interperszonális) viszonyulást, hanem a diszkurzív helyzettel összefüggő, annak valamely összetevőjét kiemelő szociokulturális elvárásokhoz való viszonyulást jelenti a közös figyelem irányulásának társas (interszubjektív) kontextusában.

A társas attitűddeixis ennélfogva az alkalmazott nyelvi konstrukciókat a diskurzus megformálásával kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, mégpedig a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva. Mindez egyfelől azt jelenti, hogy a társas deixis olyan nyitott kategória, amely a stílustulajdonítás műveleteinek is keretet ad, másfelől azt, hogy a stílustulajdonítás deiktikus természetű folyamatként, műveletként értelmezhető (l. Tátrai 2012a; vö. Simon 2014: 179–190; Stockwell 2002: 45–57).

5.1.2. A stílustulajdonítás mint stílusminták aktiválása

A fentebb mondottak lényegi következtetése, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának feldolgozása alapvető szerepet játszik a stílustulajdonítás dinamikus, interszubjektív folyamatában is. A megnyilatkozó ugyanis azáltal, hogy a maga kontextusfüggő perspektívájából a különböző szociokulturális tényezőket a megformálásban érvényre juttatja, azokat a konstruálás folyamatának elválaszthatatlan, integráns részévé teszi. A megformálásban érvényesülő kontextusfüggő szociokulturális viszonyulás az alábbi tényezőket érinti (l. Tátrai 2012a: 57–62, Tátrai–Ballagó 2020a: 7–10; vö. Tolcsvai Nagy 1996, 2004, 2012):

- *diskurzus:* a megnyilatkozónak a diskurzus megalkotottságához való viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. választékos – közömbös – laza)
- *helyzet:* a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. formális – közömbös – informális)
- *érték:* a megnyilatkozónak a diskurzus témájához való értékelvű viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. értéktelítő – közömbös – értékmegvonó)
- *idő:* a megnyilatkozónak az alkalmazott nyelvi konstrukciók időbeliségéhez való viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. régies – közömbös – újszerű)
- *nyelvváltozat:* a megnyilatkozónak az adott nyelvváltozat normáihoz való viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. köznyelvi, szlenges, nyelvjárásias stb.)[102]

A diskurzus résztvevőinek stílustulajdonításában tehát lényegi szerep jut a szociokulturális tényezőknek, hiszen a különböző nyelvi konstrukciókban rejlő stilisztikai potenciál e tényezők érvényesülésével horgonyzódik le episztemikusan a diskurzus világában (l. Tolcsvai Nagy 2005: 86), és kap szerepet a referenciális jelenet együttes megfigyelésében, azaz megértésében. A kognitív stilisztika a stílus problémáját a kognitív nyelvtan egyik kulcs-

[102] A stílus szociokulturális tényezőinek heurisztikus tudományos modelljét Tolcsvai Nagy (1996) dolgozta ki. Az itt ismertetett felosztás abból a szempontból kezdeményezi az eredeti koncepció újraértelmezését, hogy az elsőként említett tényező megnevezésére a *magatartás (attitűd)* helyett a *diskurzus* terminust javasolja. Egyfelől azért, mert a (szociokulturális) attitűd fogalmát itt a nyelvi konstrukciók perspektivikusságának a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából történő kiaknázására általánosságban vonatkoztatjuk, és hozzuk összefüggésbe a stílus fogalmával. Másfelől azért, mert a *laza*, illetve a *választékos* tartományok olyan stilisztikai elvárásokat aktiválnak, amelyek a két protodiskuskurzushoz, a mindennapi, spontán társalgásokhoz, illetve az irodalmi, retorizált szövegekhez, azok megalkotottságához kötődnek (l. ehhez még Tátrai 2017a: 989–996).

fogalmából, a nyelv variabilitásából kiindulva magyarázza (l. Tolcsvai Nagy 2004, 2005). A nyelv variabilitása azon alapul, hogy a nyelvi szimbólumok a világgal kapcsolatos tapasztalatok fogalmi konstruálásának különböző lehetőségeit teremtik meg (l. Langacker 2008: 55–89). A stílus szempontjából a nyelv variabilitátása a megformálásbeli különbségekben mutatkozik meg. A stílus akkor kerül a konstruálás előterébe, ha a nyelvi konstrukciók megformálása az adott nyelvi interakcióban szembetűnővé válik, mégpedig más megformálásbeli lehetőségek viszonylatában (l. Tolcsvai Nagy 2005: 22–40; valamint Tátrai 2012a: 52–55). Ám mindez nem jelenti azt, hogy a stílus csak akkor játszana lényegi szerepet a dinamikus jelentésképzésben, ha a diskurzusban megjelenő nyelvi konstrukció megformálása előtérbe kerül. A stílus jelentésképző funkciója abban nyilvánul meg, hogy az alkalmazott nyelvi konstrukció mennyiben felel meg a megformálással kapcsolatos szociokulturális elvárásoknak (konvencióknak). A diskurzus során alkalmazott nyelvi szimbólumok stílusértékének (stilisztikai funkciójának, illetőleg jelöltségének) értelmezése tehát nem egy elvont, meghatároz(hat)atlan grammatikai normarendszerhez képest történik (vö. Fehér 1996; Péter 1974). Az adott nyelvi kifejezések stilisztikai jelöltsége – e használatalapú modellben (vö. Barlow–Kemmer 2000, Langacker 2000) – a mindenkori diskurzusban, a résztvevők által éppen aktivált stílusmintákhoz mint orientáló mintákhoz (stilisztikai sémákhoz) viszonyítva írható le (vö. Péter 1991: 40–48). A nyelvi praxisban a stílusminták kontextusérzékenységgel és probabilisztikussággal jellemezhető nyitott prototípuselvű kategóriák, amelyek tipikus szituációkhoz, cselekvésekhez, témákhoz, és ezekkel összefüggésben tipikus diskurzusokhoz kötődnek (l. Tolcsvai Nagy 2005: 132–134).[103]

Mindez azt jelenti, hogy a diskurzus résztvevőinek stílustulajdonítása – a dinamikus jelentésképzés mindenkori összetevőjeként – a stílusminták aktiválásához és a stíluselemekként funkcionáló különböző nyelvi konstrukciók feldolgozásához kötődik. Amennyiben egy adott nyelvi konstrukció alkalmazása – valamely szociokulturális tényező vagy tényezők szempontjából – a résztvevők számára megfelel a tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, valamint tipikus diskurzushoz kapcsolódó tipikus megformálási módnak (stílusmintának), akkor stílusértéke közömbösnek (jelöletlennek) tekinthető. Amennyiben viszont az adott konstrukció aktivál egy – az adott tényező szempontjából – más tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, diskurzushoz

[103] Ez a megközelítés a nyelv stilisztikai potenciálját a stílusminták érvényesülésével, azok diskurzusbeli lehorgonyzásával hozza összefüggésbe, és ennek keretében nem tárgyalja a nyelvi konstrukciók sémakiterjesztéssel történő megvalósításának, az önmagában vett jelentéskezdeményező nyelvi potencialitásnak a jelenségeit (erre l. Tolcsvai Nagy 1996, 2005), amelyeket a poétikussággal összefüggésben tart magyarázhatónak.

kapcsolódó tipikus megformálási módot (stílusmintát) is, akkor stílusértéke elmozdul az adott szociokulturális tényező szélső tartománya felé, és jelöltté válik.

(2) [Az alábbi megszólalás egy *Történeti földrajz* című egyetemi órán hangzott el, amikor a diákoknak különböző földrajzi helyeket kellett bejelölniük a térképen.]

A: Bármilyen tetszőleges sorrendben lehet kérdezni a problémás pontokat. Bízom benne, hogy sikerült ilyen problémás pontokat találniuk, mert én a saját jegyzékemben nagyjából kéttucatnyit szedtem össze a tananyagból.

(3) [Az alábbi párbeszéd egy *Személyiségfejlődés* című egyetemi órán hangzott el, ahol arról volt szó, hogy egy középiskolai tanárnak mi a feladata egy problémás gyerekkel.]

A: Oké. Második csoport?
B: A megoldás? Hát mivel ugye elég sokszor hülyéskedik az órán, ezért én arra, hogy jó megoldás lenne egy kicsit oltani. Mármint olyan szinten, hogy amikor így poénkodni próbál, akkor akkor például hogy ilyeneket, hogy „ühüm, tudsz még ilyen jó poént mondani?" Hogy egy kicsit így letörni a szarvát ilyen módon.
A: Na várjunk várjunk várjunk. [nevet] Tehát hogy van egy gyerek, aki mindig poénkodik az órán, és a tanári megoldásban nem az elveket fogalmazzuk meg.

A (2)–(3) példák ugyancsak az empirikus vizsgálat anyagából származnak (lásd: 5.2.). A (2)-ben a megnyilatkozó, akinek szociokulturális szituáltságát alapvetően meghatározza, hogy egy egyetemi szemináriumon keretében az oktató diszkurzív szerepét tölti be, úgy formálja meg a maga mondandóját, hogy az nagyjából megfelel az azzal kapcsolatos elvárásoknak. Így az általa alkalmazott nyelvi konstrukciók (pl. a *bízom benne* vagy a *nagyjából kéttucatnyit*) stilisztikailag nem annyira feltűnőek, stílusértékük inkább közömbösnek mondható (lásd: 5.2.2.). A (3)-ban viszont B megnyilatkozó, aki egyetemi hallgatóként nyilvánul meg egy egyetemi szemináriumon, olyan kifejezéseket alkalmaz (pl. *hülyéskedik,* illetve *oltani*), amelyek használata inkább más szituációkban, illetve diskurzusokban tekinthető megszokottnak (pl. fiatalok egymás közötti baráti beszélgetéseiben). Így az említett kifejezések – ha alkalmazásuk nem (vagy legalábbis nem annyira) megszokott az egyetemi órákon – stilisztikailag jelöltté válnak (lásd: 5.2.2.).

A fentiekből egyfelől az következik, hogy a stílustulajdonítás folyamatában az egyes nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltsége szorosan összekapcsolódik diszkurzív, társas szalienciájukkal (l. Tátrai 2017a: 1041–1043). A szaliencia komplex jelenség, amely a percepció síkján a feltűnőség, a konceptualizáció síkján a hozzáférhetőség, a diskurzus síkján az elvárhatóság szempontjából jellemezhető (l. ehhez Andor 2013, 2016; Schmid 2007; Schmid–Günther 2016; Tolcsvai Nagy 2013: 145–146).[104] A társas szaliencia, amely azzal a kérdéssel függ össze, hogy az adott kontextusban alkalmazott nyelvi konstrukciók menynyiben felelnek meg a diskurzus során érvényesülő szociokulturális normáknak, elvárásoknak (vö. Verschueren 1999: 173–200), stilisztikai szempontból is egyértelműen releváns. Ha arra összpontosítunk, hogy az adott nyelvi konstrukció megformáltsága az adott szituációban mennyire várható el, illetve menynyire tér el az adott szituáció vonatkozásában közösségileg konvencionálisnak tartott, egyénileg pedig begyakorlott megoldásoktól, akkor a nyelvi konstrukciók stilisztikai feltűnősége és hozzáférhetősége között fordított arányosságot tételezhetünk. Minél könnyebben hozzáférhető egy adott megformáltságú konstrukció az adott szituációban, annál kevésbé válik feltűnővé a diskurzusban, és fordítva. Ám mindez azt is jelenti, hogy egy adott kontextusban feltűnő megformáltságú konstrukció egy tipikusan más kontextusban már közel sem biztos, hogy feltűnő lesz, és fordítva (l. Smith–Mackie 2000: 66; valamint az előtérbe helyezés (foregrounding) fogalmával összefüggésben vö. még van Peer–Zyngier–Hakemulder 2007; Pethő 2012).

A fentiekből másfelől az következik, hogy a szociokulturális viszonyulás működését a stílustulajdonításban a típus–megvalósulás viszonya mellett a típus–típus és a megvalósulás–megvalósulás viszonya is meghatározza. Egy diskurzus a maga konkrét kontextusában, illetve egy nyelvi konstrukció a maga konkrét diszkurzív közegében, de általában, vagyis tipikusan is minősülhet például választékosnak, informálisnak, régiesnek vagy éppen közömbösnek (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 136–151). Előbbi esetben „belső nézőpont"-ból, az éppen aktuális közös figyelmi jelenet résztvevőinek szituáltságából kiindulva beszélünk a diskurzusbeli nyelvi szimbólumok stilisztikai jelöltségéről. Utóbbi esetben viszont az adott figyelmi jelenetet és az abban megjelenő nyelvi szimbólumok megformáltságát egy „külső nézőpont"-ból, mintegy kívülről szemléljük, és hozzuk viszonyba a hozzá (tipikusan) hasonló és tőle (tipikusan) különböző figyelmi jelenetekkel, illetve az azokhoz kapcsolódó stílusmintákkal. Mindazonáltal a „külső nézőpont" nem csak a különböző diskurzusok megformálási jellemzőit módszeresen összehasonlító kutató pozícióját jelle-

[104] A kutatás a szaliencia fogalmának nem elsősorban a tisztázásához, hanem sokkal inkább összetettségének megmutatásához járulhat hozzá a maga szempontjaival (vö. Schmid–Günther 2016).

mezheti. Mivel az emberek általában is képesek arra, hogy önmagukat és az éppen aktuális közös figyelmi jelenetet kívülről konceptualizálják (l. Tomasello 2002: 103–143), arra is lehetőségük van, hogy saját résztvevői szociokulturális szituáltságuk tipikusságára és annak stilisztikai vonatkozásaira (például tipikusan formális vagy éppen informális helyzetükre, vagy a diskurzus megalkotottságának tipikus lazaságára vagy választékosságára) is reflektáljanak. Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos nyelvi megoldások, elsősorban lexikai elemek (vö. *basszus, apparátus* az (1)-ben, illetve *hülyéskedik, oltani* a (3)-ban) dekontextualizálva is hordozhatnak egyfajta (sematizálódott) stilisztikai jelöltséget, mert önmagukban is képesek felidézni bizonyos stilisztikai sémákat (vö. Péter 1991: 44–46; Tolcsvai Nagy 1996: 198–203).[105] Mindamellett a stílustulajdonításra a típus–megvalósulás, illetve a típus–típus dinamikus viszonyán túl a megvalósulás–megvalósulás ugyancsak dinamikus viszonya is lényegi hatással van. Az adott diskurzus során aktivált stílusminta ugyanis a résztvevők korábbi diszkurzív tapasztalataiból absztrahálódott, amelyeket a hasonló szituációban zajló, hasonló cselekvést megvalósító, hasonló témáról szóló diskurzusaikban szereztek, akár azok beszélőjeként, akár azok címzettjeként, akár azok külső megfigyelőjeként (vö. Bahtyin 1988). Mindebből az következik, hogy a beszélőközösség által működtetett stílusminta-repertoárt az egyes beszélők nem birtokolják annak teljességében. Nemcsak azért, mert nem ismernek minden stílusmintát, hanem azért is, mert nem egyformán, például nem egyformán jól ismernek egy-egy stílusmintát (vö. Biber–Finegan 1989; l. még ehhez Simon 2012a). Ennek következtében a diskurzus résztvevőinek a megformálást érintő szociokulturális elvárásai akár jelentősen el is térhetnek egymáséitól (vö. Tolcsvai Nagy 2005: 134–138; valamint Sharifian 2008, 2017), és ezzel összefüggésben a megformálás megfelelőségét érintő egyezkedéseik akár konfrontatívvá is válhatnak.

5.2. A STÍLUSTULAJDONÍTÁS SZOCIOKULTURÁLIS TÉNYEZŐI – AZ EMPIRIKUS VIZSGÁLAT LEHETŐSÉGEI

Az elméleti modellálással harmonizáló, annak belátásaira épülő, azok néhány lényegesnek tartott összetevőjére, illetve összefüggésére visszakérdező empirikus kutatás, amelyet Ballagó Júliával közösen végeztünk (l. Tátrai–Ballagó 2020a, 2020b), központi kérdése az, hogy a megnyilatkozó szociokulturális

[105] E megközelítés tehát egy nyelvi konstrukció stilisztikai típusjelentését a beszélők diszkurzív, műfaji elvárásaihoz kötődő stílusmintákkal hozza összefüggésbe, és nem a konstrukció sematikus jelentésszerkezetének részeként értelmezi (utóbbira l. Simon 2012b, ahol a probléma az archaizálás jelenségével összefüggésben tematizálódik).

szituáltsága hogyan, milyen tényezőket aktiválva jut érvényre a stílustulajdonítás folyamatában. Ám ez az általános, átfogó kérdés a kétlépcsős empirikus vizsgálatban konkrétabb kérdések formájában fogalmazódik meg. Ezek a következők:

i. Melyek azok a laikus, intuitív stílusminősítő megnevezések, amelyek metapragmatikai reflexió tárgyává teszik a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának érvényesülését a stílustulajdonítás folyamatában?
ii. A stílustulajdonításra reflektáló laikus megnevezések a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának mely tényezőit helyezik előtérbe, azoknak milyen fogalmi összetevőit profilálják?
iii. A különböző szociokulturális tényezők érvényesülése hogyan kap szerepet a diskurzus stiláris karakterének, illetve az alkalmazott nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének kialakításában?
iv. A stílustulajdonítás során feldolgozott nyelvi konstrukciók hogyan válnak az aktivált stilisztikai sémákhoz képest stilisztikailag jelöltté, a megformálás diszkurzív közegében, társas értelemben szalienssé?

A kérdésekből az is világosan látszik, hogy az empirikus vizsgálatot a fentebb jelzett átfogó tárgytudományos kérdés mellett az a metatudományos kérdés is inspirálta, hogy a stílustulajdonításra reflektáló laikus, intuitív megnevezések hogyan tehetők a stílus tudományos leírásának részévé (l. ehhez például Sandig 1986, amely azonban nem laikusok, hanem a kutatók stílusminősítő megnevezéseit teszi vizsgálat tárgyává). Abból indultunk ki ugyanis, hogy a diskurzus résztvevőinek metapragmatikai tudatossága – vagyis az, hogy megnyilatkozóként és befogadóként egyaránt képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és az azok alkalmazásával összefüggő kognitív folyamatokhoz és szociokulturális elvárásokhoz (lásd: 3.2.2.; l. Tátrai 2017a: 1038–1058; Verschueren 1999: 187–198) – a jelentésképzés integráns összetevőjeként értett stílustulajdonítás folyamatára is kiterjed. Ezzel összefüggésben azt feltételeztük, hogy a megformáláshoz való szociokulturális viszonyulások – metapragmatikai jelzések formájában – nemcsak a stílustulajdonítás természetes diszkurzív közegében objektiválódhatnak,[106] hanem egy kérdőív keretében, a kutatók által is előhívhatók ezek a reflexiók (vö. Bednarek 2011). Így a stílustulajdonítás szociokulturális szituáltságát az arra reflektáló népi kategóriákból kiindulva tettük szisztematikus vizsgálat tárgyává.

Az elméleti belátások alkalmazhatóságát olyan empirikus kutatással szemléltetjük, amely nem vállalkozik az összetett problémakör teljes körű vizsgála-

[106] Ilyen metapragmatikai jelzések lehetnek egy diskurzusban például a *hogy választékosan fejezzem ki magam* vagy a *ne beszélj ilyen lenézően róla* konstrukciók (vö. Hámori 2012).

tára, azonban annak egy igen fontos aspektusát emeli ki. Annak a kérdőíves vizsgálatát célozza meg, hogy a szociokulturális szituáltság mely tényezőket juttat érvényre a stílustulajdonítás során (vö. Tolcsvai Nagy 2001b). A kutatás két egymást követő kérdőíves vizsgálatból épül fel, amelyek közül az első az adatközlőknek a saját stílustulajdonításukkal kapcsolatos reflexióira támaszkodó nyitott kérdőív, míg a második felmérés az első adataira és eredményeire épülő, ebből adódóan használatalapú, ám zárt kérdőív.[107] A kérdőíves vizsgálatok fő módszertani vonatkozású kérdésfeltevése az, hogy a stílustulajdonításra reflektáló megnevezések mint népi kategóriák hogyan tehetők a tudományos leírás részévé (l. még ehhez Domonkosi–Kuna 2015: 45–47). E minősítő megnevezéseket azért tekinthetjük népi kategóriáknak, mert a szociokulturális tényezőknek mint heurisztikus tudományos kategóriáknak (lásd: 5.1.2.) a jellemzően polarizáltan szerveződő fogalmi összetevőit, tartományait nevezik meg laikus, intuitív módon (például a diskurzus tényezője kapcsán így beszélhetünk választékosság-ról vagy lazaság-ról, a helyzet kapcsán kötetlenség-ről vagy hivatalosság-ról, az érték kapcsán komolyság-ról vagy ironikusság-ról). Jelen kutatás tehát nem arra vállalkozik, hogy a stílustulajdonítás folyamatát a maga komplexitásában empirikus vizsgálat tárgyává tegye, hanem arra, hogy az ilyen kutatásokat a stílustulajdonítással kapcsolatos reflexiók vizsgálatával kezdeményezze.

A vizsgálat kiinduló nyelvi anyagát négy magyar nyelvű egyetemi szeminárium hangfelvételének lejegyzett változata adja. Valamennyi hangfelvétel 2016 tavaszán, az Eötvös Loránd Tudományegyetem különböző karain készült.[108] Az órák között található két tanár szakos hallgatóknak meghirdetett szeminárium, egy személyiségfejlődés és egy gyermekkép tárgyú gyakorlati óra, valamint egy történeti földrajz, illetve egy elméleti matematika szemináriumi foglalkozás. Az összes óráról elmondható, hogy 15–20 hallgató és egy-egy oktató részvételével, a hangfelvételek lejegyzőjének jelenlétében zajlottak, a szemináriumok hossza egyenként másfél óra volt, a beszédfordulók száma pedig 185 és 499 forduló közé esett az egyes órákon.

Ebből a nyelvi anyagból választottunk ki összesen 12 diskurzusrészletet a kétlépcsős empirikus vizsgálat megvalósításához. A saját, reflexió tárgyává tett stílustulajdonításunkra támaszkodva a különböző szociokulturális tényezők szempontjából közömbösnek, illetve feltűnőnek tartott diskurzusrészeket választottunk ki. Saját stílustulajdonításunk azonban csupán az előzetes elem-

[107] A kutatás módszertanának kialakításakor annak a pilot vizsgálatnak a tanulságaira támaszkodtunk, amely a stílustulajdonítás szociokulturális szituáltságának empirikus vizsgálati lehetőségeit tesztelte (Ballagó 2017).

[108] ELTE Pedagógia és Pszichológiai Kar, ELTE Bölcsészettudományi Kar, ELTE Természettudományi Kar.

zésben, a hipotézisalkotás részeként kapott szerepet, a kérdőívek a stílustulajdonítással kapcsolatos közösségi elvárások, szociokulturális konvenciók vizsgálatát célozták meg.

A kutatás első lépéseként arra voltunk kíváncsiak, hogy a magyar anyanyelvű adatközlők – akik feltehetőleg rendelkeznek valamiféle sematikus tudással az egyetemi diskurzusok nyelvi megformálásáról – milyen fogalmi tartományokat mozgósítva reflektálnak saját stílustulajdonításukra, amikor a feladat során erre kérjük őket. Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni egyfelől azt, hogy a vizsgálatban magának a stílusnak is a népi kategóriájára támaszkodtunk, hiszen előzetesen nem definiáltuk az adatközlők számára, hogy mit értsenek stíluson. Másfelől azt is ki kell emelni, hogy a megkérdezettek nem voltak közvetlen résztvevői (beszélői és címzettjei) azoknak a diskurzusoknak, amelyek stílusára reflektáltak. Ám természetszerűleg azok befogadóivá váltak, így ők is a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva dolgozták fel az adott diskurzusrészletekben található megnyilatkozások stílusát, és tették azt metapragmatikai reflexió tárgyává (vö. Verschueren 1999: 187–189, 2000; valamint Tátrai 2017a: 1045–1053). A kutatás nem az adatközlők makroszociológiai jellemzőire (nemére, életkorára, iskolázottságára stb.) fókuszált, hanem arra, hogy a megkérdezettek hogyan reflektálnak a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságára mint a stílustulajdonítás során lényegi szerepet játszó kontextusfüggő kiindulópontra. Az első kérdőívben továbbá arra is rákérdeztünk, hogy az adott megnyilatkozásokban melyek voltak azok a nyelvi konstrukciók, amelyeket az adatközlők a stílustulajdonításuk szempontjából lényegesnek tartottak.

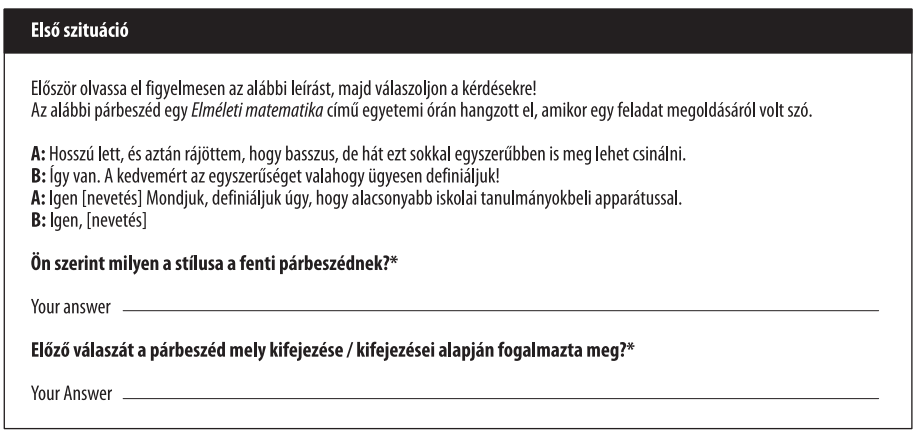
A második kérdőív az első eredményeire épült. Itt arra voltunk kíváncsiak, hogy az első kérdőívből származó, stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriák egy zárt kérdőív keretei között mennyire alkalmasak az adott diskurzusrészlet stílusának leírására. Ezzel összefüggésben vizsgálatunk arra is kiterjedt, hogy a stílustulajdonítás folyamatában mekkora és milyen stilisztikai jelöltséget kapnak az első kérdőívben stilisztikai szempontból lényegesnek ítélt konstrukciók. Így azt is megvizsgálhattuk, hogy az első, nyitott kérdőív eredményei milyen mértékben korrelálnak a második, zárt kérdőív eredményeivel.

Az adatgyűjtés a kutatás mindkét lépésében 200-200 fő részvételével zajlott. A kérdőíves felmérések adatközlői 18 és 70 év közötti, de döntően egyetemista korú (20–25 éves) fővárosi személyek, többségében nők voltak, akiket „hólabda" módszerrel, az interneten keresztül értünk el. Az egyetemisták és egyetemet végzettek nagy aránya az adatközlők között azért kedvező a vizsgálatra nézve, mert ők jól ismerik az egyetemi szemináriumok diszkurzív forgatókönyveit, illetve az ezekhez kapcsolódó stílusmintákat. Ez ugyanakkor természetesen az eredmények generalizálhatóságát nagyban csökkenti. Ugyanakkor kutatási kérdéseink megválaszolása nem is tette in-

dokolttá, hogy valamilyen alapsokaságra nézve reprezentatív mintavétellel éljünk. A nagyszámú adatközlővel végzett felmérés a feltett kutatási kérdésekre adott válaszok megbízhatóságát kívánta növelni. Így a kutatásnak ebben a fázisában statisztikai hipotézisek megfogalmazását sem tartottuk lehetségesnek a nélkül a biztos kvalitatív alapozás nélkül, amelyet éppen ez a kérdőíves vizsgálat célzott meg. A vizsgálat ugyanis elsősorban a vázolt elméleti és módszertani szempontok alkalmazhatóságát, azok relevanciáját kívánta reflexió tárgyává tenni. A fejezetben megjelenő diagramok és táblázatok célja ennélfogva a szemléltetés, a kvalitatív jellegű elemző megállapítások számadatokkal történő támogatása.

Az első kérdőívet hat különböző változatban állítottuk össze, amelyek egyikét véletlenszerűen kapták meg az adatközlők. Így egy kitöltő összesen 4 diskurzusrészletet kapott meg a kutatás kiinduló nyelvi anyagát képező 12 részletből, eltérő összetételben és eltérő sorrendi variációkban („első–negyedik szituáció"). Azért alakítottuk ki a diskurzusrészletek különböző sorrendjeit, hogy az eredmények összességét már ne befolyásolhassa, hogyan következtek egymás után a részletek. Azt feltételeztük ugyanis, hogy egy stílustulajdonításra reflektáló kategória könnyebben aktiválódik újra, ha korábban, egy másik diskurzusrészlet feldolgozása során már aktiválódott. A rövid magyarázó kontextussal ellátott diskurzusrészletekhez kapcsolódva az adatközlőknek két kérdésre kellett válaszolniuk (l. *1. ábra*).

Az első kérdésre („Ön szerint milyen a stílusa a fenti párbeszédnek?") kapott válaszok a stílustulajdonításra reflektáló megnevezések voltak. Ezeknek a népi kategóriáknak a nyalábokba rendeződését megvizsgálva arról kapunk információkat, hogy az egyes diskurzusrészletekben a szociokulturális szituáltságnak milyen tényezői aktiválódnak, illetve hogy a diskurzusrészletek stílusa

Első szituáció

Először olvassa el figyelmesen az alábbi leírást, majd válaszoljon a kérdésekre!
Az alábbi párbeszéd egy *Elméleti matematika* című egyetemi órán hangzott el, amikor egy feladat megoldásáról volt szó.

A: Hosszú lett, és aztán rájöttem, hogy basszus, de hát ezt sokkal egyszerűbben is meg lehet csinálni.
B: Így van. A kedvemért az egyszerűséget valahogy ügyesen definiáljuk!
A: Igen [nevetés] Mondjuk, definiáljuk úgy, hogy alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal.
B: Igen, [nevetés]

Ön szerint milyen a stílusa a fenti párbeszédnek?*

Your answer _____

Előző válaszát a párbeszéd mely kifejezése / kifejezései alapján fogalmazta meg?*

Your Answer _____

1. ábra: Az első kérdőív feladatainak a felépítése

szempontjából – egy általánosabb, absztraktabb szinten – melyek a meghatározó szociokulturális tényezők.

A második kérdés, amely szorosan kötődik az elsőhöz („Előző válaszát a párbeszéd mely kifejezése/kifejezései alapján fogalmazta meg?"), a stílustulajdonítás során jelöltté váló nyelvi konstrukciókra koncentrált. A kérdés megfogalmazása mögött az az elméleti felvetés áll, hogy az egyes nyelvi konstrukciók aktiválhatják az egyes stílusmintákat, és amennyiben a nyelvhasználó a stilisztikai sémától (stílusmintától) való eltérést érzékel, úgy azt bizonyos (többé-kevésbé körülhatárolható) nyelvi konstrukciók diszkurzív, társas szalienciájához köti. A kérdésben azért tartottuk a stilisztikai jelöltség megragadásra alkalmasnak a „kifejezés/kifejezései" megfogalmazást, mert ez a laikus kitöltők számára viszonylag könnyen értelmezhető, nem feltétlenül szónyi egységként azonosítható. Az adatközlők ennek megfelelően legtöbbször szavakat, illetve szószerkezeteket neveztek meg stílus szempontjából feltűnő nyelvi konstrukcióként. Mindazonáltal természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a stilisztikai jelöltség nem csupán az ilyen konstrukciókhoz kötődik, hanem egyéb (hangtani, alaktani, mondattani) megoldásokhoz is. A kutatásnak azonban nem volt célja, hogy a különböző konstrukciótípusok stilisztikai jelöltségéről átfogó képet adjon, csupán a társas szaliencia stilisztikai relevanciájára kívánt rámutatni.

Ötödik szituáció

Először olvassa el figyemesen az alábbi beszélgetésrészletet, majd válaszoljon a kérdésekre!
Az alábbi párbeszéd szintén a *Személyiségfejlődés* című egyetemi órán hangzott el, ahol arról volt szó, hogy egy középiskolai tanárnak mi a feladata egy problémás gyerekkel.

A: Oké. Második csoport?
B: A megoldás? Hát mivel ugye elég sokszor **hülyéskedik** az órán, ezért én arra gondoltam, hogy jó megoldás lenne egy kicsit oltani. Mármint olyan szinten, hogy amikor így poénkodni próbál, akkor például ilyeneket, hogy „ühüm, tudsz még ilyen jó poént mondani?" Hogy egy kicsit így letörni a szarvát ilyen módon.
A: Na várjunk várjunk várjunk! [nevet] Tehát hogy van egy gyerek, aki mindig poénkodik az órán, és a tanári megoldásban nem az elveket fogalmazzuk meg.

A fenti szövegben milyennek tartja a kiemelt kifejezést?

	laza, hétköznapi	.	átlagos, semleges	..	választékos, tudományos
1.	○	○	○	○	○

*

	közvetlen, informális	.	átlagos, semleges	..	hivatalos, formális
2.	○	○	○	○	○

2. ábra: A második kérdőív feladatainak a felépítése

A második kérdőív, amelynek összeállításához ugyanazt a 12 diskurzusrészletet használtuk, az elsőhöz hasonló struktúrával épült fel: a kérdőívnek szintén hat változata volt, amelyek a diskurzusrészletek összetételében, illetve sorrendjében különböztek egymástól. Ám itt egy kitöltőnek összesen 6 diskurzusrészlet jutott („első–hatodik szituáció"). A hat változat közül négyben kiemeltük az adott diskurzusrészlet egyik konstrukcióját (pl. *hülyéskedik*). A konstrukciók kiemelését az alapján végeztük el, hogy az első kérdőívben az adatközlők melyik két konstrukciót ítélték a stílus szempontjából leginkább meghatározónak az adott diskurzusrészletben. Ezekben az esetekben kérdéseink a kiemelt konstrukcióra vonatkoztak (l. *2. ábra*). A maradék két változatban nem éltünk kiemeléssel, ekkor a kérdések a teljes diskurzusrészletre vonatkoztak.

Ahogy az a *2. ábrán* is látható, az első felmérés eredményeire alapozva az egyes szociokulturális tényezők szerint 5 pontos skálákat alakítottunk ki, amelyek végpontjain a stilisztikai jelöltség megnevezésére az első kérdőívben kapott, stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriákat használtuk. A skálák közepén pedig a népi kategóriákként ugyancsak előforduló *átlagos, semleges* tartományok szerepelnek. Azért adtunk meg a skála adott pontjain két-két megnevezést, hogy azok inkább hassanak körülírásként, mintsem tudományos terminusként. Az első kérdőív eredményein alapuló skálák a következő szociokulturális tényezőkre vonatkoztak:[109]

1a) A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás deskriptív szempontból – ekkor a skála végpontjainak megnevezésére használt leggyakoribb kategóriák a *laza, hétköznapi* és a *választékos, tudományos* tartományok voltak.

1b) A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás preskriptív szempontból – ebben az esetben a skálát az *igénytelen, pongyola* és az *igényes, szakszerű* tartományok mentén jelöltük ki.[110]

2) A diskurzuspartnerhez való viszonyulás – ebből a szempontból a leggyakoribb népi megnevezések a *közvetlen, informális* és a *hivatalos, formális* tartományok voltak, így általában ezek jelölték ki a skála végpontját.

---

[109] A skálákat aszerint alakítottuk ki, hogy az első kérdőív eredményei alapján az adott, specifikus diskurzusrészletek feldolgozásakor mely szociokulturális tényezők kerültek előtérbe. Ezért alkalmaztunk a diskurzus megalkotottságához való deskriptív és preskriptív szempontú viszonyulás mérésére külön skálákat, illetve ezért nem alakítottunk ki külön skálát az idő tényezőjének.

[110] A hétköznapi nyelvhasználattól sem idegen az a retorikai hagyományban kanonizálódott attitűd, amely a nyelvi megformálást a stíluserények és a stílushibák dichotomikus rendszerében polarizálja (vö. Balázs 1961), azaz egyértelműen pozitívan vagy egyértelműen negatívan értékeli. Mivel a stílustulajdonítás lényegi jellemzője az értékelés, a megalkotottsághoz való deskriptív és preskriptív viszonyulás természetszerűleg fokozati skálaként képzelhető el.

3) A diskurzus témájához való értékviszonyulás – ekkor a skála végpontjait leggyakrabban a *humoros, ironikus,* illetve a *komoly, tárgyilagos* népi kategóriák jelölték ki.
4) A nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás – e tekintetben az első kérdőív eredményei arra mutattak rá, hogy a *szlenges* és a *szaknyelvi* tartományok között húzható skála a szóban forgó diskurzusrészletek stilisztikai jelöltséget illetően.

Az adatközlőknek tehát az volt a feladatuk, hogy a fenti szempontok szerint értékeljék a kiemelt nyelvi konstrukció, illetve – amennyiben nem éltünk kiemeléssel – a teljes diskurzusrészlet stílusát.[111]

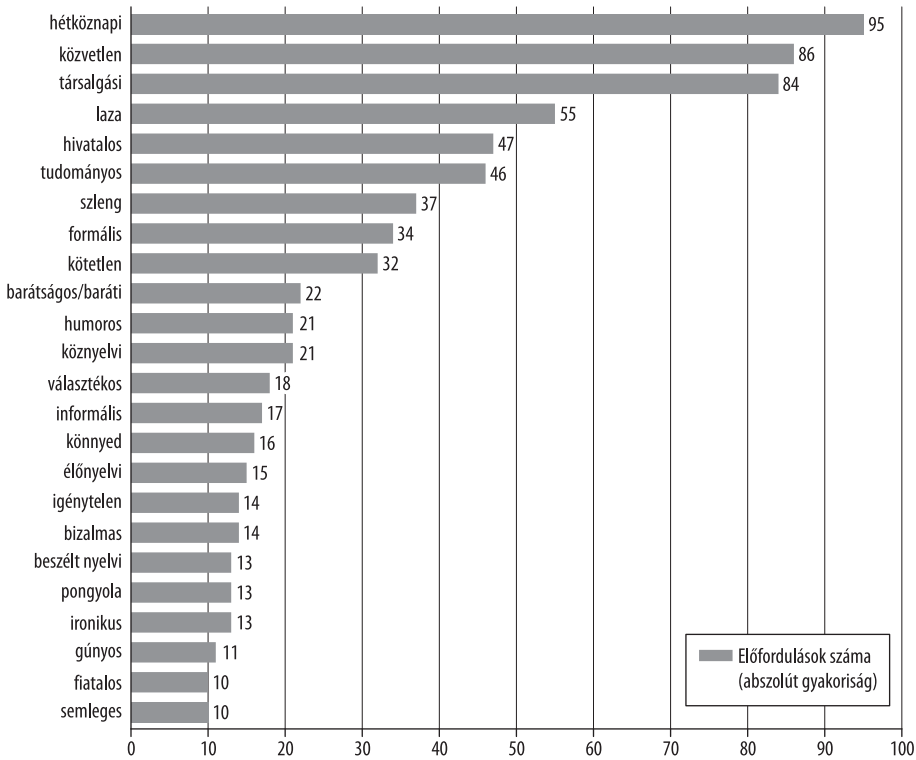
Az empirikus kutatás eredményeit a kapott adatok egymásra épülését szem előtt tartva mutatjuk be. Így elsőként azokat a stílustulajdonításra reflektáló, stílusminősítő nyelvi kategóriákat tekintjük át, amelyeket az első kérdőív adatközlői megneveztek (5.2.1.). Ezt követően – szintén az első kérdőív adataira támaszkodva – a diskurzusrészletekben szereplő egyes nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének kérdéseit tárgyaljuk (5.2.2.). Végül a második kérdőív eredményeinek ismertetését a stílustulajdonításban szerepet játszó szociokulturális tényezők érvényesülésére fókuszálva végezzük el, a stilisztikai jelöltség kérdését is szem előtt tartva (5.2.3.). Az eredmények áttekintését a következtetések levonása zárja (5.2.4.).

5.2.1. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések

Az első kérdőív kétszáz adatközlője összesen 268 különböző megnevezéssel reflektált a stílustulajdonítás folyamatára. A *3. ábra* a válaszokban leggyakrabban (legalább tízszer) szereplő huszonnégy népi kategóriát mutatja be. (A lista az első kérdőív első kérdésére adott valamennyi válasz alapján készült – a 200 kitöltő minden egyes megnevezését, illetve a 12 diskurzusrészletre adott összes megnevezését figyelembe véve.)

A leggyakrabban előforduló megnevezések mint népi kategóriák a stílustulajdonítás különböző szociokulturális tényezői közül – amelyek nem *a priori,* objektívnek tételezett, hanem heurisztikus tudományos kategóri-

[111] A felsorolt öt tényezőn túl a konstrukciók kiemelését mellőző két változatában értékelési szempontként felvettük a diskurzusrészlet stilisztikailag homogén–heterogén jellegét. Az eredmények értelmezésekor azonban ezt a szempontot mellőztük, mivel a stílus homogén–heterogén jellegére vonatkozó skála a megkérdezettek többsége számára nehezen értelmezhetőnek bizonyult, mert a korábbi 5 skálától eltérően ebben az esetben a skála középpontja nem a közömbös tartomány volt. A stílus homogenitásához, illetve heterogenitásához l. az 5.3. fejezetet.

3. ábra. A leggyakoribb stílustulajdonításra reflektáló megnevezések

ák (lásd: 5.1.2.) – leginkább a diskurzus megalkotottságához, illetve a beszédpartnerhez való viszonyulást profilálták valamilyen aspektusból.[112] A diskurzus megalkotottságához való viszonyulást helyezik előtérbe a következő kategóriák: (i) a *hétköznapi* (95 előfordulás), *társalgási* (84), illetve a *tudományos* (46), amelyek a (proto)diskurzusokra, előbbi két esetben a mindennapi társalgásra, illetve utóbbi esetben az irodalmi szövegre; (ii) a *laza* (55), *kötetlen* (32), *könnyed* (16), illetve a *választékos* (18), amelyek magára a megalkotottságra; (iii) az *élőnyelvi* (15), *beszélt nyelvi* (13), amelyek a diskurzus medialitására; (iv) az *igénytelen* (14), *pongyola* (13), amelyek pedig a megalkotottság értékelhetőségére reflektálnak (az *igényes* 8-szor fordult elő). A résztvevők egymáshoz való viszonyát profilálják a *közvetlen* (86), *barátságos/baráti* (22), *informális* (17), *bizalmas* (14), illetve a *hivatalos* (47), *formális* (34) kategóriák, amelyek arra reflektálnak, hogy az adatközlők

[112] A kapott laikus stílusminősítések besorolását az egyes szociokulturális tényezőkhöz professzionális annotátorként kutatótársammal ketten végeztük annak alapján, hogy az egyes laikus minősítések milyen viszonyulást profiláltak a leginkább.

szerint a megnyilatkozó a megformálással hogyan teszi felismerhetővé a beszédpartneréhez való viszonyulását. Emellett vannak olyan népi kategóriák, mint például a *humoros* (21), *ironikus* (13), *gúnyos* (11), amelyek a megnyilatkozónak a diskurzus tárgyához való szociokulturális értékviszonyulását teszik reflexió tárgyává. Az olyan népi kategóriák pedig, mint a *szleng* (37) és a *köznyelvi* (21), a nyelvváltozatok normáihoz való viszonyulást jelenítik meg stílusösszetevőként. A kutatás kiinduló nyelvi anyagaként használt diskurzusrészletek jellegével magyarázható, hogy a nyelvi konstrukciók időbe-

1. táblázat. A stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriák csoportosítása a szociokulturális tényezők heurisztikus tudományos kategóriái szerint

Diskurzus	Helyzet	Érték	Nyelv-változat	Idő
(hét)köznapi (95) társalgási (84) laza (55) tudományos (46) kötetlen (32) választékos (18) könnyed (16) élőnyelvi (15) igénytelen (14) beszélt nyelvi (13) pongyola (13) szakmai (8) igényes (8) egyszerű (6) előadói (6) magánéleti (5) szabad (5) nem választékos (5) oldott (5) hanyag (5) összeszedetlen (5) pontatlan (5) lezser (4) (köz)érthető (4) szakszerű (3) fesztelen (3) ismétlő (3) tudományoskodó (3) erőltetett (3)	közvetlen (86) hivatalos (47) formális (34) barátságos/baráti (22) informális (17) bizalmas (14) félhivatalos (8) udvarias (5) segítő(kész) (5) kedves (4) kedélyes (4) félformális (4) személyes (3) hierarchiát sugárzó (3) tiszteletteljes/-tudó (3) távolságtartó (3) pimasz (3)	humoros (21) ironikus (13) gúnyos (11) magyarázó (8) lekezelő (8) vicces (7) bizonytalan (6) komoly (6) tárgyilagos (5) tudálékos (5) lenéző (5) cinikus (4) magyarázkodó (4) intellekutális (3) tréfás (3) okoskodó (3) fellengzős (3) fölényes(kedő) (3)	szleng (37) köznyelvi (21) szaknyelvi (9)	fiatalos (10) mai (3)

liségéhez való viszony kevésbé került előtérbe – ennek a szociokulturális tényezőnek az érvényesülésére a *fiatalos* (10) szolgáltat példát.

A stílustulajdonításra reflektáló különböző népi kategóriák nyalábokat alkotnak, amelyek – ahogy azt az *1. táblázat* mutatja – elhelyezhetők a szociokulturális tényezők absztraktabb kategóriáiban, legalábbis abban az értelemben, hogy a szociokulturális tényezők heurisztikus tudományos kategóriáival leírhatónak tűnik a stílustulajdonításra reflektáló, a beszélők tudásából előhívott minősítő elemek nyalábokba rendeződése. E stílusminősítő elnevezések ugyanis a szociokulturális tényezők különböző fogalmi összetevőit, tartományait nevezik meg laikus, intuitív módon (az *1. táblázat* a legalább háromszor előforduló megnevezéseket tartalmazza).

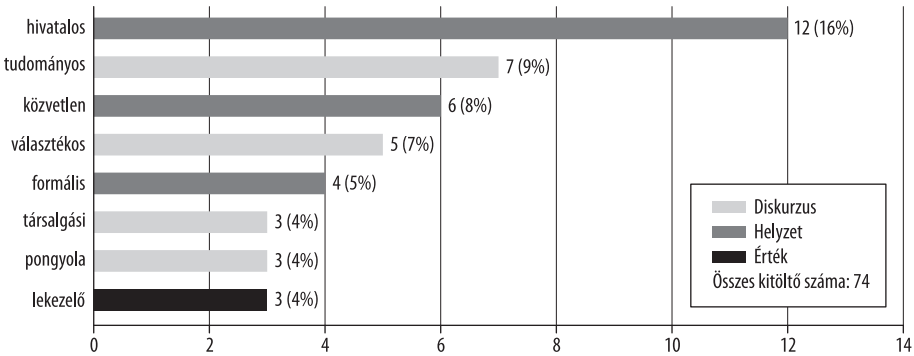
A stílustulajdonításra reflektáló laikus megnevezéseknek a szociokulturális tényezők szerint rendezett, nyalábszerű csoportjairól szólva két fontos jellemzőt mindenképpen ki kell emelni. Egyfelől a tényezőknek a tudományos leírásban használt heurisztikus kategóriái sem rendelkeznek éles határokkal, az egyes tényezők érintkezhetnek egymással. Amíg például a *kedélyes* (4) és a *pimasz* (3), illetve a *vicces* (7), valamint a *lekezelő* (8), *lenéző* (5) és a *fölényes* (3) a helyzet és az érték, addig a *beszélt nyelvi* (13) és a *szakmai* (8), illetve a *köznyelvi* (21) és *szaknyelvi* (9) a diskurzus és a nyelvváltozat szociokulturális tényezői közötti szoros kapcsolatra, a tényezők életlen, elmosódó határaira figyelmeztetnek. Másfelől az egyes szociokulturális tényezőkön belül bizonyos népi kategóriák szorosabb kapcsolatban állnak egymással, ami a szociokulturális tényezők tartományainak fogalmi rétegzettségére hívja fel a figyelmet. Korábban a diskurzus megalkotottságára reflektáló kategóriák fogalmi csomópontjait már érintettük (l. még például a *laza* (55), *kötetlen* (32) és *könnyed* (16) mellett a *fesztelen* (3), a *lezser* (4) vagy a *hanyag* (5) megnevezéseket). E fogalmi rétegzettség ugyancsak jellemzi a helyzet és az érték szociokulturális tényezőjét is. A helyzet tényezője esetében például amíg a *hivatalos* (47), *formális* (34), *félhivatalos* (8), *félinformális* (4), *informális* (17) a helyzet formalitásának a szintjét, addig a *közvetlen* (86), *barátságos, baráti* (22) mellett a *személyes* (4), *kedves* (4), *segítőkész* (5), *tiszteletteljes, tisztelettudó* (3) és *távolságtartó* (3) inkább a bevonódás mértékét és jellegét profilálja (vö. Bartha–Hámori 2010: 301–305; Tannen 2005). Az érték tényezője esetében az *ironikus* (13), *gúnyos* (11), *cinikus* (4) klasszikusnak mondható hármasa által jelölt fogalomkör mellett megjelenik a *humoros* (21), *vicces* (7), továbbá a *komoly* (6), *magyarázó* (8), *tárgyilagos* (5), *intellektuális* (3), sőt a *lekezelő* (8), *fellengzős* (3), *fölényes* (3), *lenéző* (5) megnevezésekkel jelölt fogalomkör is, amely szintén a megnyilatkozónak a megformálásban megmutatkozó, a szóba kerülő dolgokkal kapcsolatos értékelői pozícióját teszi reflexió tárgyává. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az adatközlők olyan népi kategóriákkal is reflektáltak a stílustulajdonítás folyamatára, amelyek

az elvárásoknak való megfelelést, vagyis közömbös tartományt nevesítették: *semleges* (10), *átlagos* (3), *normális* (3), *megszokott* (2).[113]

Azt, hogy az egyes konkrét diskurzusrészletek esetében a stílustulajdonításra reflektáló fogalmak a szociokulturális szituáltság milyen tényezőit, és azon belül milyen tartományait helyezték előtérbe, három, korábban már példaként szerepeltetett diskurzusrészleten (lásd: 5.1.) keresztül szemléltetjük.

(4) „A" diskurzusrészlet
[Az alábbi megszólalás egy *Történeti földrajz* című egyetemi órán hangzott el, amikor a diákoknak különböző földrajzi helyeket kellett bejelölniük a térképen.]

A: Bármilyen tetszőleges sorrendben lehet kérdezni a problémás pontokat. Bízom benne, hogy sikerült ilyen problémás pontokat találniuk, mert én a saját jegyzékemben nagyjából kéttucatnyit szedtem össze a tananyagból.

4a. ábra. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések az „A" diskurzusrészlet esetében

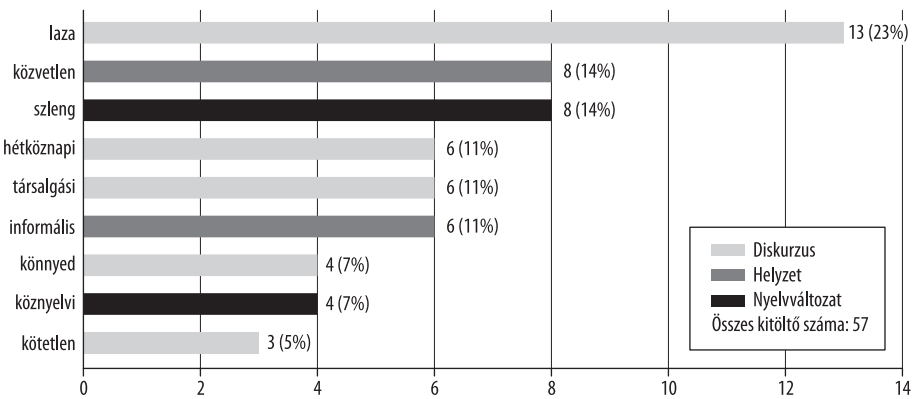
Az „A" diskurzusrészletben a legtöbb megnevezés a helyzet tényezőjére reflektál. Ám amíg a *hivatalos* (12) és a *formális* (4) kategória a formalitás viszonylag magas szintjére, addig a *közvetlen* (6) az interakció szemtől szembeni (face-to-face) jellegére reflektál (vö. *lehet kérdezni*). A *tudományos* (7) és a *választékos* (5) kategória a diskurzus megalkotottságával áll összefüggés-

[113] Kis számban megjelentek olyan népi kategóriák is, amelyek a stílus heterogenitására reflektáltak: *vegyes* (3), *kevert* (3). Továbbá a több népi kategóriát nevesítő válaszok egy része a tipikus együttállások jelzésével (pl. *hivatalos, tudományos*; illetve *személyes, könnyed*) a stílus homogenitására, más részük pedig az atipikus együttállások jelzésével (pl. *próbál választékos lenni, idegen kifejezéseket használni, ugyanakkor szlenget alkalmaz*) a stílus heterogenitására is utalt (vö. Tátrai 2012a: 62–68).

ben. A *pongyola* (3) ezektől annyiban különbözik, hogy esetében a diskurzus megalkotottságához való viszonyulás negatív értékeléssel kapcsolódik össze. A szintén többször megjelenő *lekezelő* (3) kategória pedig az értékelő viszonyulást teszi reflexió tárgyává. Az „A" diskurzusrészlet esetében elmondható továbbá, hogy megjelentek még olyan válaszok is, mint a *semmilyen, semleges, közömbös*.

(5) „B" diskurzusrészlet
[Az alábbi párbeszéd egy *Személyiségfejlődés* című egyetemi órán hangzott el, ahol arról volt szó, hogy egy középiskolai tanárnak mi a feladata egy problémás gyerekkel.]

A: Oké. Második csoport?
B: A megoldás? Hát mivel ugye elég sokszor hülyéskedik az órán, ezért én arra gondoltam, hogy jó megoldás lenne egy kicsit oltani. Mármint olyan szinten, hogy amikor így poénkodni próbál, akkor akkor például hogy ilyeneket, hogy „ühüm, tudsz még ilyen jó poént mondani?" Hogy egy kicsit így letörni a szarvát ilyen módon.
A: Na várjunk várjunk várjunk. [nevet] Tehát hogy van egy gyerek, aki mindig poénkodik az órán, és a tanári megoldásban nem az elveket fogalmazzuk meg.

4b. ábra. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések a „B" diskurzusrészlet esetében

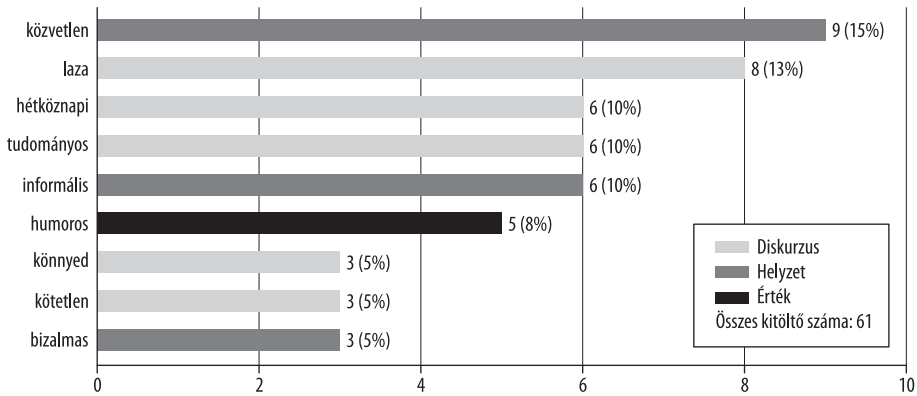
A „B" diskurzusrészlet esetében a stílustulajdonítás során a diskurzus megalkotottsága töltött be kitüntetett szerepet. Az ismétlődően megjelenő népi kategóriák többsége, a *laza* (13), *hétköznapi* (6), *társalgási* (6), *könnyed* (4), *kötetlen* (3) egyaránt ennek a tényezőnek valamilyen fogalmi összetevőjét profilálják. Emellett több kitöltőnél a helyzet tényezője is előtérbe került: *közvetlen* (8),

informális (6). Reflexió tárgyává vált még a nyelvváltozatok normáihoz való viszonyulás is: *szleng* (8) és *köznyelvi* (4).

A „B" diskurzusrészletben tehát a stílustulajdonításra reflektáló kategóriák elmozdulása a közömbös tartományhoz képest tipikus együttállást mutatott (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 164–166, 2001; Tátrai 2012a: 62–68).

(6) „C" diskurzusrészlet
[Az alábbi párbeszéd egy *Elméleti matematika* című egyetemi órán hangzott el, amikor egy feladat megoldásáról volt szó.]

A: Hosszú lett, és aztán rájöttem, hogy basszus, de hát ezt sokkal egyszerűbben is meg lehet csinálni.
B: Így van. A kedvemért az egyszerűséget valahogy ügyesen definiáljuk!
A: Igen. [nevetés] Mondjuk definiáljuk úgy, hogy hogy alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal.

4c. ábra. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések a „C" diskurzusrészlet esetében

A „C" diskurzusrészletben a helyzet tényezője ugyancsak egységes képet mutat: a *közvetlen* (9), *informális* (6), *bizalmas* (3) kategóriák a szociokulturális viszonyulás szempontjából közel állnak egymáshoz. Az érték tényezőjét érvényre juttató *humoros* (5) pedig tipikusan együtt szokott állni a helyzetnél nevesített tartományokkal (l. Tolcsvai Nagy 1996: 164–6, 2001). A diskurzus megalkotottsága szempontjából ugyanakkor a *laza* (8), a *hétköznapi* (6), a *könnyed* (3) és a *kötetlen* (3) mellett viszonylag nagy számban képviselteti magát a *tudományos* (6) tartomány is, amely a stilisztikai jelöltség tekintetében a skála másik pólusát aktiválja. Emellett voltak olyan adatközlők, akik e diskurzusrészletnél reflektáltak is a stílus heterogenitására (pl. *barátságos, de egyben tudományos*, ill. *úgy tudományos, hogy közben laza*). Továbbá előfordult olyan adatközlő, aki

a *kevert* kategóriát emelte ki, illetve olyan is, aki az egyes fordulókat különböző stílusúnak tartotta (*A igénytelen, B választékos*). A „C" diskurzusrészlet esetében tehát a stílustulajdonításra reflektáló megnevezések kevésbé mutatnak egységes képet, mint az előző diskurzusrészletben.

A három diskurzusrészlet fentebb részletezett adatai hasonló képet mutattak, mint az adatok összesítése. Mindhárom esetében elmondható ugyanis, hogy az adatközlők a szociokulturális tényezők közül a diskurzus megalkotottságához és a diskurzuspartnerhez való viszonyulást tették nagy számban reflexió tárgyává.

5.2.2. A stilisztikai jelöltség

Az első kérdőívvel nem csupán a stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriákat kívántuk előhívni. Arról is megkérdeztük az adatközlőket, hogy az adott diskurzusrészlet mely konstrukciói játszottak kiemelt szerepet a stílustulajdonításukban.

Azt feltételeztük ugyanis, hogy a diskurzusban szereplő különféle nyelvi konstrukciók stílusértékét (stilisztikai funkcióját) a feldolgozás során aktivált stílusmintához (stilisztikai sémához) való viszonya és ezzel összefüggő társas szalienciája (diszkurzív elvárhatósága) határozza meg. Amennyiben az adott konstrukció az adott tipikus szituációban, cselekvésben, témában és diskurzusban a megformálást tekintve elvárható elemként jelenik meg, akkor stilisztikailag jelöletlen marad, amennyiben viszont váratlan elemként jelenik meg, akkor stilisztikailag jelöltté válik (lásd: 5.1.). Ahogy a módszerről szólva jeleztük, a kutatás a nyelvi konstrukciók társas szalienciájának kérdését a laikus adatközlők által könnyen értelmezhető „kifejezésekkel" összefüggésben vizsgálta.

Az adatközlők a három diskurzusrészlet közül a (4)-ben olvasható „A" diskurzusrészletet tartották viszonylag közömbös stílusúnak (lásd: 5.2.1, 5.2.3.). Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy más diskurzusrészletekhez képest itt kevésbé volt egyértelmű, hogy az adatközlők mely kifejezéseket tartottak a megformálás tekintetében lényegesnek. Ahogyan azt a *2. táblázat* első oszlopa szemlélteti, a *bízom benne* és a *kéttucatnyit* volt a két legkiemelkedőbb konstrukció, amelyek a válaszok viszonylag alacsony, 34, illetve 24 százalékában fordultak elő. Emellett még három olyan kifejezés volt *(problémás pontok, tetszőleges, jegyzék),* amelyeket a válaszadóknak legalább a 10 százaléka megemlített, a stílustulajdonítás szempontjából lényegesnek tartott további konstrukciók azonban csupán 1–6 válaszban jelentek meg. A két legkiemelkedőbb konstrukcióval összefüggésben kapott válaszok ugyanakkor arra mutatnak rá, hogy azokat elsősorban a megformálásra vonatkozó diszkurzív elvárásoktól

való eltérésük miatt nevezték meg az adatközlők. A *bízom benne* konstrukciót kiemelő válaszadók legtöbbje (11 kitöltő) azért nevezte meg ezt a kifejezést, mert pl. *lenéző, fölényes, gúnyos, cinikus* stílusúnak, tehát a diskurzus témájához

2. táblázat. A szaliens konstrukciók az „A", „B" és „C" diskurzusrészletben*

„A" diskurzusrészlet (összes kitöltő száma: 74)		„B" diskurzusrészlet (összes kitöltő száma: 57)		„C" diskurzusrészlet (összes kitöltő száma: 61)	
Szaliens konstrukció	**Előfordulások száma**	**Szaliens konstrukció**	**Előfordulások száma**	**Szaliens konstrukció**	**Előfordulások száma**
bízom benne	25 (34%)	*oltani*	37 (65%)	*basszus*	42 (69%)
kéttucatnyi	18 (24%)	*hülyéskedik*	19 (33%)	*apparátus*	22 (36%)
problémás pontok	16 (22%)	*letörni a szarvát*	11 (19%)	*alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal*	10 (16%)
tetszőleges	14 (19%)	*oké*	10 (18%)		10 (16%)
jegyzék	14 (19%)	*akkor akkor például*	9 (16%)	*mondjuk*	8 (13%)
találniuk	6 (8%)	*na várjunk várjunk várjunk*	7 (12%)	*definiáljuk*	5 (8%)
mert én	6 (8%)	*mármint olyan szinten*	7 (12%)	*a kedvemért*	4 (7%)
„magázás"	5 (7%)	*poénkodik*	6 (11%)	[nevetés]	4 (7%)
én saját	5 (7%)	*így poénkodni*	5 (9%)	*ügyesen*	3 (5%)
nagyjából	4 (7%)	*így*	4 (7%)	*de hát*	2 (3%)
„az egész párbeszéd alapján"	4 (5%)	*ugye*	4 (7%)	„A válasza miatt"	2 (3%)
lehet kérdezni	3 (4%)	[nevet]	4 (7%)	*csinálni*	2 (3%)
tananyag	2 (3%)	*ilyen*	4 (7%)	*valahogy*	2 (3%)
sikerült	2 (3%)	*ühüm*	3 (5%)	*az egyszerűséget*	1 (~1,5%)
összeszedtem	1 (~1%)	*hát mivel ugye*	3 (5%)	*és aztán*	1 (~1,5%)
„akármelyik kifejezés"	1 (~1%)	*tehát hogy*	3 (5%)	*aztán rájöttem*	1 (~1,5%)
„az összes alapján"	1 (~1%)	„szóismétlés"	3 (5%)	*hogy hogy*	1 (~1,5%)
„a második mondat"	1 (~1%)	*hát*	2 (4%)	„az egész alapján" „szakszavak alapján"	1 (~1,5%)
„nincs rá túl egyértelmű szó"	1 (~1%)	„nem teljes mondatok"	2 (4%)	„számomra érdektelen"	1 (~1,5%)
„beszédhelyzet"	1 (~1%)	„sok kötőszó"	2 (4%)	„szóhasználat"	1 (~1,5%)
„nincsenek kifejezetten informális kifejezések"	1 (~1%)	„az egész stílusa alapján"	1 (~2%)	„lealacsonyító értelemben használ szavakat"	1 (~1,5%)
		hogy egy kicsit így tudsz még ilyen jó poént?	1 (~2%)	„B első mondata"	1 (~1,5%)
		„redundáns kifejezés"	1 (~2%)	„egyszerű párbeszéd"	1 (~1,5%)
		„a tanár reakciója"	1 (~2%)		

* Az egyes konstrukciók előfordulásainak számát összeadva azért találunk több előfordulást, mint ahány kitöltője összesen volt a kérdőív adott változatának, mert az adatközlők egy része több konstrukciót is megnevezett. Az előfordulások számához kapcsolódó százalékok azt jelzik, hogy az adott konstrukciót a kérdőív adott változatát kitöltő megkérdezetteknek hány százaléka találta lényegesnek a stílustulajdonítása szempontjából.

való értékviszonyulás szempontjából a közömbös tartománytól elmozdulónak értékelte. A *kéttucatnyit* esetében a legtöbbek számára (6 kitöltő) a diskurzus tényezője profilálódott a stílusminősítő népi megnevezésekben: pl. *laza, magánéleti,* amelyek mellett viszont ellentétes fogalmi tartományként a *tudományos* és a *szónoki* is megjelentek. A legkiemelkedőbbnek tartott konstrukciókkal összefüggésben előkerülő népi kategóriák továbbá a helyzet tényezőjét is profilálják: ebből a szempontból a *bízom benne* kapcsán pl. a *baráti, kedélyes, közvetlen, félformális* fogalmi tartományok aktiválódtak, míg a *kéttucatnyit* esetében pl. a *formális*, az *udvarias*, illetve a *közvetlen, barátságos* és a *kedves.*

A „B" diskurzusrészletben viszont – amely az (5)-ben olvasható – bizonyos konstrukciók nagyobb, illetve az „A" részlet legkiemelkedőbb konstrukcióihoz képest jóval meghatározóbb stilisztikai jelöltséget kaptak. A válaszadók igen nagy része, 65 százaléka ugyanazt a konstrukciót, az *oltani*-t tartotta a megformálás tekintetében meghatározónak. Az *oltani*-t kiemelők közül 12-en a diskurzus megalkotottsága szempontjából tulajdonítottak stilisztikai jelöltséget a konstrukciónak, amit jól mutatnak a megnevezett *laza* (10), *(hét)köznapi* (6), *társalgási* (5), *könnyed* (2), illetve *kötetlen* (2) fogalmi tartományok. Lényeges továbbá hangsúlyozni, hogy a legtöbb *oltani*-t kiemelő kitöltő (14 kitöltő) egyszerre több olyan stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriát is megnevezett, amelyek különböző szociokulturális tényezőket profilálnak. E megnevezések a szociokulturális tényezők tipikus együttállására engednek következtetni, amely együttállásra a diskurzus megalkotottsága szempontjából a *laza*, a helyzet szempontjából az *informális,* a nyelvváltozat szempontjából pedig a *szleng* kategóriák reflektálnak (lásd: 5.2.1.). Ezek, illetve a velük közeli rokonságot mutató, a közömbös tartománytól azonos irányú elmozdulást mutató megnevezések (pl. a *laza* mellett a *köznapi, könnyed, társalgási;* az *informális* mellett a *közvetlen, baráti;* illetve a *szleng* mellett a *diák(nyelvi)*) voltak ugyanis azok a népi kategóriaként felfogható fogalmi tartományok, amelyek az egyszerre több szociokulturális tényezőt profiláló válaszokban a leggyakrabban fordultak elő együttesen. Erre példa a következő válasz: *laza, oldott, szlenget használ*. Ugyanezen megállapítások tehetők a válaszadók által második legkiemelkedőbbnek tartott konstrukcióról, a *hülyéskedik*-ről is. A *hülyéskedik* kifejezést meghatározónak tartó adatközlők 84 százaléka egyúttal az *oltani* kifejezést is kiemelte. A szociokulturális tényezőknek ezt a tipikus együttállását erősítik azok a további kifejezések is, amelyek a válaszoknak legalább a 10 százalékában megjelentek (pl. *poénkodik; letörni a szarvát*), köztük olyanokkal, amelyek a spontán társalgásokra jellemző, beszélt nyelvi jelleget mutatják (l. *várjunk, várjunk, várjunk; akkor, akkor például; oké;* de ugyancsak itt említhető az *így*, az *ugye*, az *ühüm* és a *hát*).

A (6)-ban olvasható „C" diskurzusrészlet esetében a stílustulajdonításokra reflektáló kategóriák a stílus heterogenitására engedtek következtetni (lásd:

5.2.1.). Itt két olyan konstrukció fordult elő, amelyeket a válaszadók nagy számban ítéltek stilisztikailag meghatározónak: az egyik a *basszus* (a válaszok 69 százalékában), a másik az *apparátus*, illetve az e szót tartalmazó nagyobb konstrukció (a válaszok 36 százalékában). Emellett még a *mondjuk* és a *definiáljuk* kifejezések jelentek meg a válaszok legalább 10 százalékában. Megfigyelhető volt, hogy azok az adatközlők, akik a *basszus* kifejezést tartották szaliensnek, a diskurzus megalkotottsága szempontjából jellemzően a *laza, hétköznapi*, a helyzet szempontjából pedig a *közvetlen, informális* kategóriákkal reflektáltak a stílustulajdonításukra. Az *apparátus*t kiemelők viszont jellemzően a szociokulturális tényezők ellenkező pólusait, a *tudományos*, *választékos,* illetve a *formális, hivatalos* tartományokat aktiválták. Mindemellett a stílus heterogenitására hívja fel a figyelmet, hogy az *apparátus*t, valamint az e szót tartalmazó nagyobb konstrukciót kiemelők 82 százaléka egyúttal a *basszus*t is meghatározónak tartotta a diskurzusrészlet stílusa szempontjából. Azok pedig, akik mindkét konstrukciót kiemelték, a 18-ból 15 esetben a szociokulturális tényezők együttállására, mi több, jórészt atipikus együttállására mutattak rá stílusminősítő megnevezéseikkel (pl. *közvetlen, barátságos, de egyben tudományos, szakmai is*).[114]

Mindazonáltal az első kérdőív eredményeiből nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni az adott konstrukciók stilisztikai jelöltsége, illetve jelöletlensége vonatkozásában. Egyfelől azért, mert az adatközlők elsődlegesen a diskurzusrészlet stílusára, nem pedig az adott konstrukció megformálásbeli funkciójára reflektáltak. Másfelől a vizsgálat módszertani keretei között nem egyszerű eldönteni, hogy a megformálás szempontjából egyértelműen feltűnő kifejezések mellett az adatközlők mikor neveztek meg – mintegy „külső nézőpontból" (lásd: 5.1.2.) – az adott szituáció, cselekvés, téma és diskurzus szempontjából tipikus megformálású kifejezéseket. Így a nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségét – a szociokulturális tényezőkhöz hasonlóan – a második kérdőívben is vizsgálat tárgyává tettük.

5.2.3. A szociokulturális tényezők

A második kérdőívben arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes szociokulturális tényezők szerint mi jellemzi az adott diskurzusrészlet stílusát, illetve mi jellemzi a diskurzusrészletek közegében megértett nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségét. Ebben a zárt kérdőívben a diskurzusrészletek stílusát, illetve

[114] A vizsgálatban a diskurzusrészlet stílusára általában, nem egyesével a diskurzusfordulókkal kapcsolatban kérdeztünk rá. Az adatok tovább árnyalhatók lennének egy olyan felméréssel, amelyben a kitöltőnek külön-külön kell értékelnie a beszédfordulók stílusát.

a nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltséget olyan skálákon mértük, amelyek végpontjait a stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriákkal jelöltük ki (a skálák végpontjainak a megnevezése ennek megfelelően diskurzusrészletenként is változott). Ennek segítségével egyfelől rákérdeztünk a 12 diskurzusrészlet stílusára, másfelől vizsgálat tárgyává tettük annak a diskurzusrészletenként két-két nyelvi konstrukciónak a stilisztikai jelöltségét, amelyeket az adatközlők a megformálás tekintetében leginkább meghatározónak tartottak. Az első kérdőív eredményeire támaszkodva (e tekintetben az adott diskurzusrészletek sajátosságaihoz igazodva) az alábbi szociokulturális tényezők érvényesülését mértük: (i) a diskurzus megalkotottságához való viszonyulás deskriptív szempontból, (ii) a diskurzus megalkotottságához való viszonyulás preskriptív szempontból, (iii) a diskurzuspartnerhez való viszonyulás, (iv) a szóba kerülő dolgokhoz való értékviszonyulás, (v) a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás. Az eredményeket a korábbiakhoz hasonlóan a már megismert három diskurzusrészletre vonatkozóan tekintjük át, mindhárom esetben két-két tényezőt kiemelve.

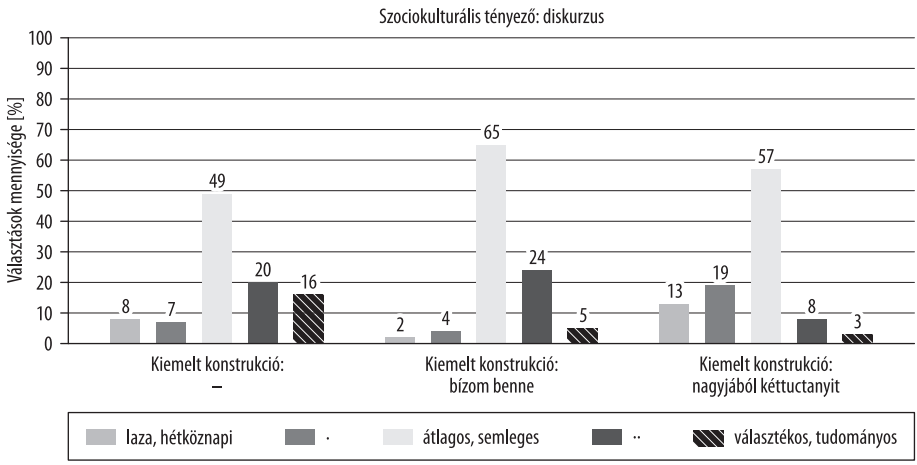
(7) „A" diskurzusrészlet
[Az alábbi megszólalás egy *Történeti földrajz* című egyetemi órán hangzott el, amikor a diákoknak különböző földrajzi helyeket kellett bejelölniük a térképen.]

A: Bármilyen tetszőleges sorrendben lehet kérdezni a problémás pontokat. Bízom benne, hogy sikerült ilyen problémás pontokat találniuk, mert én a saját jegyzékemben nagyjából kéttucatnyit szedtem össze a tananyagból.

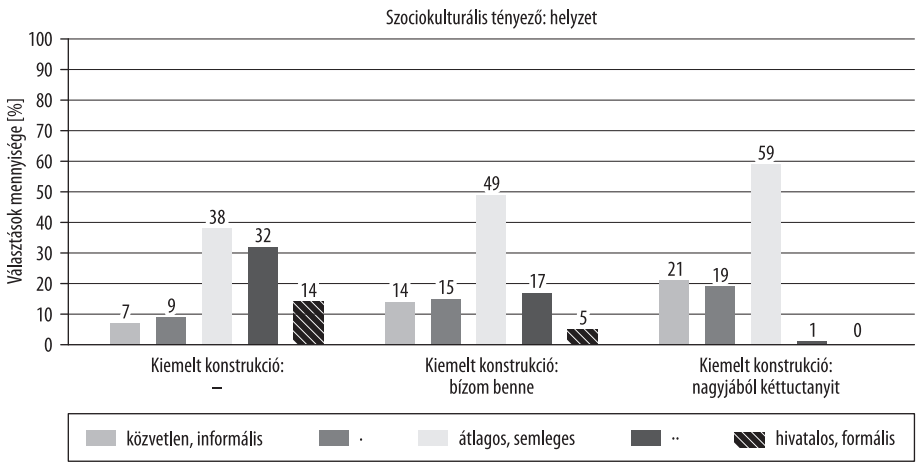
A (7)-ben újfent idézett „A" diskurzusrészletnél mind az öt szociokulturális tényező esetében az 5 pontos skála középső, azaz stilisztikai szempontból jelöletlen, közömbös pontja kapta a legtöbb jelölést. Ezt lényegileg nem befolyásolta, hogy az adatközlő olyan részletet kapott-e meg, amelyben kiemeltük az első kérdőív válaszai alapján leginkább meghatározónak tartott konstrukciót, vagy sem. A kiemelés nélküli kérdőívek esetében az eredmények valamivel kiegyenlítettebbek voltak a skálák altartományai között, a középpontokon kisebb kiugrásokkal.

Az *5. ábra* a diskurzus megalkotottságához való viszonyulást mutatja az „A" diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére, majd az abban szereplő *bízom benne*, illetve a *nagyjából kéttucatnyit* konstrukcióra vonatkoztatva.

Az *5. ábrán* elsőként az látható, hogy amikor általánosságban kérdeztünk rá a diskurzusrészlet stílusára, a megkérdezett 71 adatközlő közel a fele (49%)

5. ábra. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás az „A" diskurzusrészletben

6. ábra. A diskurzuspartnerhez való viszonyulás az „A" diskurzusrészletben

a laza, hétköznapi – átlagos, semleges – választékos, tudományos skála közepét jelölte meg, a többiek nagyobb hányada (36%) a választékos, tudományos, kisebb részük (15%) pedig a laza, hétköznapi pólus felé mozdult el. Amikor az adatközlők egy másik csoportja a *bízom benne* stilisztikai jelöltségére fókuszált, a közömbös tartomány preferálása még jobban megmutatkozott: a 79 adatközlő kétharmada (65%) a skála közepét, negyede (24%) pedig az átlagos, semleges és az egyértelműen választékos, tudományos közötti tartományt jelölte meg. A *nagyjából kéttucatnyit* stilisztikai jelöltségére összpontosító adatokból az látható, hogy itt is egyértelműen dominál a közömbös tartomány (a 75 adatközlő 57%-a jelölte meg azt), az előzőkhöz képest annyi különbséggel,

hogy ez esetben a többi adatközlő nagy része inkább a laza, hétköznapi, nem pedig a választékos, tudományos pólus felé mozdult el (32% vs. 11%). Azt a két nyelvi konstrukciót tehát, amelyet az első kérdőív adatközlőinek egy jelentős része a maga stílustulajdonításában lényegesnek tartott, a második kérdőív adatközlőinek többsége – a diskurzus megalkotottságát tekintve – stilisztikai szempontból jelöletlennek tartotta. Ám ez még nem jelenti azt, hogy a két kérdőív eredményei ellentmondanának egymásnak. Az első kérdőív adatai azt mutatták, hogy az inkább közömbös diskurzusrészletek esetében az első kérdőív adatközlői közül kevesebben neveztek meg feltűnő megformáltságú nyelvi konstrukciót, illetve kevesebben nevezték meg ugyanazokat a kifejezéseket mint a stílus szempontjából meghatározónak tartott nyelvi konstrukciókat (lásd: 5.2.2.).

A *6. ábra* a diskurzuspartnerhez való személyközi viszonyulást (helyzetet) mutatja az „A" diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére, majd az abban szereplő *bízom benne*, illetve a *nagyjából kéttucatnyit* konstrukcióra vonatkoztatva.[115]

Az „A" diskurzusrészlet eredményei a diskurzuspartnerhez való viszonyulás tekintetében hasonló tendenciákat mutattak, mint a diskurzus megalkotottságához való viszonyulásnál. Ahogy a *6. ábra* mutatja, a diskurzusrészlet stílusát általánosságban a 71 adatközlő jelentős része (38%) e szociokulturális tényező viszonylatában is átlagosnak, semlegesnek minősítette. Ám nagy számban voltak azok is (32%), akik inkább hivatalosnak, formálisnak tartották a diskurzusrészlet stílusát, ha nem is tekintették egyértelműen annak (utóbbiak 14%-ot tettek ki). A *bízom benne*, illetve a *nagyjából kéttucatnyit* stilisztikai jelöltségére fókuszáló adatok azt mutatják, hogy itt szintén magasabb valamennyivel a közömbös tartományt megjelölők száma (előbbi esetben a 79 adatközlő 49%-a, utóbbi esetben a 75 adatközlő 59%-a). A nyelvi konstrukciókat kiemelő kérdőívekre adott válaszok azonban abban is különböznek a kiemelés nélküli kérdőívekre adott válaszoktól, hogy ezekben megnő az olyan kitöltők száma, akik a *bízom benne*, illetve a *nagyjából kéttucatnyit* kifejezést inkább vagy egyértelműen közvetlennek, informálisnak tartották (29%, illetve 39%). Sőt a *nagyjából kéttucatnyit* konstrukció kiemelésekor a másik pólust csak egyvalaki jelölte meg. A két kiemelt kifejezés a helyzet tényezője szempontjából tehát némileg feltűnőbbnek mutatkozik, hiszen amíg a diskurzusrészlet egésze esetében inkább a hivatalos, formális pólus felé, addig a *bízom benne* és a *nagyjából kéttucatnyit* esetében inkább a másik, a közvetlen, informális felé mozdultak el kissé jelölések.

---

[115] Az „A" diskurzusrészlet esetében az egyéb szociokulturális tényezők adatait l. Tátrai–Ballagó 2020a: 28.

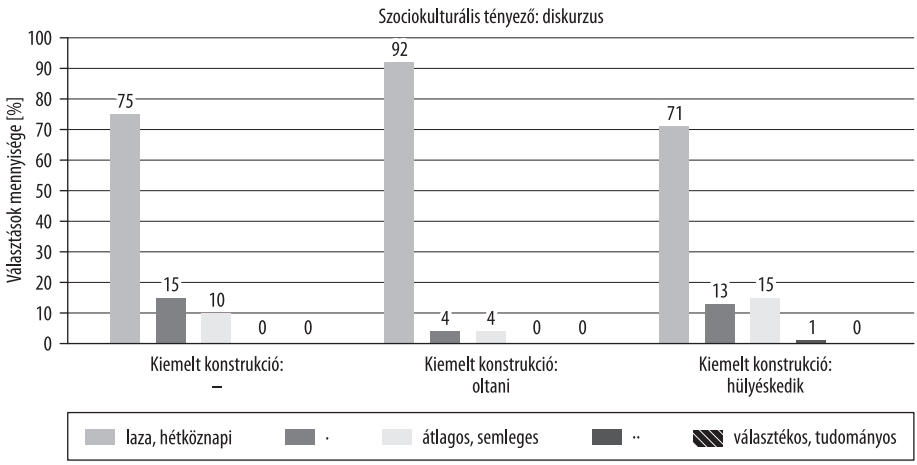
(8) „B" diskurzusrészlet
[Az alábbi párbeszéd egy *Személyiségfejlődés* című egyetemi órán hangzott el, ahol arról volt szó, hogy egy középiskolai tanárnak mi a feladata egy problémás gyerekkel.]

A: Oké. Második csoport?
B: A megoldás? Hát mivel ugye elég sokszor hülyéskedik az órán, ezért én arra gondoltam, hogy jó megoldás lenne egy kicsit oltani. Mármint olyan szinten, hogy amikor így poénkodni próbál, akkor akkor például hogy ilyeneket, hogy „ühüm, tudsz még ilyen jó poént mondani?" Hogy egy kicsit így letörni a szarvát ilyen módon.
A: Na várjunk várjunk várjunk. [nevet] Tehát hogy van egy gyerek, aki mindig poénkodik az órán, és a tanári megoldásban nem az elveket fogalmazzuk meg.

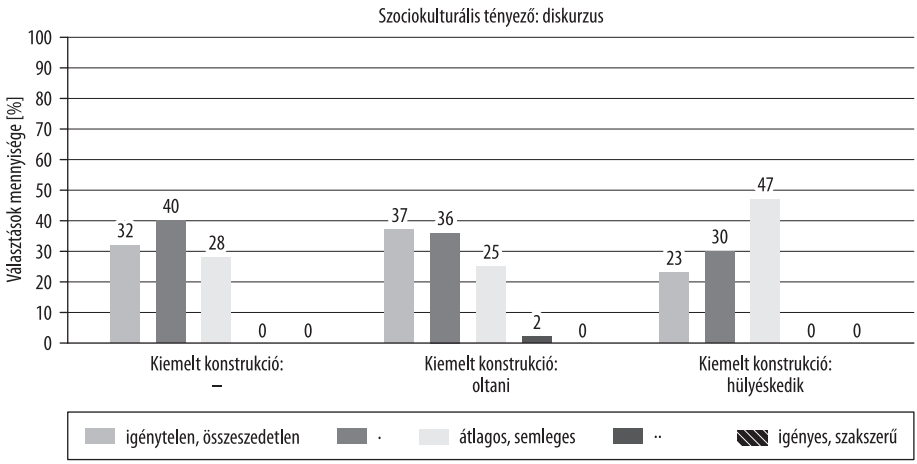
A (8)-ban újból idézett „B" diskurzusrészlet esetében a második kérdőív eredményei megerősítették az első kérdőív alapján körvonalazódó tendenciákat: e diskurzusrészletben erőteljes elmozdulás tapasztalható a skála egyik pólusa, a diskurzus megalkotottsága szempontjából a laza, hétköznapi, a diskurzuspartnerhez való viszonyulás szempontjából a közvetlen, informális, a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás szempontjából pedig a szleng tartománnyal jelzett vége felé. Megjegyzendő, hogy ez a tendencia még erőteljesebben érvényesült, amikor a kérdőív a kiemelt nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségére kérdezett rá. A diskurzus témájához való értékviszonyulás tekintetében szintén egyértelmű elmozdulás volt tapasztalható a humoros, ironikus pólus felé, de itt a legtöbb szavazatot az átlagos, semmilyen tartomány kapta.

A *7. ábra* a diskurzus megalkotottságához való deskriptív viszonyulást mutatja a „B" diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére, majd az abban szereplő *oltani*, illetve a *hülyéskedik* konstrukcióra vonatkoztatva.

Amikor általánosságban kérdeztünk rá a „B" diskurzusrészletre, a 71 adatközlő háromnegyede (75%) egyértelműen lazának, hétköznapinak minősítette annak stílusát. Az *oltani* stílusbeli szalienciája még egyértelműbb képet mutat, hiszen a 75 adatközlő 92%-a tartotta azt egyértelműen lazának, hétköznapinak, a *hülyéskedik* stilisztikai jelöltsége pedig a teljes diskurzusrészlet stílusának megítélésével mutat nagyfokú hasonlóságot, hiszen itt a 79 adatközlő 71%-a tekintette egyértelműen lazának, hétköznapinak azt. Érdemes azt is megjegyezni, hogy a skála másik, választékos, tudományos pólusa mindent összevetve csupán egy jelölést kapott.

7. ábra. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás deskriptív szempontból a „B" diskurzusrészletben

8. ábra. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás preskriptív szempontból a „B" diskurzusrészletben

A *8. ábra* a diskurzus megalkotottságához való preskriptív viszonyulást mutatja a „B" diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére, majd az abban szereplő *oltani*, illetve a *hülyéskedik* konstrukcióra vonatkoztatva.[116]

Az első kérdőív adatai azt mutatták (lásd: 5.2.1.), hogy a hétköznapi nyelvhasználatban is jelen van az a megformálást egyértelműen pozitívan vagy egy-

[116] A „B" diskurzusrészlet esetében az egyéb szociokulturális tényezők adatait l. Tátrai–Ballagó 2020a: 32.

értelműen negatívan értékelő attitűd, amelyet a retorikai hagyomány a stíluserények és a stílushibák dichotomikus rendszeréként kanonizált (vö. Balázs 1961). Ennek alapján a második kérdőívben felállítottuk az igénytelen, összeszedetlen – átlagos, semleges – igényes, szakszerű skálát a diskurzus megalkotottságára vonatkoztatva. A deskriptív jellegű viszonyuláshoz hasonlóan (l. *7. ábra*) a jelölések itt is a skála bal oldalára esnek, az igényes, szakszerű póluson mindösszesen egy jelölés található. Ám szembetűnő a különbség is: ahogy a *8. ábra* adatai mutatják, a jelölések nem mozdulnak el olyan látványosan a szélső pólus, az egyértelműen igénytelen, összeszedetlen felé; ehelyett az inkább igénytelen, összeszedetlen, illetve az átlagos, semleges tartományokhoz hasonló arányban kapnak jelölést. Sőt a *hülyéskedik* kifejezést az adott diszkurzív közegben több mint kétszer annyian (47% vs. 23%) tartották átlagosnak, semlegesnek, mint egyértelműen igénytelennek, összeszedetlennek.[117]

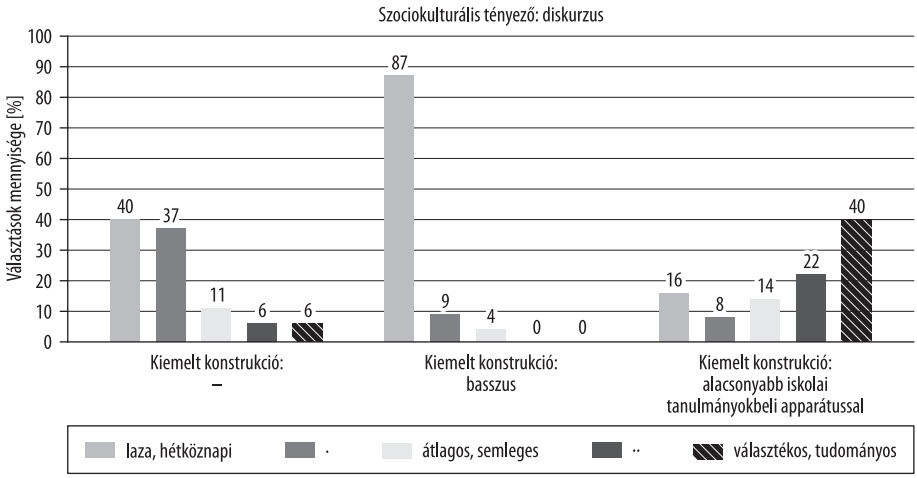
(9) „C" diskurzusrészlet
[Az alábbi párbeszéd egy *Elméleti matematika* című egyetemi órán hangzott el, amikor egy feladat megoldásáról volt szó.]
A: Hosszú lett, és aztán rájöttem, hogy basszus, de hát ezt sokkal egyszerűbben is meg lehet csinálni.
B: Így van. A kedvemért az egyszerűséget valahogy ügyesen definiáljuk!
A: Igen. [nevetés] Mondjuk definiáljuk úgy, hogy hogy alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal.

A (9)-ben újból olvasható „C" diskurzusrészlet esetében az eredmények a stílus heterogenitását mutatják. Ami az „A" és „B" diskurzusrészlet stílusát, valamint a két-két kiemelt nyelvi konstrukció stilisztikai jelöltségének a megítélését illeti, ezekről elmondható, hogy ha nem is azonosan, de hasonlóan alakultak, illetve hasonló tendenciákat mutattak. Mindez az „A" és „B" részlet stílusának a homogén jellegére enged következtetni. A „C" diskurzusrészlet esetében viszont az volt jellemző, hogy a különböző szociokulturális tényezőket érvényre juttató skálákon az adatközlők ítéletei a teljes részlet stílusát tekintve kevésbé mutattak egyértelmű kiugrásokat a skála valamely altartományánál, a két kiemelt konstrukció *(basszus*; *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal)* esetében pedig jellemzően az ellentétes pólusok felé mozdultak el az adatok. Mindez a „C" diskurzusrészlet megformálásának a heterogén jellegére mutat rá. A válaszok ugyanakkor a *basszus* nagyobb stilisztikai jelöltségére, nagyobb

[117] Mivel a kérdőíves vizsgálat nem törekedett reprezentativitásra, és a megkérdezettek szociokulturális helyzetét sem vizsgálta, a kérdés szociolingvisztikai érdekeltségű vizsgálatát sem tekintette céljának.

fokú társas szalienciájára is felhívták a figyelmet, mivel az erre a kifejezésre vonatkozó ítéletek nagyobb számban jelölték ki a skálák végpontjait (lásd: 5.2.2.).

A *9. ábra* a diskurzus megalkotottságához való viszonyulást mutatja a „C" diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére, majd az abban szereplő *basszus*, illetve az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* nyelvi konstrukcióra vonatkoztatva.

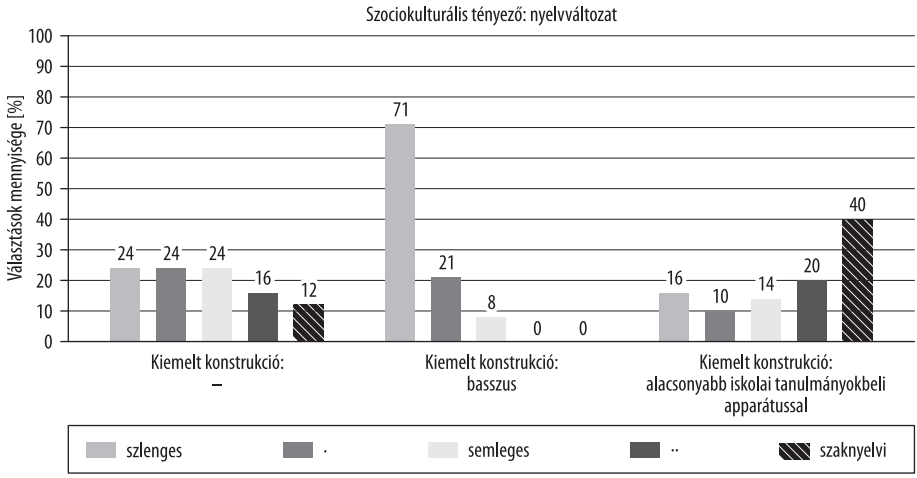

9. ábra. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás a „C" diskurzusrészletben

Ahogy azt a *9. ábra* mutatja, a „C" diskurzusrészlet stílusát az adatközlők nagy többsége a diskurzus megformáltsága szempontjából lazának, hétköznapinak ítélte, a 63 adatközlő 40%-a egyértelműen, 37%-a pedig inkább tartotta annak. A *basszus* kifejezés nagyfokú társas szalienciája pedig még határozottabban megmutatkozik: itt a 75 adatközlő 87%-a tartotta egyértelműen lazának, hétköznapinak, 9%-a pedig inkább annak. Viszont amíg a *basszus* nem kapott jelölést a másik póluson, addig az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* konstrukciót a 63 adatközlő több mint a fele (62%) inkább vagy egyértelműen választékosnak, tudományosnak ítélte meg. Figyelemre méltó továbbá, hogy ugyanakkor többen (16%) egyértelműen lazának, hétköznapinak minősítették ezt a konstrukciót. Ebben vélhetően szerepet játszik, hogy a konstrukciót magában foglaló megnyilatkozás könnyen kaphat ironikus értelmezést.[118]

[118] Az adatok szerint az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* konstrukciót a több mint fele (63-ból 38-an) egyértelműen humorosnak, ironikusnak minősítette, és ehhez képest 9-en voltak, akik ugyanezt a konstrukciót komolynak, tárgyilagosnak tartották.

A *10. ábra* a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulást mutatja a „C" diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére, majd az abban szereplő *basszus*, illetve az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* konstrukcióra vonatkoztatva.[119]

10. ábra. A nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás a „C" diskurzusrészletben

A „C" diskurzusrészletben a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás rendkívül hasonló tendenciákat mutat a diskurzus megalkotottságához való viszonyulással. Azzal a különbséggel, hogy a szlenges pólus valamivel kevesebb, illetve kevésbé egyértelmű jelölést kap mind a diskurzusrészlet stílusát, mind a *basszus* stilisztikai szalienciáját tekintve. A *basszus* kifejezést például egyértelműen szlengesnek 75 adatközlő 71%-a tartotta, egyértelműen lazának és hétköznapinak viszont 87%-uk. Ugyanakkor az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* kifejezés a diskurzus és a nyelvváltozat tényezője szempontjából szinte pontról pontra megegyező számadatokat produkál.

5.2.4. Következtetések

A kutatás a stílustulajdonítás empirikus vizsgálatát azokból a népi kategóriákként felfogható laikus stílusminősítő megnevezésekből kiindulva kezde-

[119] A „C" diskurzusrészlet esetében az egyéb szociokulturális tényezők adatait l. Tátrai–Ballagó 2020a: 36.

ményezte, amelyekkel az adatközlők metapragmatikai reflexió tárgyává tették az általuk befogadott diskurzusrészletekben a megnyilatkozók szociokulturális szituáltságának érvényesülését. Az eredmények alapján az alábbi általánosító megjegyzések tehetők.

A stílustulajdonításra reflektáló különböző megnevezésekben a szociokulturális szituáltság érvényesülésének különböző, jellemzően polarizáltan szerveződő fogalmi összetevői profilálódnak (vö. *3. ábra*). A stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriák nyalábokat alkotnak, amelyek elrendeződése jól leírható a szociokulturális tényezők absztraktabb, heurisztikus tudományos kategóriáival (vö. *1. táblázat*). Ilyen szociokulturális tényezők a megnyilatkozónak (i) a diskurzus megalkotottságához, (ii) a diskurzuspartneréhez, (ii) a szóba kerülő dolgok értékéhez, (iv) az alkalmazott nyelvi konstrukció időbeliségéhez és (v) a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulása. E tényezők egyfelől nyitott kategóriák, életlen határokkal, másfelől fogalmilag rétegzettek, jellemzően több sűrűsödési ponttal.

Az egyetemi szemináriumok diskurzusrészleteinek stílusára reflektáló népi kategóriákról általában, és az egyes diskurzusrészleteket tekintve is elmondható, hogy a szociokulturális tényezők közül az adatközlők egyértelműen a diskurzus megalkotottságához és a diskurzuspartnerhez való viszonyulást helyezték előtérbe a leggyakrabban. Ennek a két meghatározó jelentőségű tényezőnek sokféle fogalmi összetevője profilálódott a megnevezésekben, de néhányuk kimondottan nagy gyakorisággal fordult elő (vö. még 4a–c. ábrák). Ezt követték a szóba kerülő dolog értékéhez, majd a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulásra történő reflexiók, utóbbi esetben már jóval kevesebb említéssel és lényegesen kevésbé változatos fogalmi kidolgozottsággal. A nyelvi konstrukciók időbeliségéhez való viszonyulás pedig – az empirikus kutatás kiinduló nyelvi anyagának jellegével összefüggésben – csak ritkán vált reflexió tárgyává az adott diskurzusrészletekben.

Az egyes szociokulturális tényezők mentén jól megfigyelhetők azok a tendenciák, amelyek a diskurzus stiláris karakterének, illetőleg az alkalmazott nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének a kialakítása során érvényesülnek. Az, hogy a diskurzus megformálása mennyire kerül előtérbe, illetve az, hogy az alkalmazott nyelvi konstrukció mennyire válik stilisztikailag jelöltté, sikeresen artikulálható fokozat kérdéseként. A második kérdőív eredményei alapján elmondható, hogy a stiláris karakter, illetve a stilisztikai jelöltség megítélése tendenciaszerű hasonlóságokat mutat a hasonló szociokulturális háttérrel rendelkező adatközlőknél, kisebb-nagyobb erősséggel, illetve szórtsággal (vö. 5–10. ábrák). Általánosságban jellemző volt, hogy amikor nem egy megadott kifejezés stilisztikai jelöltségére, hanem a diskurzusrészlet egészének stílusára vonatkoztak a laikus megnevezéseket működésbe hozó skálák, az adatok kiegyenlítettebbek voltak a skálák egyes altartományai közötti eloszlásukat

tekintve, azaz kevésbé voltak határozottak az elmozdulások a skálák egyik vagy másik végpontja, illetve a középpontja felé.

A diskurzusrészlet egészének stílusára, valamint az első kérdőív adatközlői által lényegesnek tartott kifejezések stilisztikai jelöltségére vonatkozó ítéletek sajátos mintázatokba rendeződtek. Az „A" diskurzusrészletben például a kiemelt kifejezéseket minden tényező esetében többen tartották közömbösnek, mint a diskurzusrészlet egészét, amelyet a többség szintén közömbösnek tartott. A „B" diskurzusrészletben ugyanakkor az egyik kiemelt kifejezést többen tartották lazának, közvetlennek, humorosnak, szlengesnek és igénytelennek, mint a diskurzusrészlet egészét, a másik kifejezést azonban többen ítélték közömbösnek, mint a részletet általában. A „C" diskurzusrészletnél viszont az egyik kiemelt kifejezés esetében a jelölések határozottan a skála egyik (laza, közvetlen, humoros, igénytelen, szlenges), a másik kifejezés esetében inkább a skála másik pólusa felé mozdultak. A diskurzusrészlet stílusára vonatkozó ítéletek pedig az előbbi kifejezésre vonatkozó ítéletekhez hasonlóan alakultak, ha nem is akkora egyértelműséggel.

Mindebből két dolog következik. Egyfelől az, hogy a szociokulturális tényezőknek vannak tipikus együttállásai (laza, közvetlen, humoros, igénytelen, szlenges vs. közömbös, átlagos vs. választékos, hivatalos, komoly, igényes, szaknyelvi), még ha az egyes tényezők esetében az ítéletek nem ugyanolyan mértékben mozdulnak is el a szélső pólusok (vagy a közömbös tartomány közepe) felé. A fentiekből másfelől az következik, hogy a diskurzusrészletek stiláris karakterének kialakításában lényegi szerepet kapnak a megformáltság tekintetében stilisztikailag jelölt nyelvi konstrukciók.

A két kérdőív adatainak összevetése azt mutatja, hogy azok közül a kifejezések közül, amelyeket az első kérdőív kitöltői a stílus szempontjából meghatározónak tartottak, csupán azok bizonyultak egyértelműen szaliensnek a második kérdőívben, amelyeket az első kérdőív adatközlőinek döntő többsége nevesített. A második kérdőív azon változataiban pedig, amelyekben általában kellett a diskurzusrészletek stílusát megítélni, azoknak a diskurzusrészleteknek a megformáltsága bizonyult egyértelműen szaliensnek, amelyek – a más változatok tanúsága szerint – nagyfokú stilisztikai jelöltséget kapó kifejezéseket tartalmaztak.

Mindehhez még hozzátehetjük, hogy az adott diskurzusrészlet stílusát sokkal egyneműbben ítélték meg az adatközlők akkor, amikor a diskurzusrészletben egy vagy több, de egy irányba mutató szaliens kifejezés szerepelt. Akkor viszont már közel sem volt egynemű az adott diskurzusrészlet stílusának a megítélése, amikor a különböző, stilisztikailag jelölt kifejezések ellentétes pólusok felé mozdultak el. A stílus homogenitása, illetve heterogenitása tehát szorosan kapcsolódik a szociokulturális viszonyulások (attitűdök) érvényesülésének mintázataihoz és az azokban alkalmazott nyelvi konstrukciók társas, diszkurzív szalienciájához.

Végezetül azt érdemes hangsúlyozni, hogy a stílustulajdonítás azért valósul meg deiktikus műveletként, mert a diskurzusban megjelenő különböző nyelvi konstrukciók feldolgozása a figyelemirányítást kezdeményező megnyilatkozó szociokulturális szituáltságához képest, abból kiindulva is megtörténik. Ezzel a megformálással kapcsolatos szociokulturális elvárások érvényesítése, a stílusminták aktiválása az interszubjektív kontextualizálás integráns részévé válik. Amennyiben pedig több különböző stílusminta aktiválódik, a stílustulajdonítás is többféle deiktikus kiindulópontból válik végrehajthatóvá.

5.3. A STÍLUS HOMOGENITÁSA ÉS HETEROGENITÁSA SZERB ANTAL NOVELLÁIBAN

Ennek a fejezetnek az a célja, hogy a kognitív stilisztika kiindulópontjából, a szépirodalmi diskurzusok stílusvizsgálatához ajánljon releváns szempontokat, a stílusimitáció, a stíluskeveredés és az iróniaértés közötti összefüggések feltérképezésére fókuszálva. Amellett hoz érveket, hogy a perspektívának, azon belül is a kontextusfüggő kiindulópontoknak a működése mind a stílus, mind az irónia jelenségének megértése szempontjából lényegi összetevő, ennélfogva a két jelenség közötti viszony értelmezése is tematizálható a nézőpont kérdéseként (l. Tátrai 2022d).

A fejezet az elméleti belátások relevanciáját, valamint az azokból következő vizsgálati szempontok alkalmazhatóságát három Szerb Antal-novella, *A választott lovag* (Nyugat, 1922), a *Szerelem a palackban* (Nyugat, 1935), valamint a *Cynthia* (kéziratos töredék, 1932) célzott vizsgálatával szemlélteti, a vizsgálati eredményeket visszavezetve az elméleti kiindulóponthoz (vö. Tátrai 2011b, 2012a). A három novellát nem csak az köti össze, hogy tematikusan a középkori lovagi irodalom egy-egy gáncs nélküli lovagját, Parzivalt, Lancelot-t és Amadist, illetve a róluk szóló középkori irodalmi hagyományt idézik meg. Az is összeköti ezeket a novellákat, hogy a megidézés során egyfelől lényegi szerep jut bennük – más-más módokon – a stílusimitációnak, másfelől – ugyancsak más-más módokon – az ironikus értelmezésre is lehetőséget adnak. Másképpen szólva: vizsgálatukat, összevetésüket az teheti indokolttá, hogy ezek a novellák a stílusimitáció, az iróniaértés, illetve a kettő közötti kapcsolat különböző lehetőségeit, mintázatait rajzolják ki.

A lényegi jellemzők és az azok közötti különbségek felvillantásához, valamint a kiinduló feltevések, kérdések megfogalmazásához lássuk a három novella bevezető sorait.

(10) Abban az időben történt, hogy a dicsőséggel teljes Arthus király hadnépével hazatért Avalun csodaszigetéről és fogolyként követte

őt Merlin, a százesztendős varázsló, aki az almafák ama szigetének fejedelme volt. Mesélik, ez lett volna Arthusnak legsúlyosabb csatája, mert nem lovagi sereggel, pajzzsal pajzs ellen kellett küzdenie, hanem foghatatlan, titokzatos bűvölettel. Rettenetes volt a nemapa-nemzette Merlinnek hatalma, szolgái voltak a föld koboldjai kik titkos aknákat ástak, a tenger tündérei, kik éjszaka az árral tülkölve fellovagoltak a partra, a viharok koronás madarai kik csapongnak a légi síkokon és az erdők fénylőhasú kígyói mind. Senki sem győzné elmondani a sok csodát és veszedelmet, de végtére mégis csak győzött az igaz lovagság, ki soha hamisat nem ismert, – Merlin tisztelt fogolyként vonult Arthus király diadalmenetében és kincseit hozta hűbéri adóul. *(A választott lovag)*[120]

A korai Szerb-novellában, *A választott lovag*ban a megformálás olyan szecesszziós stílusimitációként helyeződik a figyelem előterébe, amely a stílus homogenizálásával történő virtuóz játékként jellemezhető. Itt az a kérdés fogalmazható meg, hogy az egyneműve hangolt stílusimitáció miként ad – ha ad egyáltalán – lehetőséget az ironikus értelmezésre. Ettől meglehetősen eltérően problematizálható stílus és irónia kapcsolata a *Szerelem a palackban* című, későbbi novellában.

(11) Lancelot, a lovag, akit nem érhet semmi féle gáncs, Chatelmerveilnek, Klingsor varázsló várának a vendége volt. Vacsora után voltak, Klingsor a legjobb borait hozatta fel előkelő vendége tiszteletére. Kettesben iddogáltak az irdatlan nagy terem közepén. *(Szerelem a palackban)*[121]

Ebben a novellában a megformálás a stílus heterogenitásával, azon belül is a stílus polarizálásával történő játékként válik a jelentésképzés integráns részévé. A stílusimitáció általában is, a szinkretikus stílus pedig kimondottan kedvez az ironikus értelmezésnek. Az ironikus polarizáció figyelhető meg *a lovag, akit nem érhet semmi féle gáncs* konstrukció alkalmazásában, amely kifordítja a lovagi irodalmi hagyományból jól ismert, állandósult szókapcsolat, a *gáncs nélküli lovag*[122] konvencionális jelentését ('a lovag, aki nem él a gáncsvetés esz-

---

[120] *A választott lovag* esetében az idézetek forrása: https://epa.oszk.hu/00000/00022/00300/09126.htm, illetve https://epa.oszk.hu/00000/00022/00300/09127.htm

[121] A *Szerelem a palackban* esetében az idézetek forrása: https://epa.oszk.hu/00000/00022/00599/18940.htm

[122] A kifejezés Bayard, Pierre du Terrail (1473?–1524) állandó jelzőjeként vált ismertté (Pallas Nagy Lexikona https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/011/pc001134.html).

közével'). A töredékként számon tartott *Cynthiá*ban viszont a stílus szinkretizmusa nem a polarizálással, hanem a relativizálással történő játékként kerülhet a figyelmünk előterébe. Ettől korántsem függetlenül, a *Cynthiá*ban az iróniának is más mintázata rajzolódik ki, mint az előbbi novellában.

(12) Miután Cambridgeből kidobtak illetlen nyakkendőviselet és erkölcstelen üzelmek miatt, a londoni University Collegebe iratkoztam be, melynek az a fő nevezetessége, hogy a dékánnak elvben jogában áll kiutasítani minden papot, aki az egyetem területére merészkedne. De ezt a jogot titokban tartják. *(Cynthia)*[123]

A novella kezdő soraiban például a fiktív történetmondó annak az álláspontnak a helyénvalóságát vonja kétségbe, amelynél ugyanolyan, de legalábbis hasonló súllyal esik latba az illetlen nyakkendőviselet, mint az erkölcstelen üzelmek. Itt az irónia egyszerre irányulhat az ilyen álláspontot komolyan képviselő neves intézményre, másfelől az ilyeneket mondó, ezért komolyan nem vehető fiktív elbeszélőre magára is.[124]

5.3.1. A stílus – homogenizálás, polarizálás és relativizálás a megformálásban

Ahogy arról korábban szó esett, a stílus feldolgozása az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatos közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárások mozgósítását kívánja meg mind a megnyilatkozó, mind a befogadó oldaláról (lásd: 5.1.1.). A stílus a szépirodalmi diskurzusok feldolgozásakor is akkor kerül előterébe, ha a nyelvi konstrukciók megformálása az adott nyelvi interakcióban szembetűnővé válik, mégpedig más megformálásbeli lehetőségek viszonylatában (l. Tolcsvai Nagy 2005: 22–40). A stílustulajdonítás során ebben az esetben is alapvető szerepet játszik a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának feldolgozása (lásd: 5.1.2.). A megformálásban érvényesülő kontextusfüggő szociokulturális viszonyulás az alábbi tényezőket érinti: (i) a megnyilatkozónak a diskurzus megalkotottságához való viszonyulását, amely lehet például választékos, közömbös vagy éppen laza; (ii) a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való viszonyulását, amely lehet például formális, közömbös

[123] A *Cynthia* esetében az idézetek forrása: https://mek.oszk.hu/14900/14938/14938.htm#7

[124] A vizsgálat azt feltételezi, hogy az elsődlegesen nyelvészeti kiindulópontot érvényesítő belátások irodalomtudományi szempontból elsősorban akkor tudnak relevánssá válni, ha a feltárt összefüggések implikációi lehetővé teszik az újraolvasás autentikus irányainak a kijelölését az adott Szerb-novellák tekintetében is.

vagy éppen informális; (iii) a megnyilatkozónak a diskurzus témájához való értékelvű viszonyulását, amely lehet például értéktelítő, közömbös vagy éppen értékmegvonó; (iv) a megnyilatkozónak az alkalmazott nyelvi konstrukciók időbeliségéhez való viszonyulását, amely lehet például régies, közömbös vagy éppen újszerű; (v) a megnyilatkozónak az adott nyelvváltozat normáihoz való viszonyulását, amely lehet például köznyelvi, szlenges vagy nyelvjárásias.

A szociokulturális tényezők együttes működése szempontjából különös figyelmet érdemel, hogy léteznek jellegzetes (tipikus), illetve nem jellegzetes (atipikus) együttállásaik (l. ehhez Tolcsvai Nagy 1996: 164–166, 2005: 90–105). A tipikus együttállások, amelyek nagyon általánosan a választékos, formális, értéktelítő és régies, illetve a laza, informális, értékmegvonó, újszerű tartományok együttállásai, homogén stílust eredményeznek. Ezzel szemben a nem tipikus, nem jellegzetes együttállások a stílus heterogenitásához vezetnek. Ennélfogva a szociokulturális tényezők működése is megerősíti, hogy – ahogy Lachmann (1995: 266) fogalmaz – a stílust „a homogenizálás stratégiáinak együtteseként", a homogenizációs határok átlépését pedig „a stílus ellen irányuló beállítódásként" szemléljük (vö. még Bahtyin 1976). Ahogy Lachmann (1995) kiemeli, a stílustulajdonításunkat mai napig áthatja a retorikai hagyomány homogenizáló stíluseszménye, amely a három stílusnem, az alacsony, a közepes és a fennkölt stílus arisztotelészi hármasságán alapul, és amely folyamatosan ki van téve a stílus heterogenitását eredményező stílusszinkretizmusnak.

A kognitív stilisztika lehetőséget ad a homogenizáló stíluseszmény olyan újraértelmezésére, amely a tipikus együttállások eredményeként létrejövő protostílusokkal számol. A diskurzus résztvevőinek stílustulajdonítását lényegileg meghatározó protostílusok megnevezésére egyfelől a formális, a közömbös és az informális, másfelől a választékos, a közömbös és a laza tartományokat előtérbe helyező megnevezések mellett is lehet érveket hozni (vö. Tolcsvai Nagy 2005: 86; valamint Tolcsvai Nagy 2004). Ám az sem zárható ki, hogy a protostílusok e kétféle kiindulópontú értelmezését egymás mellett alkalmazzuk: előbbit a prototipikus társalgások és az azokhoz inkább közelebb álló diskurzusok, utóbbit pedig a prototipikus irodalmi szövegek és az azokhoz inkább közelebb álló diskurzusok tipikus megformálására vonatkoztatva. A szépirodalmi alkotásokat mint prototipikus irodalmi szövegeket ugyanis, mivel már eleve közvetett interakcióval számolnak, nem jellemzi a résztvevők személyes (egyénített) kapcsolata: a megnyilatkozó olyan módon teszi hozzáférhetővé a tapasztalatait, hogy azt bárki, aki képes és hajlandó rá, bárhol és bármikor megértse (l. ehhez Tátrai 2017a: 927–951). Így a helyzet szociokulturális tényezője ezekben a diskurzusokban korántsem játszik olyan kiemelt szerepet, mint a társalgásokban. Mivel a prototipikus irodalmi szövegek viszonylagosan függetlenednek mind létrehozásuk, mind befogadásuk aktuális körülményeitől, a szöveg egészének megformáltsága, „megalkotottsága" és

az ehhez kapcsolódó szociokulturális viszonyulás jobban a figyelem előterébe kerül, amely ennélfogva a választékos, a közömbös és a laza tartományokkal írható le leginkább (l. még Tátrai 2012a: 62–64).

Ahogy arról már szó esett, *A választott lovag* című Szerb-novellát a homogenizáló stílusimitáció jellemzi. A novella homogenizáló stílusát a választékosság, az értéktelítettség és a régiesség tipikus együttállása hozza létre.

(13) „[…] és mégis, Cynevare, te mindenkinél csodálatosabb, én mindet-mindet elfelejtem, eldobom emlékezetüket, mint kincses rakományt hajóból, mely végső tengeren zátonyra fut, honnan már nincs menekvés – és a hajó boldog szigetté lesz, lobogók köszöntik majdan a hajnalt, ó, engedj örökre pihennem szívednek édes zátonyán, tűzzed ki ajkadra mosolyod várvívó zászlaját." De valamint vannak holt várak, melyeken nem leng zászló feltámadásig, oly módon Cynevare sem mosolygott. *(A választott lovag)*

A (13)-ban idézett szövegrészlet olyan nyelvi konstrukciókat tartalmaz, amelyek – a hangzás, a szó, a mondat és a jelentés stilisztikai potenciálját (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 176–245, 2005: 43–84) egyaránt kiaknázva – e kontextusban éppúgy tekinthetők értéktelítőnek vagy régiesnek, mint ahogyan választékosnak. A szövegrészletben található szereplői megnyilatkozás stílusa nem tér el az utána következő történetmondói reflexió stílusától. A szereplők általában – így az (13)-ban megszólaló vörös lovag is – retorikailag jól felépített, fennkölt stílusban megfogalmazott beszédeket tartanak, egyszóval ugyanúgy a választékos protostílushoz igazodnak (pl. *tűzzed ki ajkadra mosolyod várvívó zászlaját*), mint ahogy ez a narrátor szólama kapcsán is megfigyelhető (pl. *valamint vannak holt várak, melyeken nem leng zászló feltámadásig*). Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell a (13) szövegrészlet és általában a novella egésze kapcsán, hogy a homogenizáló stílusimitáció természetesen nem a középkori lovagregények stílusának rekonstruálását jelenti (vö. Simon 2012b). A stílus megkonstruálását ebben az esetben a „középkorias" és a szecessziós stílusjegyek összeolvadásának, pontosabban a középkorias stílus szecessziós újraírásának a lehetősége motiválja.[125] Mindez pedig a szöveg egészét átfogó, egynemű beszédmódnak, azaz szociokulturális viszonyulásnak az érvényesüléseként valósul meg.

A *Szerelem a palackban* című novellában viszont a beszédmódok egymással ütköző keveredését, vagyis a heterogén stílust eredményező szinkretiz-

[125] Vö.: „[…] többek (főleg művészettörténészek) szerint a szecesszió tulajdonképpen historizmus, azaz egy-egy múltbeli stílus utánzása, felújítása, ezzel összefüggően és egy valamivel elterjedtebb vélemény szerint a szecesszió valamilyen neostílus, egy-egy korábbi díszítő stílus felújítása" (Szabó 1998: 173).

mus jelentésképző potenciálját aknázza ki (l. ehhez Bahtyin 1976; valamint vö. Agha 2005). E novella ugyancsak aktiválja a középkori lovagi és/vagy szerelmi történetekhez (regényekhez, mondákhoz, széphistóriákhoz stb.) kapcsolódó stílusmintá(ka)t, amely a választékossággal tipikusan együtt járó archaizáló és az értéktelítő viszonyulás elvárását váltja ki az olvasóból. Ezen elvárásnak az auktoriális történetmondó – a szereplői szólamok egyenes idézésekor ugyanúgy, mint magában a narrátori szólamban – részben meg is felel. Ám ebben a novellában a választékos beszédmódot folyamatosan felülírja egy olyan laza – társalgási narratívákat idéző – beszédmód, amely az időbeli és az értékelői viszonyulás tekintetében is meglehetősen távol esik a középkori lovagi és/vagy szerelmi történetek elvárható stílusától. A *Szerelem a palackban* szövegében tehát kétfajta beszédmód, azaz két polarizált szociokulturális pozíció ütközik egymással: a választékossággal, régiességgel és értéktelítéssel jellemezhető imitált „középkorias" stílus és az azzal szembeállítható, lazasággal, újszerűséggel, értékmegvonással jellemezhető „modern" stílus.

(14a) Én boldog? Cipelem magammal a gyötrelmet, és néha lefekszem a földre, úgy üvöltök. Napjaim kétharmadát aktív boldogtalansággal töltöm, maradék harmadában pedig csodálkozom, hogy hogy is bírom elviselni. *(Szerelem a palackban)*

(14b) Abban az időben még nem találták fel a diszkréciót, és a nevezetesebb szerelmekkel országról országra házaltak a lantosok. *(Szerelem a palackban)*

(14c) Az öreg varázsló alapjában véve igen jóindulatú ember volt, és Wolfram von Eschenbach éppúgy félreismerte, mint a középkoriak általában. *(Szerelem a palackban)*

A (14a)-ban, amely Lancelot szavainak szó szerinti idézete, az *aktív boldogtalanság* kifejezés esik távol attól a választékosan archaizáló stílusregisztertől, amely a szöveg feldolgozásaikor viszonyítási alapként funkcionál. A (14a)-ban pedig a narrátori szólam részeként jelennek meg olyan megformáltságú konstrukciók *(nem találták fel a diszkréciót*, illetve *házaltak),* amelyek a lovagi világtól ugyancsak távol eső szociokulturális pozíciót hoznak játékba. Ezzel összefüggésben a (14b)-ben szereplő *abban az időben* kifejezés – szemben *A választott lovag*gal, ahol ezzel a kifejezéssel indul a novella (l. a (10)-ben idézett passzust) – e kontextusban nemcsak időben, hanem kulturálisan is eltávolítja a történetként megjelenő eseményeket. A beszédmódok ütközetésének eredményeképpen létrejövő eltávolítás tehát a kulturális hagyomány,

illetve hagyománymondás viszonylatában is érvényesül. Amíg *A választott lovag* auktoriális történetmondója hasonul a forrásaihoz, addig a *Szerelem a palackban* ugyancsak auktoriális történetmondója a (14c)-ben azzal a Wolfram von Eschenbachhal száll vitába, aki a német középkor legnagyobb epikusa volt, és aki 13. századi verses regényében, a Parzivalban – egyéb korábbi francia forrásokra támaszkodva – ugyancsak az Arthus-mondakörrel foglalkozik (Vizkelety 1994). Ezzel a novella – stilisztikai szempontból – az események többféle, eltérő szociokulturális kiindulópontból történő megjeleníthetőségére irányítja a figyelmet (vö. Stockwell 2002: 41–57; Simon 2014: 179–190).

Mindez azonban nem csak a *Szerelem a palackban* szövegét jellemzi. A *Cynthia* központi motívumaként jelenik meg az a késő középkori – ugyancsak nem előzmények nélküli – spanyol lovagregény, amely az Arthus-legendák légkörét idézve a walesi király törvénytelen fiáról, Amadisról szól, és amely nem mellesleg Cervantes Don Quijotejának is alapjául szolgált (Inotai–Tavaszy 1974).

(15) Tudtam, hogy az ég elküldte az embert, akire szükségem van. Nem az Amadis miatt – mit nekem Amadis és én Amadisnak? Az embert láttam, akinek Amadis 1930-ban mond valamit, az embert, aki felett nyom nélkül múltak el az épeszű századok, az embert, akinek még van érzéke a kecses, váratlan és heroikus hülyeség iránt, ami valaha Európa volt. *(Cynthia)*

A (15) – azzal szoros összefüggésben, ahogy a fentebb vázolt időbeli és kulturális távolítást is tematizálja – a hangnemek keveredését is példázza. Az idézett részlet megformálásában *az embert, aki(re/nek)* szerkezet négyszeri ismétlődése egy pátosszal teli, értéktelítő viszonyulást implikál. Ám ezt lényegében visszsza is vonja az az értékmegvonó, pontosabban: értékrelativizáló szociokulturális attitűd, amelyet a *századok* főnév *épeszű* jelzője, valamint a *kecses, váratlan, heroikus* jelzők *hülyeség* főneve tesz számunkra egyértelműen felismerhetővé. Az Amadis-regény a címszereplő előkelő angol lánnyal, Cynthiával összefüggésben válik igazán központi motívummá, mégpedig az ironikus eltávolítás műveletének lényeges összetevőjeként.

(16a) Egyideig rendkívül élveztem ezt: a szájat, ami nem az ő szája, hanem talán csak egy műszer a gondos filológus számára, hogy az Amadis-regények Oriánáját jobban el tudja képzelni magának. *(Cynthia)*

(16b) Amikor aludt, merev és ünnepélyes arccal, végtelen messze tőlem, aki néhány perccel előbb még a karjaimban tartottam: kétségkívül ő volt Oriana, Amadis lovag szerelme. *(Cynthia)*

Ahogy azt a (16a) és a (16b) idézet is példázza, a fiktív történetmondó a Cynthiához fűződő hajdani kapcsolatát is beágyazza a folytonos hagyományértelmezés folyamatába. Ez a töredekes mű az időbeli és kulturális távolítást nem a polarizálással, hanem a beszédmódok (szociokulturális szituáltságok) folyamatos újrapozicionálásával valósítja meg. E relativizáló stíluskeveredés során pedig maguk a folyamatosan újrapozicionálódó szociokulturális viszonyulások fontosabbak lesznek, mint az a kulturális hagyomány, amihez viszonyulnak.

5.3.2. Az irónia – megformálás, reflexivitás és a tudatlanság megértése

A fentebb mondottaknak két lényegi implikációja adódik. Egyfelől az, hogy a stílusimitáció a maga szinkretikus jellegéből, potenciáljából következően mindig magában rejti az ironikus értelmezés lehetőségét. Másfelől az, hogy az ironikus olvasat kialakítása nem magyarázható kielégítően a stílustulajdonítás szociokulturális szituáltságából kiindulva. Az irónia megértéséhez ugyanis szükség van annak az értelmezésbeli, értékelésbeli távolságnak a metareflexív tudatosítására is, amely az éppen szóba kerülő dolog értelmezésének, értékelésének vonatkozásában elválasztja a megnyilatkozó tudati beállítódását az adott nyelvi konstrukcióban érvényesülő perspektívától, ahonnét a megnyilatkozó komolyan mondhatná azt, amit mond (lásd: 3.3.2., 4.1.1.2.; l. Tátrai 2017a: 1053–1057; vö. még Kotthoff 2002, Komlósi 2012). Mindez azt jelenti a számunkra, hogy amíg a stílustulajdonítás deiktikus folyamata a szociokulturális szituáltságnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működését feltételezi, addig az iróniaértés reflexív folyamata során a tudati beállítódás mint kontextusfüggő kiindulópont játszik konstitutív szerepet. Azt a kiindulópontot ugyanis, amelyből ironikusan viszonyulunk a nyelvi megformáláshoz, nem elegendő csupán egy szociokulturális létezőhöz kötnünk, hanem egy tudattal rendelkező szubjektumhoz is hozzá szükséges kapcsolnunk, aki képes reflexíven viszonyulni a különböző nyelvi konstrukciók alkalmazásához. Ám ennek az összekapcsolásnak – ahogy az a három Szerb-novellával is szemléltethető – többféle módja is lehetséges.

Ahogy korábban idézettek is megmutathatták, *A választott lovag* jellemző vonása, hogy a szöveg a különböző (narrátori és szereplői) tudati beállítódásokat, illetve az azokhoz kapcsolódó kognitív attitűdöket ugyanabból a szociokulturális pozícióból teszi nyelvileg hozzáférhetővé.

(17) Sokáig nézte Arthus, aztán így szólt:
„Ó milyen tiszta lehetett az asszony, aki tégedet világra hozott! Ki vagy te és anyád ki és mit akarsz voltaképp éntőlem, mert nem ok nélkül való jöveteled.”

„Királyné az édesanyám, világszép asszony és Szív Fájdalmának hívják, briziljani erdőben a szomorú asszony mondotta, hogy Parzival az én nevem. Azért jöttem hozzád, hogy lovaggá üss engem, most mindjárt."

Nevettek a lovagok nagyon, Key pedig azt mondta: „Ha egy óra alatt megnő a szakállad, még lovag is lehetsz, ha pedig nem – elszegődsz-e kuktának?" *(A választott lovag)*

A (17) idézettel azonban arra is rá lehet mutatni, hogy a szereplői tudatok egyikének, jelesül Parzivalnak a tudata és annak működése meglehetősen különbözik a többi szereplőétől. Az *együgyű, balgatag* szavaiból és a cselekedeteiből kikövetkeztethető tudati állapotai (ismeretei, szándékai, vágyai és érzelmei) – váltsanak ki azok akár megütközést, akár csodálatot – csak korlátozott mértékben válnak megérthetővé. És ez a megállapítás nemcsak a többi szereplőre vonatkozhat, hanem az olvasóra is, hiszen az auktoriális narrátor az ő számára sem ad ehhez egyértelmű fogódzókat.

A *Szerelem a palackban* lovagjának, Lancelot-nak a tudati működése más miatt kerül a figyelem előterébe, amely azután válik igazán sajátossá, hogy Klingsor varázsló eltávolítja belőle a szerelmet.

(18a) Egy új világban élt, ahol minden kedves és barátságos volt, és éppen ez volt a félelmetes és érthetetlen. Ebben az új világban olyan reménytelen volt a tájékozódás, hogy inkább beszüntette a gondolkodást. Úgy érezte magát, mint aki nagyon sok sört ivott. Nem egészen ok nélkül, mert útközben minden fogadóban felhajtott egy korsó sört. *(Szerelem a palackban)*

(18b) Lancelot ott állt behúzott nyakkal. Elvesztette a királyné kegyét! Várta a villámcsapást, várta, hogy megnyíljék alatta a föld. Várta, hogy lelke sisteregve és szikrázva kettészakadjon a leírhatatlan fájdalomtól. De a villám nem sújtott le, a föld és a lélek nem hasadt meg. Az új világban, ahol Lancelot most volt, úgy látszik, nem voltak villámok, csak kicsi mókusok a fákon és fecsegő patakok a fák alatt és belül a sörivók boldogsága. Rettenetes volt. *(Szerelem a palackban)*

A (18a) és a (18b) szövegrészletek, amelyek egyaránt a szereplő kiindulópontját is érvényre juttató szabad függő gondolatként értelmezhetők, azt is megmutatják, hogy a varázslat után Lancelot egyszerre két perspektívát, pontosabban két tudati beállítódást érvényesít. A varázslattal nem szűnik meg az a kiindulópont, amelyből korábban a világ dolgait és eseményeit feldolgozta. Ez belülről

is motivált elvárások kényszerítő terheként nehezedik rá a lovagi kötelességeit illetően. Ugyanakkor működik az a kiindulópont is, amelyből a varázslat után az új világgal kapcsolatos tapasztalatait feldolgozza, megkonstruálja. E két együttesen működő kiindulópont teszi reménytelenné számára a tájékozódást. A varázslat feloldása után tehát azért éli meg boldogságként a jól ismert boldogtalanságot, mert visszanyeri a tájékozódás képességét. Mindeközben természetesen működik a történetmondó tudati kiindulópontja (értelmezői-értékelői centruma) is, amely a történeten kívülről szemléli és engedi szemlélni a sörivók boldogságát ugyanúgy, mint a gáncs nélküli lovagok boldog(talan) ságát.

A *Cynthia* című töredékes műben, amely a másik két novellától eltérően nem az aktoriális, hanem a fiktív narrátort szerepeltető narratív sémát alkalmazza (lásd: 4.1.2.), a nézőpont működése nemcsak a szociokulturális szituáltság működése tekintetében mutat összetettebb képet, hanem – azzal szoros összefüggésben – a tudati beállítódásnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működése tekintetében is. Itt a fiktív történetmondó olyan történetet mond el, amelynek maga is szereplője, sőt egyik főszereplője volt. Ennek következtében a Cynthiában elsősorban a szereplő 'én' mentális világa kerül előtérbe, mégpedig elég sajátos képet mutatva (lásd: 4.1.1.).

(19) Amióta nagybátyám Verne-könyvbe illő végrendelete a tudományos elfoglaltságra ítélt, szinte második természetemmé vált, hogy könyvtárba járjak. Holott az igazi természetem talán az lett volna, hogy a pusztákon lovagoljak, vagy mozdonyt vezessek. Egyébként nem tudom. Sosem sikerült kinövekednem abból a kamaszkori állapotból, amikor az ember szinte kisérletezve ölti magára a különböző személyiségeket. Magam is megdöbbenek olykor, ha végignézem lelki garderobe-om gazdagságát. *(Cynthia)*

A (19)-ben az tematizálódik, ahogy a szereplő 'én' folyamatosan változó személyiségek álarcába bújik, amely folyamatosan változó, és így egymást folyamatosan relativizáló értelmezői-értékelői pozíciókat jelöl ki, és ez az alakoskodás a tudati beállítódásainak a multiplikálódását eredményezi. Ezen még a történetmondói helyzet megléte sem változtat lényegesen, hiszen az sem jelenik meg olyan kitüntetett pozícióként, amely kontroll alatt tartaná a szereplői kiindulópontokat. Nem azért, mert nem tudná azokat felülírni, hanem azért, mert saját kiindulópontját is folyamatosan felülírja (vö. *Egyébként nem tudom; Magam is megdöbbenek olykor*).

A fentebb mondottakra alapozva érdemesnek tűnik újrafogalmazni, hogy a vizsgált Szerb-novellák a stílusimitációra alapozott ironikus értelmezésnek milyen különböző lehetőségeit is teremtik meg, milyen eltérő mintázatokat

rajzolnak is ki. Ehhez segítségünkre lehet Umberto Ecónak a – ma már klaszszikusnak számító – iróniamagyarázata *A rózsa neve* széljegyzeteiből:

> A modernségre adott posztmodern válasz lényege az, hogy a múltat – ha már megsemmisíteni nem lehet, hiszen megsemmisítése az elnémuláshoz vezet – át kell értékelni, mégpedig iróniával és nem éppen ártatlanul. Olyasfajta posztmodernségre gondolok, mint annak az embernek a magatartása, aki nagyon művelt nőt szeret, és tudja, hogy nem mondhatja neki: „kétségbeesetten szeretlek", mert tudja, hogy a nő tudja (mint ahogy azt is tudja, hogy ő, a férfi tudja), hogy az ilyen frázisokat megírta már Liala. De azért mégis van megoldás. Azt tudniillik mondhatja: „Ahogy Liala mondaná, kétségbeesetten szeretlek." Így elkerülte a hamis ártatlanság csapdáját, világosan kifejezésre juttatta, hogy ártatlan beszéd nincs többé, és mégis megmondta a nőnek azt, amit mondani akart: hogy szereti, de ezt olyan korban teszi, amelyből kiveszett az ártatlanság. Ha a nő veszi a lapot, csak észreveszi, hogy ez szerelmi vallomás volt, akárhogy is. Meglehet, egyikük sem érzi magát ártatlannak, mindketten elfogadták a múlt kihívását, azt, hogy óhatatlanul csak azt lehet ismételni, ami egyszer már elhangzott, mindketten tudatosan és élvezettel, játszva ironizálnak... Mégis, megint csak sikerült mindkettejüknek szerelemről beszélnie. Irónia, metanyelvi játék, kijelentés a négyzeten. (Eco 1994: 612)

Az Eco-szöveg hosszabb idézésére azért volt szükség, hogy a vizsgált Szerb-novellákkal összefüggésben artikulálni lehessen azt a kérdést is, hogy vajon a modernség milyen válaszokat adhat a posztmodernségre, azaz pontosabban: hogy a modernség egyes alkotásainak ironikussága hogyan értelmezhető a posztmodern egyik jellegadó iróniamagyarázata felől.

A *Szerelem a palackban* esetében az irónia a polarizáló stílusimitáción alapul, ahol a laza, modern beszédmód nemcsak ellenpontozza a választékos, régies beszédmódot, hanem egy olyan értelmezői-értékelői pozíciót is megkonstruál, ahonnét utóbbi felülírhatóvá válik, azaz ironikus távlatba helyezhető. Ennek mikéntjét a *gáncs nélküli lovag* konstrukciónak nemcsak a (11) példa kapcsán korábban már tárgyalt kifordítása *(a lovag, akit nem érhet semmiféle gáncs),* hanem két további, konvencionális formában történő megjelenése is jól szemlélteti.

(20a) – Adjon Isten – köszöntötte illedelmesen Lancelot. Gáncs nélküli lovag lévén, elve volt, hogy mindig előre köszönt a nőknek, még a polgárasszonyoknak is. A pékné viszonozta a köszöntést.

A pékné nem volt csúnya, sőt a maga polgári, vaskos módján oly jóízűnek látszott, mint a kenyerei.

– Ugyebár, Amalasunthának hívnak téged, – mondta Lancelot, – boldogult nagyatyád püspöki ostyasütő volt és mult húsvétkor három gyertyát ajánlottál fel, hogy színről-színre láthasd egyszer Gábor arkangyalt?

– Nem, – felelte az asszony.

– Hát akkor egyszerűen Merethének hívnak, négy gyermeked közül kettő feketehimlőben halt meg, de a harmadik gyönyörű és a boltotok felett a cégér kék sündisznót ábrázol és szeretsz pisztrángot enni?

– Nem, – felelte az asszony.

– Most már eleget nyájaskodtunk – mondta Lancelot. Leszállt a lóról, az asszony szamarát egy fához kötötte, és az asszonyt leemelte a szamárról. A kenyerek kétoldalt ottmaradtak. *(Szerelem a palackban)*

(20b) – Otthon felejtetted? – kérdezte Guinevere hihetetlen magasra emelve a szemöldökét.

– Tulajdonképpen precízebben nem is otthon, hanem…

– Hanem?

– Tudniillik útközben kiraboltak …

– Téged, a gáncs nélküli lovagot?

– Már úgy értem, kártyázás közben. Kénytelen voltam a cipőt zálogba adni egy izmaelitának. *(Szerelem a palackban)*

A (20a) a *gáncs nélküli lovag* konvencionális értelmezését (’lovag, aki nem él a gáncsvetés eszközével’) hozza játékba, ám annak erkölcsi vonatkozásait ironikusan meg is kérdőjelezi azzal, hogy a gáncsnélküliség jellegadó tulajdonságaként egy formaságot, a nőknek történő előre köszönést nevezi meg. Sőt a későbbiek a kérdőjel még hangsúlyosabbá válik. A péknével létesített testi kapcsolat ugyanis még formai szempontból sem egyeztethető össze azokkal az erkölcsi elvekkel, amelyek jó esetben egy gáncs nélküli lovagot jellemeznek. A (20a)-val szemben a (20b)-ben a kifordított értelmezés (’lovag, akit nem érhet gáncs’) is relevánsnak tűnik. Guinevere ugyanis Lancelot azon szavaira reagál ezzel a kifejezéssel, amelyekkel a lovag a kirablásáról számol be. Ám a tágabb kontextusból az is kitűnik, hogy a gáncs nélküli jelzővel éppen akkor illetik Lancelot-t, amikor – a lovagi erkölcsökhöz nem egészen illő módon – éppen átlátszó és szánalmas hazudozásba bonyolódik. Mindazonáltal szeressen a megkettőződött tudatú gáncs nélküli lovag akár péknét, akár királynőt, az megállapítható, hogy a vele történtek ironikus értelmezéséhez, értékeléséhez az auktoriális narrátor könnyen érvényesíthető, jól bevált kiindulópontokat kínál fel.

A relativizáló stílusimitációt alkalmazó *Cynthia* nemcsak abból a szempontból áll közelebb az Eco-féle iróniafelfogáshoz, hogy itt is arról esik szó, ahogyan egy okos, művelt férfi egy okos, művelt nőt szeret.

(21) És engem is mint okos nő szeretett, az okos férfit. […] Kis noteszkét hordott magával, amibe felírta a szavakat, amiket nem értett és énrám jutott a lexikon magasztos hivatása. Ha kettesben együtt voltunk, néhány csók történt, mintegy előlegképpen és azután előkerült a notesz és a kérdések. Eleinte persze csupa hamis adatot mondtam, Copernicus keresztnevét Nepomuki Jánosnak minősítettem, Rettenetes Ivánból nagy könyvgyüjtőt csináltam és a metempszichózist górcsőnek fordítottam. De mikor láttam, hogy Cynthia minden szavamat elhiszi, lusta voltam tovább hazudni és pontos válaszokat adtam, kimérten, mint egy jó tanuló. És amellett oly buta volt, Istenem, milyen buta... *(Cynthia)*

Ahogy korábban szó esett róla, a *Cynthia* nem rögzít egy kitüntetett értelmezői, értékelői pozíciót az ironikus olvasathoz, hanem újabb és újabb, egymást relativizáló pozíciókat jelöl ki, amelyek a jelentésképzés újabb és újabb lehetőségeit kínálják fel, illetve vonják vissza. A *Cynthiá*ban tehát az ironikusság jóval összetettebben mutatkozik meg, mint ahogy a *Szerelem a palackban* esetén ez látható volt. Ugyanakkor a szöveget lezáró (21) alapján úgy tűnik, a *Cynthiá*ban a múltat átértékelő irónia sikere csak részlegesnek mondható. A megnyilatkozó nem tudja elkerülni, hogy ne vessen komolyan számot azzal, Cynthia csak ironikusan tartható *okos nő*nek. Ez pedig elnémuláshoz vezet.

Amíg a *Cynthia* esetében a művelt nő pozíciója válik problematikussá, addig *A választott lovag* esetében a művelt férfi pozíciója tehető kérdésessé.

(22) Bűnbánó könnyek közt most már ő [Merlin] is tudta, hogy Parzival a diadalmas balgatag, Istennek választott lovagja, kin titokzatos kegyelme nyugszik mint tömjén füstje a dómnak Szent György szobra körül. *(A választott lovag)*

A novellában a stílusimitáció homogenizáló karaktere, a választékos, régies és – ami most a leglényegesebb a számunkra – értéktelítő stílusú, egyneművé hangolt beszédmód közel sem kedvez annyira az ironikus olvasatnak, mint a másik két novella – más-más módon, de egyaránt – látványos stílusszinkretizmusa. Ugyanakkor a *diadalmas balgatag*, azaz Parzival tudati beállítódása felkínálhat (azaz megkonstruálhatóvá tehet) egy olyan értelmezői, értékelői pozíciót, amelyből kiindulva kritikus, ugyanakkor nem annyira fölényes, mint inkább alázatos távolságtartással viszonyulhatunk nemcsak az egyéb szereplők tudati

pozíciójához, hanem a történetmondó által érvényesített perspektívához is. Ezt az értelmezést támogathatja az irónia klasszikus értelmezése, hiszen a görög szó eredeti jelentése 'tettetés, színlelés', mégpedig elsősorban a 'tudatlanság tettetése, színlelése' volt. Ez a jelentés szolgált alapjául annak az eirón-figurának, amely a maga ellenpontjával, az alazón-figurával együtt jellegzetes szereplője volt a Kr. e. 5. századi görög komédiáknak. A komédiák alapsémája szerint a kisebb, hátrányos helyzetű, de ugyanakkor ravasz és éles eszű eirón tudatlanságot színlelve győzedelmeskedik a maga nagyszerűségével öntelten kérkedő, azonban meglehetősen hiú és ostoba alazón felett (l. Veres 1977; Tátrai 2008b). Parzival természetszerűleg nem tekinthető prototipikus eirón-figurának, de arra mintha mutatkozna lehetőség, hogy annak – akár jelentősnek is tartható – újraértelmezését, rekonfigurációját kezdeményezze.

A fentebb mondottakból levonható lényegi következtetés az, hogy a megformálás ironikussá válásának jellege és összetettsége különböző mintázatokat rajzol ki. Utóbbi belátást a három Szerb Antal-novella vázlatos vizsgálata szemléltette. A belátások lehetőséget adnak néhány, irodalomtudományi szempontból is relevánsnak gondolható kérdés megfogalmazására: (i) mekkora a poétikai potenciálja annak a fajta iróniának, amelyre a *Szerelem a palackban* lehetőséget ad, mennyiben tekinthető ez tipikusnak vagy éppen sajátosnak a késő modernség kontextusában; (ii) a töredékes *Cyntiá*ban alkalmazott irónia mennyiben lép túl azon a fajta irónián, amely nemcsak a *Szerelem a palackban*, hanem a *Pendragon legenda* esetében is megtapasztalható, mennyiben izgalmasabb a *Cynthia*-féle irónia összetettsége egy mai olvasó számára; (iii) *A választott lovag* fentebb jelzett ironikus olvasatának kialakítása mennyiben kezdeményezheti a posztmodern iróniaértelmezések újragondolását; és végül (iv) mennyiben jelölnek ki az említett belátások autentikus irányokat Szerb Antal novelláinak (és regényeinek) az újraolvasásához.

5.4. ÖSSZEFOGLALÁS

A munkámat záró rész a stílustulajdonítás perspektivikusságára reflektált. Arra mutatott rá ugyanis, hogy a stílustulajdonítás szempontjából a kontextusfüggő kiindulópontok közül a megnyilatkozónak a közös figyelmi jelenet társas világában elfoglalt szociokulturális pozíciója kap kitüntetett figyelmet.

A kapcsolódó elméleti belátásokat számba véve egyfelől a stílustulajdonítás deiktikus természetére irányult a figyelmünk. A stílustulajdonítást ugyanis a különböző szociokulturális tényezőket a megformálásban érvényre juttató, azokat a konstruálás integráns részévé tevő, deiktikus természetű folyamatként értelmeztük. Ennek a folyamatnak a keretében ugyanis a megnyilatkozó a másik számára hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok konstruálását viszonyba

hozza azokkal a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára. Másfelől az is lényegi belátásként jelent meg, hogy a diskurzus résztvevőinek stílustulajdonítása stilisztikai sémák (stílusminták) aktiválásához és a stíluselemekként funkcionáló különböző nyelvi konstrukciók feldolgozásához kötődik. Amennyiben egy adott nyelvi konstrukció alkalmazása – valamely szociokulturális tényező vagy tényezők szempontjából – a résztvevők számára megfelel a tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, valamint tipikus diskurzushoz kapcsolódó tipikus megformálási módnak (stílusmintának), akkor stílusértéke közömbösnek (jelöletlennek) tekinthető. Amennyiben viszont az adott konstrukció aktivál egy – az adott tényező szempontjából – más tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, diskurzushoz kapcsolódó tipikus megformálási módot (stílusmintát) is, akkor stílusértéke elmozdul a tartomány egyik végpontja felé, és jelöltté válik.

Az elméleti belátásokkal harmonizáló empirikus vizsgálat a stílustulajdonítás vizsgálatát azokból a népi kategóriákként felfogható laikus stílusminősítő megnevezésekből kiindulva kezdeményezte, amelyekkel a vizsgálat adatközlői metapragmatikai reflexió tárgyává tették az általuk befogadott diskurzusrészletekben a megnyilatkozók szociokulturális szituáltságának érvényesülését. Az empirikus kutatás ugyanis arra az átfogó kérdésre kívánt választ adni, hogy a diskurzus résztvevőinek szociokulturális szituáltsága hogyan, milyen tényezőket aktiválva jut érvényre a stílustulajdonítás folyamatában. Az eredmények megerősítették, hogy az egyes szociokulturális tényezők mentén jól megfigyelhetők azok a tendenciák, amelyek a diskurzus stiláris karakterének, illetőleg az alkalmazott nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének a kialakítása során érvényesülnek. Továbbá az is megerősítést nyert, hogy a stílus homogenitása, illetve heterogenitása szorosan kapcsolódik a szociokulturális viszonyulások (attitűdök) érvényesülésének mintázataihoz és az azokban alkalmazott nyelvi konstrukciók társas szalienciájához.

A stílus homogenitásának és heterogenitásának a problematikáját középpontba helyező fejezet a stílusimitáció, a stílusszinkretizmus és az iróniaértés közötti kapcsolat feltérképezésére tett kísérletet. Mégpedig három Szerb Antal-novella, *A választott lovag,* a *Szerelem a palackban* és a *Cynthia* vizsgálatán keresztül. A három novellát az köti össze, hogy a középkori irodalmi hagyomány megidézése során lényegi szerep jut bennük – de más-más módokon – a stílusimitációnak, valamint – ugyancsak más-más módokon – az ironikus értelmezésre is lehetőséget adnak. A kognitív stilisztikai kiindulópontot érvényesítő áttekintés egyik lényegi belátása az volt, hogy a stílus akkor válhat ironikussá, feldolgozása akkor válhat az ironikus olvasat integráns összetevőjévé, ha a résztvevők az adott diskurzus vagy diskurzusrészlet megformálását metapragmatikai reflexió tárgyává teszik. A három Szerb-novella vizsgálatá-

ból következő másik alapvető belátás pedig az volt, hogy az irónia korántsem egyszerű és egynemű jelenség. A megformálás ironikussá válásának jellege és összetettsége ugyanis egymástól sok tekintetben különböző mintázatokat rajzol ki.

A kötet záró egysége tehát azt célozta meg, hogy a kognitív stilisztika kiindulópontjából releváns szempontokat ajánljon mind a hétköznapi, mind a szépirodalmi diskurzusok stílusvizsgálatához.

6. ÖSSZEGZÉS

A nézőpont problémáját a közös figyelem interszubjektív kontextusában értelmező kutatás lényegi eredménye a kontextusfüggő kiindulópontok pragmatikai modelljének a kidolgozása volt. A kutatás a nézőpont problémáját a konstruálással és a kontextualizációval, valamint a diskurzusok és a stílus feldolgozásával (létrehozásával és megértésével) összefüggésben tematizálta. A kapcsolódó kvalitatív vizsgálatok a magyar nyelv használatalapú leírásának kontextusába illeszkedtek, elsődlegesen a magyar nyelvre jellemző konstruálási megoldásokra irányították rá a figyelmet.

6.1. A KONTEXTUSFÜGGŐ KIINDULÓPONTOK MODELLJE

A kutatás lényegi belátása az volt, hogy a tapasztalatok interszubjektív megkonstruálása többféle olyan kiindulópont alkalmazásával jön létre, amelyek együttes jelenléte, érvényesülése rajzolja ki a megnyilatkozás nézőpontszerkezetét.

Az ennek keretében kidolgozott modell a megnyilatkozói perspektíva működését három kontextusfüggő kiindulópont, a tér- és időbeli pozíció, a szociokulturális szituáltság és a tudati beállítódás együttes érvényesüléseként értelmezi. A referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során ugyanis (i) a kontextus fizikai világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozíciója, (ii) a kontextus társas világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága, (iii) a kontextus mentális világában pedig, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást mentális ágensekként értelmezik, a megnyilatkozó tudati beállítódása funkcionál kontextusfüggő kiindulópontként.

A modell Sanders és Spooren (1997) klasszikus kognitív nyelvészeti nézőpont-koncepcióját értelmezi újra, határozott pragmatikai szempontokat érvényesítve. A tér- és időbeli pozíció, illetve a szociokulturális szituáltság fogalmi megkülönböztetésével azt teszi hangsúlyossá, hogy a deiktikus természetű figyelemirányítás olyan – önmagukban is összetett – kiindulópontokat juttat érvényre, amelyek a résztvevők fizikai és társas világából kínálnak fel

kontextusfüggő viszonyítási pontokat a diskurzusok résztvevői által együttesen megfigyelt referenciális jelenetek tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a feldolgozásához, megértéséhez. Ezzel összefüggésben arra is rámutat, hogy a szociokulturális szituáltságnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a működését vizsgálva a stílus is a konstruálás integráns részeként kezelhető. A tudati beállítódásnak mint kontextusfüggő kiindulópontnak a vizsgálata pedig a megismerés szubjektumokhoz kötöttségét hozza szoros összefüggésbe a diskurzusok résztvevőinek metapragmatikai tudatosságával, vagyis a nyelvi tevékenységhez, a nyelvi szimbólumok alkalmazásához való reflexív viszonyulásukkal.

6.2. A KONSTRUÁLÁS PRAGMATIKAI MEGKÖZELÍTÉSE

A kontextusfüggő kiindulópontok modelljének kidolgozása hangsúlyossá tette a kognitív nyelvtan egyik kulcsfogalmának, a konstruálásnak a pragmatikai vonatkozásait (vö. Verhagen 2007). A kutatás ugyanis a konstruálást (i) a társas megismerés adaptabilitásának, (ii) az együttes figyelemirányítás interszubjektivitásának, valamint (iii) a kontextualizáció perspektivikus jellegének összefüggésrendszerében tette értelmezhetővé.

A kutatás rámutatott, hogy az alternatív konceptualizáció és az adaptív nyelvi tevékenység kölcsönösen feltételezi egymást: a nyelvi konstrukciók sokféleségét, perspektivikus természetű variabilitását a kommunikációs igények kielégítése motiválja, és a kommunikációs igények kielégítése is motivált a nyelvi variabilitásban rejlő potenciál által. Ezzel összefüggésben azt is kiemelte, hogy az adaptáció biokulturális folyamatába ágyazódó nyelvi tevékenységet – mint társas megismerést – egyszerre jellemzi a tudás megosztása és a cselekvések összehangolása. Eszerint a nyelv variabilitását kiaknázó, egymással együttműködő emberek számára a nyelv egyfelől olyan megosztott tudásként nyert értelmezést, amely a világ dolgain és eseményein történő megosztozást teszi lehetővé, másfelől olyan összehangolt cselekvésként, amely a világbeli cselekvések összehangolásához biztosít hatékony lehetőséget a számukra.

Fontos elméleti belátásként jelent meg továbbá az is, hogy a nyelvi szimbólumok alkalmazásának lényegi feltétele a közös figyelmi jelenetekben való részvétel általános társas kognitív képessége. A diskurzusok így olyan közös figyelmi jelenetekként is értelmezhetővé váltak, amelyek résztvevői a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy figyelmüket a világ meghatározott folyamataira és az azokban szereplő dolgokra, vagyis különböző referenciális jelenetekre irányítják. Ennek keretében a kutatás a megnyilatkozás fogalmának újraértelmezését, illetőleg kulcsfogalommá emelését kezdeményezte. A megnyilatkozást figyelemirányítási eseményként (aktusként)

értelmezte: a megnyilatkozónak a maga kontextusfüggő perspektívájából konstruálódó olyan folyamatosnak tekinthető közléseként, amellyel szemben a beszédpartner válaszolói pozíciót tud kialakítani (vö. Bahtyin 1988). A megnyilatkozó ugyanis a befogadó mentális irányultságát (figyelmét, megértését) befolyásolja azzal, ahogyan a közös figyelmük számára a világ egy adott részének körülhatárolását kezdeményezi, az abban történő tájékozódás lehetőségét is megteremve.

6.3. A KONTEXTUALIZÁCIÓ (ÚJRA)ÉRTELMEZÉSE

A kontextusfüggő kiindulópontok modelljének kidolgozása szükségképpen együtt járt a kontextus dinamikus formálódását jelölő kontextualizáció fogalmának kognitív nyelvészeti keretben történő, részletező újraértelmezésével. Az itt javasolt átfogó értelmezés szerint a kontextualizáció (i) az interszubjektív figyelemirányítás integráns részeként, (ii) a relevánsnak tűnő háttérismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításával, (iii) a nyelvi konstrukciók alkalmazásának metapragmatikai tudatosságát kiaknázva, (iv) a referenciális jelenet egészének, illetve határolt részeinek (v) könnyebb feldolgozását és hatékonyabb megértését teszi lehetővé.

A kutatás részletesen bemutatta, hogy a diskurzus résztvevőinek tér- és időbeli pozicionáltsága és szociokulturális szituáltsága a referenciális tájékozódás összetett, deiktikus természetű kiindulópontjaiként funkcionálnak. A deixist olyan nyelvi műveletek átfogó megnevezéseként jellemezte, amelyek kontextusfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki az interszubjektív kontextus fizikai és társas világából a referenciális jelenet tér- és időbeli, valamint szociokulturális viszonyainak a megfigyeléséhez, megértéséhez. Rámutatott arra is, hogy a megnyilatkozónak mint fizikai entitásnak a pozíciója a térjelölésben és az időjelölésben összetett kiindulópontként funkcionál, a megnyilatkozónak mint társas létezőnek a szociokulturális szituáltsága pedig egyfelől a személyjelöléssel a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében, másfelől a társas (szociokulturális) attitűdjelölés műveleteivel a résztvevők szociokulturális viszonyulásait juttatja érvényre.

A deixissel kapcsolatosan az is kiemelt figyelmet kapott, hogy deixis nyitott, prototípuselvű kategóriájába sorolhatók azok a lehorgonyzó elemek is, amelyek ugyanúgy kontextusfüggő viszonyítási pontokat jelölnek ki a dolgokat kifejező főnevek és azok közötti temporális relációt kifejező igék referenciális értelmezéséhez, mint ahogy a prototipikus deiktikus kifejezések is kontextusfüggő viszonyítási pontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait. Ugyan-

akkor az is reflexió tárgyává vált, hogy amíg a prototipikus deiktikus elemek használata tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, addig a lehorgonyzó elemek alkalmazása önmagában nem profilálja ezt a relációt (vö. Langacker 2015, Brisard 2021).

A kontextusfüggő kiindulópontok pragmatikai modellje arra is ráirányította a figyelmet, hogy a közös figyelem interszubjektív kontextusában a résztvevők nemcsak fizikai entitásokként, illetőleg társas létezőkként értelmezik egymást, hanem olyan mentális ágensekként is, akik képesek mentális állapotokat (ismereteket, szándékokat, vágyakat és érzelmeket) tulajdonítani egymásnak (vö. Tomasello 2002). Ez a kontextusfüggő kiindulópont, a tudati beállítódás a kontextualizáció szubjektumhoz kötöttségét és ezzel összefüggő metapragmatikai tudatosságát juttatja érvényre, amelynek lényegi jellemzője a nyelvi szimbólumok alkalmazásához és az azzal kapcsolatos kognitív folyamatokhoz, valamint szociokulturális elvárásokhoz való reflexív viszonyulás.

A kapcsolódó vizsgálatok lényegi belátása volt, hogy a relevánsnak tűnő kontextuális ismeretek résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósításában fontos szerepet kapnak a kontextualizáló funkciót betöltő nyelvi konstrukciók, amelyeknek két alapvető típusaként nevezhetők meg a deiktikus és a reflexív kontextualizálók. A deiktikus kontextualizálók közé azok az impliciten metanyelvi konstrukciók sorolhatók, amelyek deiktikus lehorgonyzó műveletek keretében jelölnek ki kontextusfüggő referenciapontokat a referenciális jelenet együttes megfigyeléséhez, megértéséhez a résztvevők fizikai és társas világából, a megnyilatkozó tér- és időbeli pozícióját, illetve szociokulturális szituáltságát érvényre juttatva. A reflexív kontextualizáló konstrukciók közé pedig azok az explicit metanyelvi konstrukciók sorolhatók, amelyek a kontextusfüggő referenciapontok kijelölése során a megnyilatkozónak a nyelvi szimbólumok diskurzusbeli alkalmazásához való reflexív metapragmatikai viszonyulását teszik jelöltté, kontextusfüggő kiindulópontként a tudati beállítódást juttatva érvényre.

A kontextualizálásnak ez az értelmezése diszkurzív viszonyt alakított ki a magyar mondat Imrényi András (2017) által kidolgozott többdimenziós modelljével, amelyben az elemi mondat (egyszerű mondat, tagmondat) egyrészről lehorgonyzott folyamatként (D1), másrészről közlési aktusként (D2), harmadrészt diskurzusba ágyazott üzenetként (D3) is értelmezést nyer. A pragmatikai vizsgálat során a kontextualizáció mind a három dimenzióban releváns és lényeges szempontként jelent meg, más-más módokon megnyilvánulva. Amíg a mondat D1 dimenziójában a kontextualizáció az episztemikus lehorgonyzás interszubjektivitásával, addig a D2 dimenzióban az interaktivitásával, a D3 dimenzióban pedig a diszkurzivitásával tart fenn szoros kapcsolatot, kiemelve azok lényegi szerepét a jelentésképzésben (vö. Langacker 2015). En-

nélfogva az általam javasolt modell a kontextualizáció három típusa, a lehorgonyzó, az interaktív és a diszkurzív kontextualizálás között tett különbséget. A deiktikus és a reflexív kontextualizáló konstrukciók működését pedig a lehorgonyzó kontextualizálás keretében értelmezte.

A kontextualizálást a D1 és D3 dimenzió viszonyában tematizáló vizsgálat egyfelől arra világított rá, hogy amíg a deiktikus kontextualizálók a referenciális jelenetnek a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusához történő episztemikus lehorgonyzásában játszanak lényegi szerepet, ahhoz kínálva kontextusfüggő referenciapontokat, addig a személyhez, dologhoz kötés, illetve az időbeli és térbeli elhelyezés konstrukciói az elemi jelenetté formálódó információk diskurzusba ágyazásának fogalmi ösvényét jelölik ki, ahhoz kínálva kezdőpontokat. Az olyan reflexív kontextualizálók viszont, mint az episztemikus modalitás, az evidencialitás és az értékelő attitűd mondatbeli jelölői, valamint a diskurzus részei közötti kapcsolat jelölői, vagy akár az értelmezők, amelyek az elemi jelenet lehorgonyzásához való metapragmatikai viszonyulást kifejezésre juttatva jelölnek ki kontextusfüggő referenciapontokat, a D3 dimenzióban diszkurzív kontextualizálókként is funkcionálnak. Így – hasonlóan azokhoz a kontextualizálókhoz, amelyek az előtérbe helyezett információk személyhez és dologhoz kötését, illetve térbeli és időbeli elhelyezését végzik el – ugyancsak kezdőpontokat is kijelölnek az adott információcsomag diskurzusba ágyazásához.

6.4. A NARRATÍV ÉS A LÍRAI DISKURZUSOK PERSPEKTIVIKUSSÁGA

A kutatásnak az is fontos összetevője volt, hogy a kontextusfüggő kiindulópontok pragmatikai modelljének alkalmazhatóságára narratív és lírai diskurzusok kvalitatív vizsgálatával is rámutatott.

A történetek referenciális értelmezésére fókuszáló vizsgálatok eredményei megerősítették, hogy a narratív diskurzusokban történetekké összeálló referenciális jelenetek megértésére alapvető befolyással van az, hogy a diskurzus résztvevői közül ki és hogyan irányítja az elbeszélt események feldolgozását. A kutatás olyan értelmezői modell kidolgozására tett javaslatot, amely a narratív diskurzusokban történetként megjelenő referenciális jelenet megértését a (i) történet fizikai világának (tér- és időviszonyainak), (ii) társas világának (szociokulturális viszonyainak) és (iii) mentális világának (a szereplők mentális állapotainak) a perspektivikus megjelenítésével, illetve feldolgozásával kapcsolja össze. Ez a pragmatikai modell a történet világának a megteremtésében központi szerepet tulajdonít a kontextusfüggő kiindulópontok alaptípusainak: a tér- és időbeli pozicionáltságnak, a szociokulturális szituáltságnak, valamint a tudati beállítódásnak.

A William Faulkner *That will be fine (És az jó is lesz)* című novellájára irányuló pragmatikai elemzésnek az volt az általánosítható tapasztalata, hogy a novellába ágyazott fiktív beszédesemény (a közös figyelmi jelenet) és az annak keretében elbeszélt események (a referenciális jelenet) közötti deiktikus kapcsolat, amely a tér- és időbeli kontiguitáson alapul, lényegileg befolyásolja a kontextusfüggő kiindulópontok szerveződését és működését, és ezzel összefüggésben a történet fizikai, társas és mentális világának a megértését. Az elemzés arra is rávilágított, hogy a fiktív történetmondó kontextusfüggő kiindulópontja mellett lényeges szerep jut egyfelől az elbeszélt 'én' gyermeki kiindulópontjának, amely az ő szavainak és tudati folyamatainak a közvetítése során jut érvényre, másfelől az egyéb felnőtt szereplők kiindulópontjainak, amelyek jellemzően a tőlük egyenes vagy szabad függő módon idézett részekben irányítják a megértést. Ezzel összefüggésben a novella azon sajátossága is magyarázhatóvá, illetve leírhatóvá vált, hogy a fiktív történetmondó által elmondottakból nemcsak az a történet bontakozik ki, amelyet meg kíván osztani, hanem emellett egy olyan történet is, amelyet viszont nem áll szándékában elbeszélni.

Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének vizsgálata arra hívta fel a figyelmet, hogy a regényben sajátosan rekonfigurálódik a narratív fikció létrehozásának két alapvető sémája, a fiktív történetmondót és az auktoriális történetmondót szerepeltető narráció, és ez az adott kontextusfüggő kiindulópontok érvényességét folyamatosan relativizáló értelmezés előtt nyit lehetőségeket. Az *Iskola* társas világának konstruálására fókuszáló vizsgálat pedig arra mutatott rá, hogy a fiktív elsődleges történetmondó, Bébé Medve-olvasata és önolvasata egymás által relativizált megfigyelői pozíciókat, illetőleg e kiindulópontokból hozzáférhetővé tett magatartásminta-konstrukciókat eredményez. Ebbe a sorba illeszkedik Gereben Énok története is, aki Bébé megkísértőjeként járul hozzá a regényben megkonstruálódó társas attitűdök és stratégiák közötti feszültségviszonyok növeléséhez, valamint a regény referenciális összetettségének fokozásához.

A narratív műfajok műfajiságának pragmatikai megközelítését nyújtó vizsgálatok Bahtyin (1988) beszédműfaj-koncepciójából indultak ki, és a műfajiság proaktív jellegére (l. Simon 2017) helyezték a hangsúlyt. Ennek értelmében a kutatás a műfajokat természetes és egészleges diszkurzív kategóriákként, nyitott, prototípuselvű elvárási rendszerekként értelmezte. A műfajokat ugyanakkor olyan diszkurzív sémákként is jellemezte, amelyek létrejöttét konkrét diskurzusok feldolgozásai idézik elő, és amelyek aktiválását konkrét diskurzusok feldolgozásai követelik meg. Az is hangsúlyt kapott, hogy a műfajok – mint a sémák általában – úgy jönnek létre, hogy a megtapasztalt aktuális diskurzusok szerkezeti különbségeitől eltekintünk, és csak a közös pontokat hagyjuk meg, illetve azokat magasabb absztrakciós szinten fogalmazzuk újra. Ennek következtében a műfajok, mint a sémák általában, sokkal kevésbé részletesek, illetve részletezettek, mint azok a konkrét tapasztalatok, amelyek előidézték

őket. Továbbá a műfajok mint sémák együtt előforduló jellemzőket tartalmazó egészleges struktúrák: ha egy részletüket felidézzük, aktiválódik az egész séma. A diszkurzív sémaként értett műfajok ennélfogva olyan generikus struktúrákként nyertek értelmezést, amelyek a régi tapasztalatok alapján az új információk feldolgozását segítik.

Az Esterházy Péter *Esti* című művének műfajiságára fókuszáló esettanulmány azt mutatta be, hogy a műfaji elvárások aktiválásához kapcsolódó kérdések magában az Esterházy-szövegben még összetettebben kerülhetnek a figyelem előterébe, mint az általa sokrétűen megidézett Kosztolányi-műben, az *Esti Kornél*ban. Az esettanulmány egyfelől a regény műfajával kapcsolatos elvárások aktiválásának relevanciája mellett hozott érveket. Ezzel összefüggésben arra is rámutatott, hogy a regény keretében aktiválódó számos egyéb műfaji séma is lényegi szerepet játszik a jelentésképzés dinamikus folyamatában. Másfelől a vizsgálat arra is ráirányította a figyelmet, hogy az *Esti*ben a mondat nem egyszerűen csak sajátosan kimunkált nyelvi konstrukcióként jelenik meg, hanem a regénybe ágyazott sajátos megnyilatkozástípusként, azaz műfajként is megképződik.

A *Beégésem története* című internetes topikból vett nyelvi minta kvalitatív vizsgálata azt tette egyértelművé, hogy a történet mentális világának megkonstruálása műfajspecifikus vonásokat mutat. Az itt vizsgált számítógép közvetítette narratívák elemzése megmutatta, hogy a szereplők tudati beállítódásának feldolgozása konstitutív szerepet játszik a történetek megértésében, azon belül a történetek beégésként való értelmezésében. Az elemzés rámutatott, hogy (i) egy történet csak akkor értelmezhető beégésként, ha annak szereplői (a beégés elszenvedője és annak tanúi) ezt akként dolgozzák fel, és hogy (ii) a beégések megkonstruálása többféle – a szereplői perspektívák eltérő szerveződésén alapuló – narratív sémához igazodhat.

A könnyűzenei dalszövegek mint lírai diskurzusok perspektivikusságának vizsgálata az aposztrofikus fikciót a lírai diskurzusok jellegadó tulajdonságaként mutatta fel. Az aposztrofikus fikció lényegi jellemzőiként az alábbiakat nevesítette. (i) Ahogy a prototipikus lírai diskurzusok általában, úgy a dalszövegek specifikusan is olyan diszkurzív sémával jellemezhetők, amelynek lényege, hogy a tényleges diskurzussal párhuzamosan megkonstruálódik egy fikcionális, közvetlen (szemtől szembeni) interakcióval jellemezhető aposztrofikus diskurzus. Ennek résztvevői pedig a figyelmüket egy közvetlenül (perceptuálisan) megfigyelhető referenciális jelenetre irányítják. (ii) A lírai diskurzusba ágyazódó aposztrofikus figyelemirányítási aktusok a dalszövegekben is annak sajátos lehetőségét teremtik meg, hogy a nyelvi megismerés számára egyébként harmadik személyként hozzáférhető entitások második személyként konstruálódjanak meg az interszubjektív megismerés keretében. (iii) A lírai diskurzusként konstruálódó dalszöveg megnyilatkozója a fikcionális aposztrofé alkalmazásával – az interszubjektív figyelemirányítás keretében – nemcsak az érzelmek, hanem

az egyéb mentális állapotok (vélelmek, vágyak, szándékok) kifejezésére, illetve befolyásolására is különleges lehetőséget biztosít.

A kiválasztott dalszövegek kvalitatív vizsgálata rámutatott arra, hogy – a világot ugyancsak élményszerűen megkonstruáló narratív diskurzusokhoz hasonlóan – a lírai diskurzusok kapcsán is lényegi kérdésként vethető fel, hogy honnan és hogyan konstruálódik a lírai diskurzusban a referenciális jelenet szereplőinek (i) fizikai világa, annak tér- és időviszonyaival együtt; (iii) társas világa, annak szociokulturális viszonyaival együtt; valamint (iii) mentális világa, a szereplők mentális állapotaival együtt. A vizsgálat ezzel összefüggésben azt is megmutatta, hogy a személyjelölő konstrukciók a referenciális jelenet szereplőinek fizikai, társas és mentális létezőként történő objektiválásában egyaránt szerepet kapnak.

A személyjelölésnek a dalszövegekben mint lírai diskurzusokban történő vizsgálata hangsúlyossá tette, hogy a dalszövegek mint lírai diskurzusok befogadóinak nemcsak annak a tényleges közös figyelmi jelenetnek az interszubjektív kontextusát kell létrehozniuk, amelynek a dalszöveg szerzőjével együtt maguk is résztvevőivé válnak, hanem ennek keretében az aposztrofikus aktusokkal létrejövő fikcionális közös figyelmi jelenetek interszubjektív kontextusait is meg kell alkotniuk. Ezzel összefüggésben a vizsgálat fontos belátása egyfelől az, hogy a dalszövegek mint lírai diskurzusok személyessége (perszonalizáltsága) a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának, szubjektivitásuk viszont a tudati beállítódásának mint kontextusfüggő kiindulópontoknak a működésével magyarázható. Másfelől az is fontos megállapításként jelent meg, hogy a dalszövegnek mint lírai diskurzusnak a kontextusában minden aposztrofikus aktus perspektivizációként értelmezhető, hiszen azok megszólalói egytől egyig fiktív szubjektumok, akik nem azonosíthatók a lírai diskurzusok tényleges megszólalóinak szubjektumával.

6.5. A STÍLUSTULAJDONÍTÁS PRAGMATIKAI MEGKÖZELÍTÉSE

A kutatás a nézőpont vizsgálatának stilisztikai relevanciájára is felhívta a figyelmet, mind a hétköznapi, mind a szépirodalmi diskurzusok vonatkozásában. Rámutatott arra, hogy a stílustulajdonítás szempontjából a kontextusfüggő kiindulópontok közül a megnyilatkozónak a közös figyelmi jelenet társas világában elfoglalt szociokulturális pozíciója kap kitüntetett figyelmet.

A különböző szociokulturális tényezőket (vö. Tolcsvai Nagy 2005) a megformálásban érvényre juttató stílustulajdonítás így olyan deiktikus műveletként nyert értelmezést, amely a stílus létrehozását és feldolgozását a szociokulturális viszonyulások (attitűdök) jelöléséhez kapcsolja. Így a stílustulajdonítás olyan dinamikus folyamatként vált leírhatóvá, amelyben a megnyilatkozó a másik

számára hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok konstruálását viszonyba hozza azokkal a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára.

Lényegi elméleti belátásként jelent meg továbbá az is, hogy a diskurzus résztvevőinek stílustulajdonítása stilisztikai sémák (stílusminták) aktiválásához és a stíluselemekként funkcionáló különböző nyelvi konstrukciók feldolgozásához kötődik. Mindez a következőket jelenti. Amennyiben egy adott nyelvi konstrukció alkalmazása – valamely szociokulturális tényező vagy tényezők szempontjából – a résztvevők számára megfelel a tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, valamint tipikus diskurzushoz kapcsolódó tipikus megformálási módnak (stílusmintának), akkor stílusértéke közömbösnek (jelöletlennek) tekinthető. Amennyiben viszont az adott konstrukció aktivál egy – az adott tényező szempontjából – más tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, diskurzushoz kapcsolódó tipikus megformálási módot (stílusmintát) is, akkor stílusértéke elmozdul az adott szociokulturális tényező szélső tartományai felé, és jelöltté válik.

Tolcsvai Nagy (2005) kognitív stilisztikai modelljét alapul véve, azt némely ponton újraértelmezve a kutatás a megformálásban érvényesülő kontextusfüggő szociokulturális viszonyulás alábbi tényezőit különböztette meg: (i) diskurzus, azaz a megnyilatkozónak a diskurzus megalkotottságához való viszonyulása (pl. választékos – közömbös – laza); (ii) helyzet, azaz a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való viszonyulása (pl. informális – közömbös – formális); (iii) érték, azaz a megnyilatkozónak a diskurzus témájához való értékelvű viszonyulása (pl. értéktelítő – közömbös – értékmegvonó); (iv) idő, azaz a megnyilatkozónak az alkalmazott nyelvi konstrukciók időbeliségéhez való viszonyulása (pl. régies – közömbös – újszerű); (v) nyelvváltozat, azaz a megnyilatkozónak az adott nyelvváltozat normáihoz való viszonyulása (pl. köznyelvi, szlenges, nyelvjárásias).

Az elméleti belátásokkal harmonizáló empirikus vizsgálat amellett hozott érveket, hogy a diskurzusban a megnyilatkozó személy szociokulturális szituáltságának a feldolgozása – például annak a feldolgozása, hogy a megnyilatkozó diákként beszélget a tanárával (vagy tanárként a diákjával, illetve diákjaival) egy tudományos témáról egy egyetemi szeminárium keretein belül – kontextusfüggő kiindulópontként szolgál a stílustulajdonítás folyamatában. A két, egymásra épülő kérdőíves kutatás a stílustulajdonítás vizsgálatát azokból a népi kategóriákként felfogható laikus stílusminősítő megnevezésekből kiindulva kezdeményezte, amelyekkel a vizsgálat adatközlői metapragmatikai reflexió tárgyává tették az általuk befogadott diskurzusrészletek megformálását. A vizsgálat megmutatta, hogy a stílustulajdonításra reflektáló laikus stílusminősítések nyalábokat alkotnak, amelyek elrendeződése jól leírható a szo-

ciokulturális tényezők absztraktabb, heurisztikus tudományos kategóriáival. Az eredmények azt is megerősítették továbbá, hogy az egyes szociokulturális tényezők mentén jól megfigyelhetők azok a tendenciák, amelyek a diskurzus stiláris karakterének, illetőleg az alkalmazott nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének a kialakítása során érvényesülnek. Továbbá az is alátámasztást nyert, hogy a stílus homogenitása, illetve heterogenitása szorosan kapcsolódik a szociokulturális viszonyulások (attitűdök) érvényesülésének mintázataihoz és az azokban alkalmazott nyelvi konstrukciók társas, diszkurzív szalienciájához.

A kutatás külön problémává tette a stílus homogenitásához és heterogenitásához kapcsolódó kérdéseket, mégpedig három Szerb Antal-novella vizsgálatán keresztül. A három novellát az köti össze, hogy a középkori irodalmi hagyomány megidézése során lényegi szerep jut bennük a stílusimitációnak, ám azt más-más módokon juttatják érvényre. A kvalitatív elemzések arra mutattak rá, hogy *A választott lovag*ban a megformálás olyan szecessziós stílusimitációként helyeződik a figyelem előterébe, amely a stílus homogenizálásával történő virtuóz játékként jellemezhető; a *Szerelem a palackban* című novellában viszont a megformálás a stílus heterogenitásával, azon belül is a stílus polarizálásával történő játékként válik a jelentésképzés integráns részévé; a *Cynthiá*ban pedig a stílus szinkretizmusa nem a polarizálással, hanem a relativizálással történő játékként kerül a figyelmünk előterébe.

Az elemzések a stílusimitáció és az iróniaértés közötti kapcsolat feltérképezését is megcélozták. A kognitív stilisztikai kiindulópontot érvényesítő áttekintés lényegi megállapítása szerint a szociokulturális szituáltságot mint kiindulópontot működtető stílus akkor válhat ironikussá, feldolgozása akkor válhat az ironikus olvasat integráns összetevőjévé, ha a résztvevők az adott diskurzus vagy diskurzusrészlet megformálását metapragmatikai reflexió tárgyává teszik. A nézőpont működésére fókuszáló kutatás az irónia jelenségének – amely a *That will be fine*, az *Iskola a határon* és az *Esti* kvalitatív vizsgálata kapcsán is tematizálódott – olyan értelmezését hozta játékba, amely szerint az irónia egy nyelvileg kifejtett konstrukció felülírása egy olyan – inkább implicit, mint explicitté tett – kiindulópontból, amely megkérdőjelezi, de legalábbis relativizálja az adott konstrukcióhoz kapcsolódó tudati beállítódás mint kontextusfüggő kiindulópont értelmezés- és értékelésbeli megfelelőségét a résztvevők által feldolgozott kontextuális körülmények között. A három Szerb-novella vizsgálatának ezzel kapcsolatban az is alapvető belátása volt, hogy az irónia korántsem egyszerű és egynemű jelenség. A megformálás ironikussá válásának jellege és összetettsége ugyanis egymástól sok tekintetben különböző mintázatokat rajzol ki.

IRODALOM

Agha, Asif 2005. Voice, footing, enregisterment. *Journal of Linguistic Anthropology* 15(1): 38–59.

Anderegg, Johannes 1998. Fikcionalitás és esztétikum. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció.* Budapest: Kijárat Kiadó. 43–60.

Andor József 2013. Elmélkedések és vizsgálódások a szaliencia körül. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 86–97.

Andor József 2016. A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról. In: Dobi Edit – Andor József (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról. Officina Textologica* 19: 21–45.

Auer, Peter 2009. Context and contextualization. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds): *Key notions for pragmatics.* Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 86–101.

Austin, John L.1990 [1962]. *Tetten ért szavak.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bagi Zsolt 2010. Elmeél és Bildung. Az Esti stílusáról. *Műút* 2010/4. 57.

Bahtyin, Mihail 1976. *A szó esztétikája.* Budapest: Gondolat.

Bahtyin, Mihail 1988 [1953]. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* Budapest: Tankönyvkiadó. 246–280.

Balázs János 1961. Történeti bevezető. In: *Stilisztikai tanulmányok.* Budapest: Gondolat. 7–61.

Ballagó Júlia 2017. A szociokulturális szituáltság az egyetemi oktató és hallgató közötti diskurzusokban. *Ösvények.* http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/Ballago17_1.pdf

Ballagó Júlia 2019. Az internetes receptportálok műfajisága a kontextualizációs utasításként értelmezett paratextusok nézőpontjából. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 315–334.

Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds) 2000. *Usage based models of language.* Stanford, California: CSLI Publications.

Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában". *Magyar Nyelvőr* 134: 299–320.

Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis.* Tübingen: Max Niemeyer.

Bauer, Joachim 2010. *Miért érzem azt, amit te? Ösztönös kommunikáció és a tükörneuronok titka.* Budapest: Ursus Kiadó.

Bauer, Joachim 2011. *A testünk nem felejt. Kapcsolataink és életmódunk hatásai génjeink és idegrendszerünk működésére.* Budapest: Ursus Kiadó.

Bednarek, Monika 2011. Approaching the data of pragmatics. In: Bublitz, Wolfram – Jucker, Andreas H. – Schneider, Klaus P. (eds): *Foundations of pragmatics.* Berlin, Boston: Walter de Gruyter. 537–560.

Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára.* Budapest: ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 36–49.

Bezeczky Gábor 2003. Az elbeszélésciklus poétikája. *Literatura* 29: 185–198.
Biber, Douglas – Finegan, Edward 1989. Drift and the evolution of English style: A history of three genres. *Language* 65: 487–517.
Bibok Károly 1998. A *hív* és a *küld* igék konceptuális szemantikai vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94: 436–445.
Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. xi–xxxiv.
Brisard, Frank 2021. Grounding. In: Xu Wen – Taylor, John R. (eds): *The Routledge handbook of cognitive linguistics.* New York, London: Routledge. 344–358.
Brown, Gillian – Yule, George 1983. *Discourse analysis.* Cambridge: Cambridge University Press.
Brown, Gillian 1994. Modes of understanding. In: Brown, Gillian – Malmkjaer, Kirsten – Pollitt, Alastair – Williams, John (eds): *Language and understanding.* Oxford: Oxford University Press. 10–20.
Bruner, Jerome 1986. *Actual minds, possible words.* Cambridge MA: Harvard University Press.
Bruner, Jerome 2001 [1986]. A gondolkodás két formája. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* Budapest: Kijárat Kiadó. 27–57.
Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache.* Jena: Fischer.
Chafe, Wallace 1994. *Discourse, consciousness and time.* Chicago: The University of Chicago Press.
Chafe, Wallace 2009. Consciousness and language. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds): *Cognition and pragmatics.* Handbook of pragmatics highlights 3. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 135–145.
Chatman, Seymour 1978. *Story and discourse. Narrative structure in fiction and film.* Ithaca, London: Cornell University Press.
Cohn, Dorrit 1978. *Transparent minds. Narrative modes for presenting conciousness in fiction.* Princeton NJ: Princeton University Press.
Coupland, Nikolas 2007. *Style: Language variation and identity.* Cambridge: Cambridge University Press.
Croft, William – Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press.
Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatsidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives.* London: Routledge. 460–478.
Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stephanie (eds): *New directions in cognitive linguistics.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 395–420.
Culler, Jonathan 1981. *The pursuit of signs. Semiotics, literature, deconstruction.* London, New York: Routledge.
Culler, Jonathan 2000 [1986]. Aposztrophé. *Helikon* 46: 370–389.
Culler, Jonathan 2015. *Theory of the lyric.* Cambridge, London: Harvard University Press.
Cysouw, Michael 2009. *The paradigmatic structure of person marking.* Oxford: Oxford University Press.
Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 59–119.
Csontos Nóra 2019. Kontextualizáció, konstruálás, idézés. Az idéző adaptív tevékenysége a monddal alkotott idézésekben. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 235–257.

De Cock, Barbara – Bettina Kluge 2016. On the referential ambiguity of personal pronouns and its pragmatic consequences. *Pragmatics* 26: 351–60.
Dér Csilla Ilona 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben.* Budapest: KRE – L'Harmattan.
Diessel, Holger 2015. Usage-based construction grammar. In: Dabrowska, Ewa – Divjak, Dagmar (eds): *Handbook of cognitive linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter. 295–321.
Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban.* A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen.
Domonkosi Ágnes 2012. Önstilizáció, önstratégia, átértékelődő stílusminták. Egy személyes blog főbb stilisztikai sajátosságai. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői.* Budapest: ELTE. 191–222.
Domonkosi, Ágnes 2016. Perspective and attitudinal deixis in Hungarian. *Jezyk, Komunikacja, Informacja* 11: 86–98.
Domonkosi Ágnes 2022. A társas viszonyok feldolgozása mint a szöveg értelem-összetevője In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A szövegértés kérdései.* Budapest: Gondolat Kiadó. 77–98.
Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpusz alapú kognitív stilisztikai kutatása. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció.* Eger: Líceum Kiadó.
Domonkosi Ágnes – Simon Gábor szerk. 2018. *Nyelv, poétika, kogníció.* Eger: Líceum Kiadó.
Dor, Daniel – Jablonka, Eva 2014. Why we need to move from gene-culture co-evolution to culturally driven co-evolution. In: Dor, Daniel – Knight, Chris – Lewis, Jerome (eds.): *The social origins of language. Studies in the evolutions of language.* Oxford: Oxford University Press. 15–30.
Dunbar, Robin 1996. *Grooming gossip, and evolution of language.* Cambridge MA: Harward University Press.
Eco, Umberto 1994. Széljegyzetek *A rózsa nevé*-hez. In: Eco, Umberto: *A rózsa neve.* Budapest: Európa Kiadó. 585–617.
Evans, Vyvyan 2007. *A glossary of cognitive linguistics.* Salt Lake City: The University of Utah Press.
Fehér Erzsébet 1996. A stilisztika Janus-arca hazai tükörben. *Magyar Nyelvőr* 120: 13–30.
Fehér Erzsébet 2001. Szöveg és nyilatkozat. In: Csatár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián (szerk.): *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 285–299.
Fillmore, Charles J. 1975. *Santa Cruz Lectures on deixis.* Indiana University Linguistics Club.
Forster, Edward M. 1999 [1927]. *A regény aspektusai.* Budapest: Helikon Kiadó.
Fowler, Roger 1977. *Linguistics and the novel.* London: Methuen.
Frank, Roslyn M. 2008. Introduction: Sociocultural situatedness. In: Frank, Roslyn M. – Dirven, René – Ziemke, Tom – Bernández, Enrique (eds.): *Body, language, and mind. Volume 2: Sociocultural situatedness.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–18.
Fraser, Bruce 1999. What are discoure markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–952.
Frye, Northrop 1957 [2007]. *Anatomy of criticizm: Four essay.* Toronto: University of Toronto Press.
Genette, Gerard 1980. *Narrative Discourse.* Oxford: Oxford University Press.
Genette, Gérard 1988 [1979]. Műfaj, „típus", mód. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* Budapest: Tankönyvkiadó. 209–245.
Genette, Gerard 1996 [1982]. Transztextualitás. *Helikon* 42: 82–90.

Genette, Gerard 1997. *Palimpsets*. Lincoln, London: University of Nebraska Press.
Georgakopoulou, Alexandra 2011. Narrative. In: Zienkowski, Jan – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Discoursive pragmatics.* Handbook of Pragmatics Highlights 8. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 190–207.
Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
Guld Ádám – Havasréti József szerk. 2012. Zenei szubkultúrák médiareprezentációja. Budapest, Pécs: Gondolat – PTE – ZEN.
Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies.* Cambridge: Cambridge University Press.
Habermas, Jürgen 1997 [1979]. Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés.* Budapest: Osiris Kiadó. 228–259.
Haiman, John 1998. *Talk is cheap. Sarcasm, alienation, and the evolution of language.* Oxford: Oxford University Press.
Halliday, Michael A. K. 1970. Language structure and language function. In: Lyons, John (ed.): *New horizons in linguistics*. Harmondsworth: Penguin Books. 140–165.
Halliday, Michael A. K. 1973. *Explorations in the functions of language.* London: Arnold.
Halliday, Michael A. K. 2014. *Halliday's introduction to fuctional grammar.* Fourth edition. Reviseted by Christian Mattheissen. London: Arnold.
Halliday, Michael A. K. – Mattheissen, Christian 2004. *An introduction to functional grammar.* Third Edition. London: Arnold.
Hamawand, Zeki 2021. Construal. In: Xu Wen – Taylor, John R. (eds.): *The Routledge handbook of cognitive linguistics.* New York, London: Routledge. 242–254.
Hámori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni" – Stílus, személyesség és egyezkedés az interneten folyó társalgásokban. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői.* Budapest: ELTE. 223–261.
Harris, Zellig S. 1952. Discourse analysis. *Language* 28: 1–30.
Harris, Zellig S. 1970 [1951]. A strukturális nyelvészet módszerei. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma.* Budapest: Gondolat Kiadó. 55–87.
Heine, Bernd 1997. *Cognitive foundations of grammar.* Oxford: Oxford University Press.
Herman, David 2009. Beyond voice and vision: Cognitive grammar and focalization theory. In: Hühn, Peter (ed.): *Point of view, perspective, and focalization: Modeling mediation in narrative*. Berlin: de Gruyter. 119–142.
Herring, Susan C. 2001. Computer-mediated discourse. In: Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.): *The handbook of discourse analysis.* Oxford: Blackwell. 612–634.
Herring, Susan C. – Androutsopoulos, Jannis 2015. Computer-Mediated Discourse 2.0. In: Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. – Schiffrin, Deborah (eds.): *Handbook of discourse analysis*. New Jersey: Wiley Blackwell. 127–151.
Horváth Péter – Simon Gábor – Tátrai Szilárd 2021. A lírai személyjelölés konstrukcióinak annotálási elveiről. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Líra, poétika, diskurzus.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 133–166.
Hudson, Richard A. 1996. *Sociolinguistics.* Cambridge: Cambridge University Press.
Hujber Szabolcs 2018. Azonosulás a dalszöveggel – egy kérdőíves vizsgálat tanulságai. *Anyanyelv-pedagógia* (http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=717)
Imre Petra 2017. A SZERELEM megkonstruálása populáris és alternatív dalszövegekben. *Ösvények* 27–45.
Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje.* Nyelvtudományi Értekezések 164. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 664–759.
Imrényi András 2019. Kontextualizáló viszonyok az elemi mondatban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 29–46.
Imrényi, András 2021. Egy dalszöveg a pedagógiai nyelvészet szolgálatában. Quimby: Magam adom. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae: Sectio Linguistica Hungarica* (47): 23–34.
Inotai András – Tavaszy Sándor 1974. Amadìs de Gaula. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 247–248.
Iser, Wolfgang 1993. *The fictive and the imaginary. Charting literary antropology.* Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
Jakobson, Roman 1969 [1960]. Nyelv és poétika. In: *Hang-jel-vers.* (Összeállította: Fónagy Iván és Szépe György.) Budapest: Gondolat Kiadó. 211–257.
Jakobson, Roman 1970. Shifters, verbal categories and the Russian verbs. In: *Selected writings II.* The Hague: Mouton. 130–147.
Karmiloff-Smith, Annette 1996 [1994]. Túl a modularitáson: a kognitív tudomány fejlődéselméleti megközelítése. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány.* Budapest: Osiris Kiadó. 254–281.
Kecskés, István 2014. *Intercultural pragmatics.* Oxford: Oxford University Press.
Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
Kiefer Ferenc 1992. A szöveg időszerkezetéről. *Szemiotikai szövegtan* 4. Szeged: JGYTF Kiadó. 40–55.
Kiefer Ferenc 2000. *Jelentéselmélet.* Budapest: Corvina Kiadó.
Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közlöny* 35: 26–43.
Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő" névmásról. *Magyar Nyelvőr* 119: 285–293.
Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszédtől a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 329–348.
Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Kocsány Piroska 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 17–26.
Kocsány Piroska 2018. A közelre mutató *ez* névmás anaforikus kifejtő szerkezetekben és a diszkurzív kontinuitás fokozatai. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 117–158.
Komlósi Boglárka 2012. Az irónia mint „kategóriaváltás" és „perspektívaváltás" a szemantika és a pragmatika határán. *Magyar Nyelv* 108: 410–425.
Kónya Marcell 2016. Területi, nemzeti és globális elemek összjátéka Funktasztikus kortárs magyar rapper művészetében. *Korunk* 27 (7): 62-67.
Kotthoff, Helga 2002. Irony, quotation, and other forms of staged intertextuality. In: Graumann, Carl F. – Kallmeyer, Werner (eds.): *Perspective and persepectivation in discourse.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 201–229.
Kövecses, Zoltán 2005. *Metaphor in culture: Universality and variation.* Cambridge: Cambridge University Press.
Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Krizsai Fruzsina – Szabó Gergely 2019. Az értelmezős szerkezet lehetséges kategorizációja beszélt nyelvi adatok alapján. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 195-212.

Kugler Nóra 2000. A mondattan általános kérdései. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 369–393.

Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Kugler Nóra 2017a. A mondattípusok részletes tárgyalása. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 761–805.

Kugler Nóra 2017b. Az összetett mondat. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.

Kugler Nóra 2019. Kontextualizálás elemi mondattal. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 47–67.

Kulcsár Szabó Ernő 1993. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum.

Kulcsár Szabó Ernő 1996. *Esterházy Péter.* Pozsony: Kalligram.

Kulcsár-Szabó Zoltán – Simon Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) 2024. *Személyjelölés és poétika.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium.

L. Varga Péter 2016. „Jó, hogy vége a '80-as éveknek, és nem jön újra el". *Korunk* 27 (7): 3–14.

Lachmann, Renate 1995. A szinkretizmus mint a stílus provokációja. *Helikon* 41: 266–277.

Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 309–347.

Laczkó, Krisztina 2012. Spatial deixis and demonstrative pronouns in Hungarian. In: Hart, Christopher (ed.): *Proceedings. Selected papers from UK-CLA Meetings.* Vol. 1. London: The UK Cognitive Linguistics Association. 289–301.

Laczkó Krisztina 2019. A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 241–264.

Laczkó Krisztina 2022. „Most mindenre fény derül" – Időbeli deixis és temporális referenciakeret: a *most* deiktikus elem vizsgálata különböző medialitású diskurzusokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Tanulmányok a deixisről.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 185–212.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés.* Budapest: ELTE. 231–258.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015a. „évek óta mást se csinálunk". A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Budapest: ELTE, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 501–514.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015b. A metapragmatikai tudatosság jelzései számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszédkutatás* 2015: 120–132.

Laczkó, Krisztina – Tátrai, Szilárd 2015c. On the referential interpretation of computer-mediated narratives. *Esuka – Jeful: Eesti Ja Soome-Ugri Keeleteaduse Ajakiri – Journal Of Estonian And Finno-Ugric Linguistics* 6(2): 85–103.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2017. „Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!". Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 141: 50–61.

Laczkó, Krisztina – Tátrai, Szilárd 2018. Joint attention, construal, and the referential interpretation of computer-mediated narratives. In: Grzegorz, Bubak – Nagy, László Kál-

mán – Tátrai, Szilárd (eds.): *Polsko-węgierskie Badania Hungarologiczne. Lengyel–magyar hungarológiai kutatások.* Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego Krakow: 229–241.

Laczkó, Krisztina – Tátrai, Szilárd 2024. Deictic operations of the construal of community identity in Computer-Mediated Discourse. In: Tanskanen, Sanna-Kaisa – Lehti, Lotta – Lexander, Kristin V. – Virtanen, Mikko T. – Xie, Chaoqun (eds*): Explorations in internet pragmatics: Intentionality, identity, and interpersonal interaction.* Leiden: Brill. 148–168.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd szerk. 2021. *Líra, poétika, diskurzus.* Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.

Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 503–660.

Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by.* Chicago: The University Chicago Press.

Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought.* New York: Basic Books.

Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar.* Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.

Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar.* Vol. 2. Stanford: Stanford University Press.

Langacker, Ronald W. 2000. A dynamic usage-based model. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage based models of language.* Stanford, California: CSLI Publications. 1–64.

Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2): 143–188.

Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–28.

Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.

Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Langacker, Ronald W. 2015. How to build an English clause. *Journal of Foreign Language Teaching and Applied Linguistics* 2(2): 1–45.

Leech, Geoffrey N. – Short, Michael H. 1981. *Style in fiction.* London: Longman.

Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.): *The handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell. 97–121.

Livnat, Zohar 2004. On verbal irony, meta-linguistic knowledge and echoic interpreta-tion. *Pragmatics and Cognition* 12: 57–70.

Lucy, John A. 1993. Reflexive language and the human disciplines. In: Lucy, John A. (ed.): *Reflexive language: Reported speech and metapragmatics.* Cambridge: Cambridge University Press. 9–32.

Lyons, John 1977. *Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Malinowski, Bronislaw 1923. The problem of primitive languages. In: Ogden, Charles K. – Richards, Ivor A. (eds.): *The meaning of meaning.* New York: Harcourt. 296–336.

Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Mertz, Elizabeth – Yovel, Jonathan 2009. Metalinguistic awareness. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics.* Handbook of pragmatics highlights 3. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 250–271.

Németh T., Enikő 2008. Verbal information transmission without communicative intention, *Intercultural Pragmatics* 5: (2) 153–176.

Németh, T. Enikő 2013. Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 112–126.

Németh T., Enikő 2015.The role of perspectives in various forms of language use. *Semiotica* 203: 53–78.

Németh T., Enikő 2019a. *Implicit subject and direct object arguments in Hungarian language use. Grammar and pragmatics interacting.* Sheffield: Equinox.

Németh T. Enikő 2019b. Daddy 'apu', honey 'édesem', darling 'drágám'. Nyelvi és kontextuális kulcsok a perspektívák és intenciók megmutatásához és megfejtéséhez a verbális kommunikációban. *Argumentum* 15: 290–303.

Németh T. Enikő – Tátrai Szilárd 2013. Pragmatikai kutatások Magyarországon. *Magyar Nyelv* 109: 129–137.

Olasz Sándor 2010. „Vázlatváltozatok" az Esti Kornélra. *Bárka* 2010/5: 98.

Östman, Jan-Ola 1988. Adaptation, variability and effect. *Working Document* no. 3. International Pragmatics Association. Antwerp.

Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda 1998. A cognitive approach to inferencing in conversation. *Journal of Pragmatics* 30: 755–769.

Papp-Zakor Ilka 2016. *A „szerzői dalok" kultúrája a hetvenes és nyolcvanas években.* Korunk 27 (7): 15–28.

Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 121–150.

Péter Mihály 1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): *Jelentéstan és stilisztika.* Nyelvtudományi Értekezések 83. Budapest: Akadémiai Kiadó. 458–463.

Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Pethő József 2012. A figura-alap viszony és a stílus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 73–96.

Pléh Csaba 1998a. *A mondatmegértés a magyar nyelvben.* Budapest: Osiris Kiadó.

Pléh Csaba 1998b. *Bevezetés a megismeréstudományba.* Budapest: Typotex.

Pléh Csaba 1999. A pletykából született nyelv. Robin Dunbar: Grooming gossip, and evolution of language. *Magyar Pszichológiai Szemle* 54: 76–78.

Pomázi, Bence 2021. A three times marked possessive structure in Hungarian. *Studia Linguistica Hungarica* 33: 5–17.

Pomázi Bence 2022. *A* ragpoliszémia *komplex vizsgálati módja a* -nak/-nek *esetrag kapcsán.* Nyelvtudományi Értekezések 171. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Reddy, Michael J. 1979. The conduit metaphor – A case of frame conflict in our language about language. In: Ortony, Andrew (ed.): *Metaphor and thought.* Cambridge: Cambridge University Press. 284–297.

Roberts, Craige 2004. Context in dynamic interpretation. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.): *The handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell. 197–219.

Romiszowski, Alexander – Mason, Robin 2004. Computer-mediated communication. In: Jonassen, D. H. (ed.): *Handbook of research for educational communications and technology.* New York: Macmillan. 397–431.

Rohrer, Tim 2007. Embodiment and experientalism. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford: Oxford University Press. 25–47.
Rosch, Eleanor 1977. Human categorization. In: Warren, Neil (ed.): *Studies in cross-cultural psychology.* Vol. I. London: Academic Press. 1–49.
Rosch, Eleanor 2009. Categorization. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics.* Handbook of pragmatics highlights 3. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 41–52.
Roskó Mira 2020. *Az értelmező mint eltagolt szerkezettípus. Ösvények* 118–125.
Rühlemann, Christoph ‑ O'Donnell, Matthew Brook 2014. Deixis. In: Aijmer, Karin ‑ Rühlemann, Christoph (eds.): *Corpus pragmatics. A handbook*. Cambridge: Cambridge University Press. 331‑359.
Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
Sanders, Ted – Spooren, Wilbert W. 2001. Text representation as an interface between language and its users. In: Sanders, Ted – Schilperoort, Joost – Spooren, Wilbert W. (eds.): *Text representation. Linguistic and pschycolinguistic aspects.* Amsterdam: John Benjamens. 5–25.
Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache.* Berlin, New York: Walter de Gruyter.
Schmid, Hans-Jürgen 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: Geraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford: Oxford University Press. 117–138.
Schmid, Hans-Jörg – Günther, Franziska 2016. Towards a unified socio-cognitive framework for salience in language. *Frontiers in Psychology* 7: 1110.
Searle, John R. 2000 [1998]. *Elme, nyelv és társadalom.* Budapest: Vince Kiadó.
Semino, Elena 1997. *Language and world creation in poems and other texts.* London, New York: Longman.
Semino, Elena 2007. Mind style 25 years on. *Style* 41: 153–203.
Sharifian, Farzad 2008. Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation and language. In: Frank, Roslyn M. – Dirven, René – Ziemke, Tom – Bernández, Enrique (eds.): *Body, language, and mind. Vol. 2: Sociocultural situatedness.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 109–136.
Sharifian, Farzad 2017. *Cultural linguistics.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
Short, Michael 1994. Understanding texts: point of view. In: Brown, Gillian – Malmkjaer, Kirsten – Pollitt, Alastair – Williams, John (eds.): *Language and understanding*. Oxford: Oxford University Press. 170–190.
Sidnell, Jack 2009. Deixis. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics.* Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 114–138.
Silverstein, Michael 1993. Metapragmatic discourse and metapragmatic function. In: Lucy, John A. (ed.): *Reflexive language: Reported speech and metapragmatics.* Cambridge: Cambridge University Press. 33–58.
Simon Gábor 2012a. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelvőr* 136: 18–39.
Simon Gábor 2012b. Az archaizáló nyelvhasználat nyelvi potenciáljáról funkcionális kognitív kiindulópontból**.** In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 97–123.
Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Simon Gábor 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166.

Simon Gábor – Tátrai Szilárd 2017. „Tőlem ne várjon senki dalt" - Az elégikus líramodell kidolgozása Arany János költészetében. *Magyar Nyelvőr* 141: 164-190.

Simon Gábor – Tátrai Szilárd 2021. A modern magyar elégia kognitív poétikai modellje. In: Ferenczi Attila – Hajdu Péter (szerk.*): Történeti változatok elégiára.* Budapest: L'Harmattan Kiadó. 133–149.

Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meanings. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisele (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.

Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus: Aarhus University Press. 311–335.

Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 289–310.

Sinha, Chris 2014. Niche construction and semiosis: Biocultural and social dynamics. In: Dor, Daniel – Knight, Chris – Lewis, Jerome (eds.): *The social origins of language. Studies in the evolutions of language.* Oxford: Oxford University Press. 31–46.

Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. 2000. *Social psychology.* Philadelphia: Psychology Press.

Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1990. Rhetoric and relevance. In: Wellbery, David – Bender, John (eds): *The ends of rhetoric: History, theory, practice.* Stanford: Stanford University Press. 140–155.

Sperber, Dan – Wilson, Deirdre. 1986. *Relevance: Communication and cognition.* Oxford: Blackwell.

Stanzel, Franz K. 1984. *A theory of narrative.* Cambridge: Cambridge University Press.

Steen, Gerard 1999. Genres of discourse and definition of literature. *Discourse Processes* 28: 109–120.

Steen, Gerard 2011. Genre between the humanities and the sciences. In: Marcus Callies, Marcus – Keller, Wolfram R. – Lohöfer, Astrid (eds): *Bi-directionality in the cognitive sciences.* Amsterdam: John Benjamins. 21–41.

Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction.* London, New York: Routledge.

Svindt Veronika – Tátrai Szilárd 2021. Is irony ironic? The role of sense of humour in the production and interpretation of irony. *Studia Linguistica Hungarica* 33: 79–91.

Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Budapest: Corvina.

Szegedy-Maszák Mihály 1994. *Ottlik Géza.* Pozsony: Kalligram Kiadó.

Szegedy-Maszák Mihály 2007. A regényszerűség meghaladása. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.) *A magyar irodalom történetei 1920-tól napjainkig.* Budapest: Gondolat Kiadó. 230–244.

Szegedy-Maszák Mihály 2010. „Képről készítek képet". *Alföld* 61 (11). https://epa.oszk.hu/00000/00002/00147/264.htm

Talmy, Leonard 1988. The relation of grammar to cognition. In: Rudzka-Ostyn, Brygida (ed.): *Topics in cognitive linguistics.* Amsterdam: John Benjamins. 165–205.

Talmy, Leonard 1995. Narrative structure in a cognitive framework. In: Duchan, Judith F. – Bruder, Gail A. – Hewitt, Lynne E. (eds.): *Deixis in narrative. A cognitive science perspective.* Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 421–460.

Tanaka, Shin 2011. *Deixis und Anaphorik. Refereznstrategien in Text, Satz und Wort*. Berlin, Boston: De Gruyter.

Tannen, Deborah 2005. *Conversational style: Analyzing talk among friends.* Oxford: Oxford University Press.
Tátrai Szilárd 1997. Az elbeszélés határai: Kosztolányi Dezső: Esti Kornél (különös tekintettel a Kilencedik fejezetre). *Magyar Nyelvőr* 121: 325–338.
Tátrai Szilárd 2002. *Az ÉN az elbeszélésben.* Budapest: Argumentum.
Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 207–229.
Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 211–232.
Tátrai Szilárd 2008a. Narratív távolság – lírai közvetlenség. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 49–55.
Tátrai Szilárd 2008b. Irónia. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatlexikon.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 311–320.
Tátrai Szilárd 2010a. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 134: 311–332.
Tátrai Szilárd 2010b. *„…hogy mondani lehessen majd…"* A nézőpont szerveződése Mészöly Miklós *Szárnyas lovak* című elbeszélésében. In: Szabó Erzsébet – Vecsey Zoltán: *Nézőpont és jelentés.* Studia Poetica Supplementum 4. Szeged: Grimm Kiadó. 143–186.
Tátrai Szilárd 2011a. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
Tátrai Szilárd 2011b. Stílus, nézőpont és irónia – Szerb Antal két elbeszélésében. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk): *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 239–251.
Tátrai Szilárd 2012a. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In: Tátrai, Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok.* Budapest: ELTE. 51–71.
Tátrai Szilárd 2012b. Az aposztrofé és a dalszövegek líraisága. In: Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kadó. 197–207.
Tátrai Szilárd 2013a. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
Tátrai Szilárd 2013b. Az Iskola a határon perspektivikussága – kognitív poétikai megközelítés. In: Bednanics Gábor – Hansági Ágnes – Horváth Csaba – Palkó Gábor – Wernitzer Julianna (szerk.): *Próza az, amit kinyomtatnak: Tanulmányok Ottlik Gézáról.* Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum. 108–127.
Tátrai, Szilárd 2015a. Context-dependent vantage points in literary narratives: A functional cognitive approach. *Semiotica* 203: 9–37.
Tátrai, Szilárd 2015b. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics. A social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30: 105–117.
Tátrai Szilárd 2017a. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
Tátrai Szilárd 2017b. Esti Kornél és a beégés. Megjegyzések a műfajiság pragmatikai vonatkozásaihoz. *Magyar Nyelv* 113: 290–301.
Tátrai Szilárd 2018a. Hárman egy ladikban. Kontextualizáció, perspektiválás és személyjelölés a dalszövegekben. *Magyar Nyelvőr* 142: 310–327.
Tátrai Szilárd 2018b. *„a mondat múlatja immár az időt"*. A műfaji sémák működése Esterházy Péter Esti című regényében. *Irodalomtörténet* 99 (1): 84–96.

Tátrai Szilárd 2018c. Az aposztrofikus fikció és a közös figyelem működése a dalszövegekben – társas kognitív megközelítés. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban.* Eger: Líceum Kiadó. 65–78.

Tátrai Szilárd 2019a. A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 13–28.

Tátrai Szilárd 2019b. Kettő az egyben – That Will Be Fine. A kifejtettség és a kifejtetlenség összjátékának egy sajátos narratív mintázata. In: Fodor Péter – Kulcsár-Szabó Zoltán – L. Varga Péter – Palkó Gábor (szerk.): *Hallgatás: poétika, politika, performativitás.* Budakeszi: PRAE. HU. 170–185.

Tátrai Szilárd 2019c. Gereben Énok tündöklése és bukása – a történet társas világának konstruálása az Iskola a határon-ban. *Iskolakultúra* 29: 49–64.

Tátrai, Szilárd 2020. On the perspectival nature and the metapragmatic reflectiveness of contextualization. *Studia Linguistica Hungarica* 32: 109–120.

Tátrai Szilárd 2021. Nézőpont kérdése. A konstruálás pragmatikai vonatkozásairól. *Argumentum* 17: 532–550.

Tátrai Szilárd 2022a. A kontextualizáció műveletei. Kontextualizáló konstrukciók a mondaton innen és túl. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A szövegértés kérdései.* Budapest: Gondolat Kiadó. 43–77.

Tátrai Szilárd 2022b. A kontextusfüggő kiindulópontok deiktikussága. Újabb rátekintés a deixisre. In: Laczkó Krisztina; Tátrai Szilárd (szerk.): *Tanulmányok a deixisről.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 19–52.

Tátrai, Szilárd 2022c. Suspicious minds: A social cognitive approach to Géza Ottlik's School at the Frontier. In: Gintli, Tibor – Kenyeres, János (eds.): *Contemporary and recent Hungarian fiction: Reception and cross-cultural interpretations*. Budapest: Eötvös Loránd University, Cser Publishing House, ELTE University Press. 43–66.

Tátrai Szilárd 2022d. A gáncs nélküli lovagok stílusa. Az ironikus értelmezés lehetőségei Szerb Antal novelláiban. In: Bónus Tibor – Molnár Gábor Tamás (szerk.): *Prózára hangolva. A 20–21. századi elbeszélő próza a magyar és a világirodalomban.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 139–158.

Tátrai Szilárd 2024. Bevezető: Személyjelölés lírai diskurzusokban. In: Kulcsár-Szabó Zoltán – Simon Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Személyjelölés és poétika.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 9–21.

Tátrai, Szilárd – Csontos, Nóra 2009. Perspectivization and modes of quoting in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56 (4): 441–468.

Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020a. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144: 1–43.

Tátrai, Szilárd – Ballagó, Júlia 2020b. On socio-cultural situatedness in style attribution: A study of style in Hungarian. *New Horizons in English Studies* 5: 3–23.

Taylor, John R. 1995. *Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory.* London: Clarendon Press.

Thornburg, Linda – Panther, Klaus-Uwe 1997. Speech act metonimies. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics.* Amsterdam: John Benjamins. 205–219.

Thurlow, Crispin – Lengel, Laura – Tomic, Alice 2004. *Computer mediated communication: Social interaction and the internet.* London: SAGE.

Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor szerk. 2011. *Zenei hálózatok. Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zeneipar korában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma.* Nyelvtudományi értekezések 144. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 1999a. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 154–165.
Tolcsvai Nagy Gábor1999b. A nyelv fennköltségének megvonása Esterházy prózájában. In: Tolcsvai Nagy Gábor: *„Nem találunk szavakat". Nyelvértelmezések a mai magyar prózában.* Pozsony: Kalligram. 208–229.
Tolcsvai Nagy Gábor 2001a. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 2001b. Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói válaszok alapján. *Magyar Nyelvőr* 125: 299–319.
Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat. In: Bednanics Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Hang és szöveg.* Budapest: Osiris Kiadó 26–61.
Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus. Egy kognitív stíluselmélet vázlata. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 6.* Szeged: SZTE. 143–60.
Tolcsvai Nagy, Gábor 2005. *A cognitive theory of style. Metalinguistica 17*. Peter Lang, Frankfurt am Main: Peter Lang.
Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban*. Magyar Tudományos Akadémia. I. Osztály. Archívum, Doktori előadások. http://www.mta.hu/nytud/
Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Budapest: Tinta Kiadó. 41–48.
Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika.* Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Alany, szubjektum. *Irodalomtörténet* 42: 177–203.
Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői.* Budapest: ELTE. 19–49.
Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe.* Budapest: Osiris Kiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 23–71.
Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó. 207–499.
Tomasello, Michael 2000. First steps toward a usage-based theory of language acquisition. *Cognitive Linguistics* 11(1/2): 61–82.
Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra.* Budapest: Osiris Kiadó.
Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A usage based theory of language acquisition.* Cambridge MA: The Harward University Press.
Tomasello, Michael 2011 [2009]. *Mi haszna az együttműködésnek?* Budapest: Gondolat Kiadó.
Tóth Enikő – Csatár Péter 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1: 67–85.
Tóth Enikő 2022. A főnévi mutató névmások kontrasztáló használata: egy elicitációs vizsgálat tanulságai. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Tanulmányok a deixisről.* Budapest: ELTE Eötvös Collegium. 99–114.
Tóth M. Zsombor 2012. Zene és szöveg. A dalszövegek helye „Az irodalom határterületei" érettségi tételtípusban. *Anyanyelv-pedagógia* (http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/ cikkek.php?id=413)
Tóth M. Zsombor 2014. Zene és szöveg. Dalszövegek retorikai elemzése. In: Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *MANYE XXIII. Nyelv – Társadalom – Kultúra.*

Interkulturális és multikulturális perspektívák I–II. Budapest: MANYE, Tinta Könyvkiadó. 483–489.

Tsur, Reuven 2002. Aspects of cognitive poetics. In: Semino, Elena – Culpeper, Jonathan (eds.): *Cognitive stylistics. Language and cognition in text analysis.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 279–324.

Uszpenszkij, Borisz 1984. *A kompozíció poétikája.* Budapest: Európa Kiadó.

van Peer, Willie – Zyngier, Sonja – Hakemulder, Jémeljan 2007. Foregrounding: Past, present, future. In: Hoover, David L. – Lattig, Sharon (eds.): *Stylistics: Prospect and retrospect.* Amsterdam, New York: Rodopi. 1–22.

Veres András 1977. Irónia. In: Király István (szerk.): *Világirodalmi lexikon* 5. Budapest: Akadémiai Kiadó. 375–380.

Veres-Guspiel, Agnieszka 2017. A kontextuális tényezők hatása a virtuális használatú többes szám első személyű formák referenciális értelmezésére. *Magyar Nyelvőr* 141: 490–501.

Verhagen, Arie 2005. *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax, and cognition*. Oxford: Oxford University Press.

Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics.* Oxford: Oxford University Press. 48–81.

Verhagen, Arie 2015. Introduction: On tools for weaving meaning out of viewpoint threads. In: Dancygier, Barbara – Lu, Wei-lun – Verhagen, Arie (eds.): *Viewpoint and fabric of meaning.* Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 1–10.

Verhagen, Arie 2019. Shifting tenses, viewpoints, and the nature of narrative communication. *Cognitive Linguistics* 30(2): 351–375.

Verschueren, Jef 1995. Pragmatic perspective. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola – Blommaert, Jan (eds.): *Handbook of pragmatics.* Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–19.

Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics.* London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.

Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10(4): 447–456.

Verschueren, Jef 2009. Introduction: The pragmatic perspective. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics.* Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–27.

Verschueren, Jef – Brisard, Frank 2009. Adaptability. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics.* Handbook of pragmatics highlights 1. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 28–47.

Vizkelety András 1994. Wolfram von Eschenbach. In: Szerdahelyi István (szerk.): *Világirodalmi lexikon* 17. Budapest: Akadémiai Kiadó. 638–640.

Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 1992. On verbal irony. *Lingua* 87: 53–76.

Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 2004. Relevance theory. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.): *Handbook of pragmatics.* Oxford: Blackwell. 607–632.

Yule, George 1996. *Pragmatics.* Oxford: Oxford University Press.

Zeman, Sonja 2017. Confronting perspectives: Modeling perspectival complexity in language and cognition. *Glossa: a journal of general linguistics* 2(1): 6. 1–22.

Zemplényi Ferenc 1982. Regény a határon. Megjegyzések Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről. *Irodalomtudományi Közlemények* 86: 473–485.

Zlatev, Jordan 1997. *Situated embodiment: Studies in spatial semantics.* Stockholm: Gotab.

Zlatev, Jordan 2014. The co-evolution of human intersubjectivity, morality, and language. In: Dor, Daniel – Knight, Chris – Lewis, Jerome (eds): *The social origins of language. Studies in the evolutions of language.* Oxford: Oxford University Press. 249–266.